

17 Perioden efter 1965

17.1 Wallenberg-ärendet borta från dagordningen 1965–78

I denna utrednings direktiv anges inget slutdatum efter vilket analys av utrikesledningens agerande inte får bedrivas. Utredningen har alltså haft fria händer att se på agerandet ända fram till 2002. Såsom framkommit ovan har dock denna utredning prioriterat analys av den svenska utrikesledningens agerande för åren 1945–57. Särskild tonvikt har härvid lagts vid åren 1945–47. Det finns flera skäl till detta. Som nämnts finns det goda skäl att anta att en felaktig svensk handläggning av ärendet under i synnerhet åren 1945–47, men också under perioden 1947–57, hade större möjliga skadeverkningar på utsikterna att få Raoul Wallenberg fri, än under åren därefter, då den sovjetiska positionen var låst genom Smoltsov-rapporten.

Det skall dock åter understrykas att den omständigheten att utredning valt att göra denna prioritering ingalunda skall tolkas som att utredningen utesluter möjligheten att Raoul Wallenberg kan ha levt långt efter det angivna dödsdatumet i juli 1947, undagömd som nummerfånge i Vladimir eller på annan ort i Sovjetunionen, eller isolerad på mentalsjukhus. Det finns, som nämnts, ett stort antal, ehuru ytterst svårutredda vittnesmål, som pekar i denna riktning.

Denna utredning vill dock notera det kan finnas anledning att erinra mot vissa aspekter av utrikesförvaltningens och utrikesledningens agerande i fallet Raoul Wallenberg även efter 1957. Detta gäller t.ex den svenska utrikesledningens agerande i den s.k. ”Svingel-affären” 1966.

17.2 Svingel-affären

En av de mer kryptiska episoderna i Wallenberg-ärendet utgörs av den s.k. Svingel-affären som inföll under andra hälften av 1960-talet. Representanten för Luther-hjälpen i Berlin, Carl-Gustav Svingel, hade under längre tid varit verksam ”för att – i fullt legala former – förmedla utresetillstånd för personer i Östtyskland mot kompensation av olika slag” (*PM ang. herr Svingels berättelse* [HP 1 Ct, 19/3-1966]). Under hösten 1965 hade Svingel (enligt en promemoria som han skrivit 1989 [P2 EuI, 18/5-1992]) vid ett samtal med en ”östrepresentant” rörande ”ett utväxlingsfall”, fått frågan huruvida den svenska regeringen ”skulle vara intresserad av en utväxling av Wennerström?” Svingel hade då svarat ”ge oss Wallenberg och var finns han?” Vid ett nytt möte i början av 1966 uppgav sig östrepresentanten ha fått ”fullmakt att förhandla med [Svingel]” rörande fallet Wennerström. Svingel hade då svarat: ”Var finns Wallenberg?” varpå östrepresentanten bett honom fråga den svenska regeringen ”om det finns något intresse från svensk sida, för en frigivning av Wennerström”.

Svingel tog nu kontakt med den svenske generalkonsuln i Berlin, Sven Backlund, och bad att få till stånd ett möte med stats- eller utrikesministern. Ett sådant möte ägde rum den 22 februari 1966. Enligt den promemoria som kabinetssekreterare Leif Belfrage härvid upprättade uppgav Svingel att kontaktmannen (som Svingel inte ville namnge) vid det första mötet under hösten 1965 på fråga om Wallenberg uppgivit ”But he does not exist”. Vid ett möte i december 1965 skulle kontaktmannen på nytt ha återkommit till frågan om Wennerström och ”om något intresse fanns för en utlämning av [Wennerström] mot någon kompensation”.

Efter besöket hos utrikesministern hade Svingel, i telefonsamtal med Belfrage, uppgivit att han var säker på att östrepresentanten ”agerat enligt fullmakt emanerande från Moskva, möjligen via någon i Tjeckoslovakien samt en Generalstatsanwalt i Östberlin”.

Den 15 mars 1966 skedde en föredragning av ärendet hos Erlander varvid utrikesminister Torsten Nilsson, Sven Backlund, Leif Belfrage samt rikspolischefen Carl Persson och Otto Danielsson var närvarande. Persson och Danielsson ansåg härvid att ”det rörde sig om en 'genuin' fundering” eftersom man på östhåll säkerligen hade ”stort intresse att få ut [Wennerström] eller att i vart fall göra stora ansträngningar i den riktningen”. Det kunde heller inte,

enligt Persson och Danielsson, uteslutas att "[Wallenberg] till sist skulle kunna återfås om [Wennerström] erbjöds i utbyte".

Utrikesministern intog dock en mer restriktiv hållning och pekade på att "de på andra sidan skaffade sig ett lämpligt bytesobjekt om minsta intresse visades från svensk sida". Belfrage konstaterade i sin promemoria:

Varken statsministern eller någon av de andra ansåg minsta chans finnas att [Wallenberg] skulle kunna återfås. "Det skulle vara den största sensationen i mitt liv" sa Erlander och det är fullständigt otroligt efter allt som förekommit. Backlund och jag hävdade att ett bestämt nej var den enda möjliga reaktionen. Jag tyckte att man skulle låta vederbörande förstå tydligt att vi inte inlåter oss på dylikt i vårt land (*PM ang. herr Svingels berättelse*).

Enligt Belfrage diskuterade man härefter att eventuellt kalla Svingel till ett förhör i Sverige med polisen. Emellertid kom man fram till att "det var bäst att bara lämna beskedet enligt ovan så att inte intryck skapades att vi verkligen var intresserade".

Enligt Svingel fortsatte kontakterna med östrepresentanten fram till 1971. Vid ett möte någon gång under våren 1966 skall östrepresentanten ha uppgivit att "jag återkommer till Wennerström, Wallenberg existerar inte", varvid Svingel svarade att "detta säger inte att han är död". I juli 1966 uppges östrepresentanten, angående Wallenberg, ha sagt att "jag tror inte att han lever" och att "ni måste göra ett erbjudande". I september 1966 skulle östrepresentanten ha bett Svingel om fullständiga personuppgifter för Wallenberg och även uppgivit "om han nu lever jag tror inte det". Svingel hade vidarebefordrat denna begäran till UD som emellertid, enligt Svingel, inte översände de efterfrågade uppgifterna.

Svingel hade därefter på nytt sammanträffat med östkontakten i december 1966 varvid denne uppgivit att han inte erhållit några personuppgifter för Wallenberg och att detta "tyder ju på att man inte har större intresse i det hela". Någon gång i slutet av 1968 eller början av 1969 hade östrepresentanten på nytt approcherat Svingel och då uppgivit: "Låt fråga er regering om de ändå inte är beredda att förhandla om en benådning av Wennerström mot en utväxling av er man, den som ni har intresse av att få fri": Svingel uppger sig då ha svarat: "han lever alltså? (er lebt also?) varvid östkontakten yttrade: "Ja, vi förhandlar inte om döda" (Ja, wir verhandeln nicht über Tote). Svingel uppger sig ha delgivit denna ordväxling med UD men någon reaktion kom aldrig.

Den 24 maj hade Svingel sin sista kontakt med östrepresentanten.

Ett antal av de uppgifter som Svingel presenterade i sin promemoria av 1989 bekräftas i en promemoria av den 27 oktober 1967 som upprättats av Otto Danielsson (som fortsatte ha viss kontakt med Svingel till 1974 [P4856, *Raoul Wallenberg*]). I Danielssons promemoria konstaterades att man "på högsta nivå" beslutat att inte lämna ut de efterfrågade personuppgifterna om Raoul Wallenberg, eftersom man ansåg, "att kontaktmannens uppdragsgivare fuller väl visste alla data om RW" (*PM av Otto Danielsson, 27/10-1967*). Det uppges vidare att Svingel uppgivit att "saken kommit ut" genom "en indiskretion från [utrikes]-departementet". (Någon liknande uppgift förekommer inte i den av Svingel själv upprättade promemorian över kontakterna med östrepresentanten). Danielsson skrev att Svingel hävdade att östrepresentanten, med anledning av denna indiskretion, blivit uppkallad till ministeriet "och fått en våldsam utskällning för att han misskött saken. Även från sovjetiskt håll hade han fått uppbära förebråelser".

Utväxlingsförslaget och regeringens handläggning av detsamma återges i före Rikspolischefen Carl Persons memoarer *Utan omsvep*. Carl Person ställer sig här tämligen kritisk mot att Svingels uppgifter avfärdades alltför lättvindigt av Erlander (Persson, 1990: 135–136). Sedermera har emellertid Persson, som verkade som konsult åt den svensk-ryska arbetsgruppen, kommit till slutsatsen att Svingels uppgifter inte förtjänade att tas på allvar.

I den svenska arbetsgruppens rapport uppges också att Svingel i samtal med arbetsgruppen på 1990-talet alltjämt var ovillig att ge ytterligare upplysningar om vem eller vilka som varit hans kontaktmän. Detta är märkligt mot bakgrund av att varken DDR eller Sovjetunionen längre existerade. Han anförde därtill "uppenbart oriktiga uppgifter om att han av ryssarna ombetts agera i fråga om utväxling av Bergling" (*UD II: 52, 2001: 115*).

Denna utredning kan inte presentera något nytt material ifråga om Svingel-affären. Det är i dag omöjligt att med säkerhet bedöma halten av sanning i Svingels uppgifter.

På basis av existerande material framstår det emellertid som anmärkningsvärt att inte ens låta Svingel genomgå det polisförhör som utrikesledningen, enligt Belfrages promemoria, faktiskt övervägde att genomföra. Ett stort antal vittnen och andra uppgiftslämnare i ärendet Raoul Wallenberg hade hörts av personer med poli-

siär kompetens alltsedan 1950-talets början. Det borde ha varit självklart att också pröva Svingels utsaga enligt samma modell.

17.3 Utrikesledningens agerande under åren 1965–78

Det finns åtminstone två tämligen klara indikationer på att utrikesförvaltningen efter 1965, när Nanna Svartz-affären ebbat ut, betraktade ärendet som avslutat. *Det första exemplet* utgörs av Undéns ovan nämnda anförande inför utrikesnämnden 1965 och *det andra exemplet* utgörs av dåvarande utrikesminister Krister Wickmans uttalande vid en presskonferens i samband med ett officiellt besök i Wien i januari 1972. Utrikesministern hade fått frågan om Sverige ansåg Raoul Wallenberg-affären som avslutad, varvid denne svarade att så var fallet. Svenska regeringen hade enligt Wickman gjort allt som stod i dess makt men utan resultat (HP 1 G/Österrike, 14/1-1972).

Wallenberg-ärendet berördes överhuvudtaget inte vid officiella samtal mellan svenska och sovjetiska företrädare under åren 1965 till 1979. Vid statsminister Olof Palmes besök i Moskva 1976 togs Wallenberg-frågan t.ex. inte upp.

Att man från svensk sida, trots att man i praktiken betraktade Smoltsov-rapporten som ett falsarium, kunde slå sig till ro och betrakta ärendet som avslutat under en så lång period som 14 år är naturligtvis anmärkningsvärt. Å andra sidan är det svårt också i efterhand att säga vad man egentligen skulle ha gjort. Den svenska utrikesledningens obenägenhet att agera under åren 1945–47, också när den egna förvaltningen uppmanade till handling var vid det här laget ett oåterkalleligt historiskt faktum, och den sovjetiska positionen, alldeles oavsett om Wallenberg fanns i livet eller inte, var låst.

Vittnesmål fortsatte emellertid att komma in. Inom UD betraktades emellertid dessa som mindre trovärdiga (P 2 EuI, 25/9-1986). Nyström framhåller i sin utredning att bristen på trovärdiga vittnesmål var orsaken till att man under perioden 1965–1979 inte gjorde någon démarche i ärendet.

Denna utredning har inte några invändningar mot den svenska utrikesförvaltningens handläggning av vittnesmålen under denna tid. *För det första* hade nu utrikesförvaltningen, alltsedan Otto Danielssons befattning med ärendet runt 1950, en institutionaliserad metod för förhör av vittnen och uppföljning spår. *För det*

andra: Att påvisa brister i den svenska hanteringen av dessa uppgifter skulle närmast förutsätta en ingående analys av själva vittnesmålens sanningshalt. Detta är i sin tur en uppgift som *dels* är långt mycket mer tidskrävande än de 16 månader som utredningen har haft till sitt förfogade, *dels* är mycket svår att genomföra rent praktiskt. Därtill måste det anses ligga utanför direktiven för denna utredning. Vidare kan tilläggas att denna utredning svårligen kan ta det ansvar som det innebär att på ofullständig information fälla omdömen om enskilda vittnesmål såsom mer eller mindre trovärdiga.

Nya vittnesmål

Under senare hälften av 1970-talet fick Raoul Wallenberg-ärendet emellertid ny aktualitet bland annat genom nya vittnesmål från Abraham Kalinski och Jan Kaplan. Denna utredning kan inte tillföra något nytt vad gäller vare sig dessa vittnens trovärdighet eller handläggningen av vittnesmålen från utrikesdepartementets sida. Det finns följaktligen ingen anledning att i detta sammanhang lämna någon utförligare redogörelse. I korthet gjorde dessa vittnen gällande att Wallenberg hade befunnit sig i sovjetisk fångenskap ända fram till 1975. Dessa vittnesmål föranledde UD att den 3 januari 1979 överlämna ett memorandum till sovjetiska utrikesministeriet. Den 17 januari 1979 svarade Sovjetunionen med hänvisning till Gromykos memorandum av 1957, att Wallenberg avlidit 1947. Den 22 augusti 1979 tog statsminister Ola Ullsten upp Wallenberg-ärendet i en skrivelse till Kosygin. Från sovjetisk sida svarades ånyo att intet mer fanns att tillägga och att Wallenberg avlidit 1947. Nyström noterar i sin analys att den svenska hänvändelsen mottogs med stor irritation på den sovjetiska sidan (Nyström, 1986: 40).

I september 1979 gjorde den svenska regeringen, på initiativ av den livstidsdömde spionen Stig Bergling, sonderingar i Moskva rörande möjligheterna att få till stånd en utväxling av Wallenberg mot Bergling. Också detta förslag avvisades av sovjetiska myndigheter med direkt hänvisning till det svar som givits 1957.

Denna utredning kan inte tillföra några nya fakta kring Bergling-episoden i Wallenberg-ärendets historia. Det har inte varit en prioriterad uppgift att undersöka omständigheterna kring utväxlingsförslaget, och hela projektet torde kunna tolkas som ett väl-

menande agerande av tveksamt värde från den svenska utrikesledningens sida.

I december 1979 uppgav Sovjetunionens vice utrikesminister Zemskov i samtal med kabinetssekreterare Leif Leifland att ”det väl inte var så märkligt att de sovjetiska myndigheterna tagit hand om RW i Budapest”. Det hade, enligt Zemskov, förelegat ”starka indicier på – och hade ju för övrigt vidgåtts från amerikansk sida – att 'Raoul Wallenberg var amerikansk spion'”. Den som från amerikansk sida hade uppgivit detta var, enligt Zemskov, Deputy Assistant Secretary of State George Schultz. Leifland konstaterade i sin promemoria från mötet att detta var första gången en ansvarig sovjetisk tjänsteman sagt att Wallenberg var misstänkt för spioneri för amerikansk räkning (P 2 EuI, 12/10-1979).

Raoul Wallenberg-ärendet fick ny aktualitet mot slutet av 1970-talet och början av 1980-talet, inte endast mot bakgrund av de ovan anförda vittnesmålen från Kalinski och Kaplan. Till den ökade uppmärksamheten bidrog bland annat det faktum att Simon Wiesenthal tog sig an Wallenbergs sak, att den amerikanske presidenten Jimmy Carter uppmärksammade hans öde och att Raoul Wallenberg 1980 förärades amerikanskt hedersmedborgarskap (en titel som dittills endast givits till Winston Churchill).

1980-talet

Icke desto mindre var man inom den svenska utrikesförvaltningen under 1980-talet i grunden besvärad av ärendet Wallenberg. I en intern promemoria som upprättats över ett sammanträde hos Pierre Schori den 31 januari 1985, konstaterades att

tidpunkten måste någon gång komma då vi måste säga oss att sannolikheten för att R.W. lever är så liten att det kostar för mycket i form av belastning på våra relationer till Sovjet att fortsatt driva frågan – om vi inte gör det på grundval av nytt hållfast material.

I promemorian fastslogs vidare att ”allteftersom åren går utan att vi får nya säkra uppgifter, sannolikheten för att han lever måste förfalla så liten,”

att vi inte längre kan tillåta att frågan skall belasta – ibland förgifta – våra relationer med Sovjet. Dessa relationer är komplicerade nog ändå till följd av de sovjetiska kränkningarna av vårt territorium, spionaffärer etc.

Utredningsarbetet borde dock, enligt promemorian fortsätta, ”det måste vara vår målsättning att skapa definitiv klarhet om vad som hänt R.W.” men

Jag har svårt att se att det skulle ligga i våra långsiktiga intressen att ta upp frågan på nytt med den sovjetiska regeringen om vi inte får nya absolut hållfasta informationer (P 2 EuI, 31/1-1985).

Det är intressant att notera de stora likheterna mellan denna promemoria och Undéns promemoria av 1957 vari han fastslog att det inte fanns någon anledning ”att hålla igång ett kontinuerligt gräl med Sovjetunionen”.

En ny framställan gjordes dock av Ingvar Carlsson i samband med ett besök i Moskva våren 1986. Den föranledde emellertid från sovjetisk sida ett svar som åter hänvisade till Gromyko-memorandumet av 1957.

I en intern promemoria av september 1986 konstaterades att bristen på konkreta spår i Wallenbergfrågan har lett till en ”ritualisering” av ärendet:

Vid varje officiell överläggning på senare år på politisk eller hög ämbetsmannanivå har från svensk sida framhållits att Wallenbergfrågan för vår del inte funnit en tillfredsställande lösning, och att vi förväntar oss ett besked om Wallenbergs öde. Lika mekaniskt får vi till svar, att 1957 års besked fortfarande äger giltighet (P 2 EuI, 25/9-1986).

Nyströms utredning 1986

Samma månad färdigställdes den tidigare nämnda utredningen av ambassadör Rune Nyström över Wallenberg-ärendets historia. Nyström var i vissa delar mycket kritisk över den svenska sidans handläggning av ärendet under de första åren. Han konstaterade i sina slutsatser att det möjligtvis ”hade funnit en liten möjlighet att få Wallenberg återförd till Sverige”, om man på den svenska sidan hade handlat snabbt efter hans tillfångatagande, hade uppmärksammat fru Kollontajs vittnesmål snabbare och använt sig av detta med större kraft, och ”om man förstått de sovjetiska signalerna om villighet att genomföra en utväxling av Wallenberg mot sovjetmedborgare i Sverige”. Nyström konstaterade också att accepterandet av amerikanskt stöd 1945 möjligen hade kunnat varit ett verksamt medel för att få Wallenberg fri (Nyström, 1986: 53).

Att Nyströms utredning inte kunde offentliggöras 1986 är begripligt mot bakgrund av att den innehöll information av under rättelsekaraktär samt uppgifter rörande förhållandet till Sovjetunionen av sent datum. Det är dock med viss förvåning som man i en UD-promemoria kan notera följande skäl för att Nyströms rapport "inte ens efter drastisk tvättning och strykning" borde offentliggöras:

för det första – även om det är något vi bör kunna leva med – innehåller den kritik av regeringsförfarandet 1945 (P 2 EuI, 8/1-1987).

Det inga utförligare skäl till varför Nyströms kritik mot det svenska regeringsförfarandet 1945 skulle vara så känsligt att det inte skulle kunna offentliggöras. Det är anmärkningsvärt att en sådan inställning var gällande så sent som 1987. En utredning om den svenska utrikesledningens agerande som tillsatts under sent 1980-tal eller början av 1990-talet hade haft betydligt större möjligheter än vad som är fallet i dag att höra personer som under 1940-talet hade direkt erfarenhet av Raoul Wallenbergs verksamhet i Budapest (såsom Lars G:son Berg och Per Anger), och personer som varit verksamma i handläggningen av Raoul Wallenberg-ärendet (såsom Lennart Petri). Man hade också stått bättre förberedd när möjligheter till ett nära samarbete med Moskva faktiskt medgavs i samband med Sovjetunionens sammanbrott 1991.

17.4 Den svensk-ryska arbetsgruppen och de oberoende experterna

Michail Gorbatsjovs "öppenhetspolitik" (*glasnost*) under sent 1980-tal öppnade nya och bättre möjligheter till ett framgångsrikt drivande av ärendet Wallenberg i Moskva. Det sovjetiska sammanbrottet 1991 och den efterföljande perioden av inrikespolitisk turbulens i Boris Jeltsins Ryssland medförde ytterligare förändringar till det bättre, i synnerhet vad gällde tillgång till f.d. sovjetiska arkiv. Huruvida Wallenberg-ärendet har bedrivits på ett givet omständigheterna tillräckligt bra sätt från utrikesledningens och utrikesförvaltningens sida är dock mer eller mindre omöjligt att bedöma i dagsläget.

1991 tillsattes en arbetsgrupp bestående av tjänstemän från de svenska och ryska utrikesdepartementen samt tjänstemän från den sovjetiska respektive (efter 1991) ryska säkerhetstjänsten, inrikes-

ministeriet samt försvarsministeriets arkiv med uppgift att utforska Raoul Wallenbergs öde. Utredningen gjorde flera viktiga fynd i f.d. sovjetiska arkiv.

Emellertid blev perioden som präglats av mer eller mindre total öppenhet och tillgång till de före detta sovjetiska arkiven tämligen kort. Utvecklingen i Ryssland efter sammanbrottet i december 1991 gick från en fas av utpräglad liberalism och öppenhet (under perioden från januari till ungefär juni 1992), till en övergångsfas präglad av en inre maktstrid mellan anhängare av liberala idéströmningar och anhängare av återupprättandet av en stark rysk stat (under perioden från mitten av 1992 till ungefär februari 1993), till en period präglad av avståndstagande från den initiala liberala perioden och tilltagande nationalism (kanske främst manifesterad genom Jeltsins beskjutning av det ryska parlamentet i oktober 1993, samt kriget i Tjetjenien i december 1994).

Det går, att döma av uppgifter från den svenska delen av arbetsgruppen, tydligtvis att skönja ett visst samband mellan den inre politiska utvecklingen i det post-sovjetiska Ryssland och arbetsgruppens tillgång till de före detta sovjetiska arkiven. Arbetet gick någon gång runt 1994 in "i ett nytt och mer komplicerat skede".

Att den svensk-ryska arbetsgruppen, trots den politiska turbulensen, lyckades få ut förhållandevis många sovjetiska dokument rörande Wallenberg, måste naturligtvis ses som en stor framgång. Icke desto mindre framstår den ryska vägran att låta svenska representanter få tillgång till kryptotrafiken mellan Moskva och Stockholm under åren efter 1945, eller Michail Tolstoj-Kutuzovs dossier, som både olycklig och synnerligen okänslig inför den svenska och internationella opinion som önskar klarhet i Wallenbergs öde. Att denna information skulle kunna skada Rysslands nationella intressen framstår onekligen som långsökt.

Den svenska arbetsgruppens rapport som presenterades i januari 2001 kunde följaktligen inte ge helt entydiga svar på någon av de centrala frågorna varför Wallenberg arresterades av sovjetiska myndigheter, varför han hölls kvar i sovjetisk fångenskap, om man från sovjetisk sida var beredd att utväxla honom, och vad som egentligen har hänt honom efter 1947. Arbetsgruppen presenterade i sin rapport 17 utestående, icke-besvarade frågor (varav en rör "orsakerna till den svenska utrikesledningens oengagerade hållning, i första hand 1945–47, i Wallenbergärendet") som i brist på tillräckligt underlag inte kunnat besvaras. (Det skall dock poängteras att

arbetsgruppen på intet sätt ansåg detta vara en helt uttömmande lista.)

Till arbetsgruppen knöts också fyra oberoende experter, Raoul Wallenbergs halvbror Guy von Dardel, Susanne Berger, Susan Ellen Mesinaï samt Marvin Makinen. Samarbetet mellan arbetsgruppen och de oberoende experterna har av allt att döma periodvis varit komplicerat. 1997 presenterade två av de oberoende experterna tillsammans med kanadensiska juristerna Irwin Cotler och David Matas, en *Dissenting Report on the Fate of Raoul Wallenberg*. I denna rapport, vars udd var riktad mot ett första utkast till slutrapport från arbetsgruppen (av 1997), presenterades tämligen stark kritik mot den svensk-ryska arbetsgruppens, som man hävdade, alltför okritiska arbetssätt. En central kritik rör den, enligt författarna, alltför stora beredvilligheten inom arbetsgruppen att acceptera det dödsdatum för Wallenberg som anges i Smoltsovsrapporten (alltså att Wallenberg avled den 17 juli 1947). Bevisen för att Raoul Wallenberg levde efter juli 1947 uppges vara "övertygande" (*Dissenting report*, 1997: 5).

Det är inte möjligt att i detta sammanhang ingående redogöra för alla de argument som anförs i *The Dissenting Report*. Denna utredning måste också konstatera att den svenska arbetsgruppen förvisso lägger ned stor möda på att resonera kring tänkbara händelser i juli 1947, men ingalunda avfärdar möjligheten att Wallenberg kan ha varit i livet också därefter.

Argumentationen i *The Dissenting Report* förefaller inte heller alltför övertygande när det kommer till att anföra tänkbara motiv till varför Sovjetunionen skulle ha behållit Wallenberg i livet men isolerad. Argumentet att "också den mest blodtörstiga mördare måste ha tvekat" inför att ta livet av Wallenberg förefaller mot bakgrund av förhållandena i det stalintida Sovjetunionen som långt ifrån självklart; argumentet att en levande Wallenberg (alltså efter 1947) utgjorde en värdefull tillgång för Sovjetunionen i samband med en framtida eventuell utväxling, eller som vittne i samband med rättegångar rörande nazi-Tyskland och andra världskriget, förefaller likaledes osäkert. Det bör ha tätt sig som politiskt tämligen omöjligt för det sovjetiska ledarskiktet (som också poängterades av Stig Engfeldts promemoria av mars 1951 [P 2 EuI, 20/3-1951]), att på femtiotalet visa upp en Raoul Wallenberg som avtjänat årtal i sovjetiskt fängelse, sannolikt märkt av åren i fångenskap, kanske med synliga spår av fysisk och psykisk misshandel.

Att lämna ut honom i utbyte mot någon för Sovjetunionen intressant person, med allt vad detta skulle ha inneburit i form av negativ publicitet för Sovjetunionen, förefaller således osannolikt. Att man skulle ha hänvisat till en levande men internerad Wallenberg i samband med rättegångar förefaller av samma skäl ogörligt.

Att Wallenberg skulle ha hållits internerad i Sovjetunionen som en garanti för att USA och Storbritannien inte skulle avslöja detaljerna kring Molotov-Ribbentroppakten och/eller Katyn-massakern, antaganden som bygger på uppgifter från den tidigare KGB-officern Igor Prelin, förefaller uteslutet.

Möjligtvis är det *fjärde argumentet* som presenteras i rapporten till varför Wallenberg skulle ha hållits vid liv det minst osannolika, nämligen att Wallenberg skulle ha förblivit i Gulag-systemet som ett resultat av själva lägersystemets rent organisatoriska intressen att motivera sin egen existens. Detta ligger förvisso inom det möjligas gräns, men i avsaknad av dokumentation blir detta argument, liksom de andra, blott ännu en i raden av obekräftade hypoteser om Raoul Wallenbergs öde efter 1947.

De oberoende experterna presenterade sedermera sina egna respektive rapporter. Susanne Berger skrev en rapport som heter *Swedish Aspects of the Raoul Wallenberg Case*, Susan Ellen Mesinai presenterade en rapport vid namn *Liquidatsia – The Question of Raoul Wallenberg's Death or Disappearance in 1947*, och Marvin W. Makinen och Ari D. Kaplan presenterade sin rapport *Cell Occupancy Analysis of Korpus 2 of the Vladimir Prison* (som utgör en analys av vittnesmål och fångkort från Vladimir-fängelset).

18 Slutsatser

18.1 Utredningens uppdrag

Regeringen har givit denna utredning i uppdrag att "utreda och värdera hur den svenska utrikesledningen (inklusive i förekommande fall regeringen i dess helhet) har agerat i Wallenberg-ärendet. Syftet är att klarlägga i vilken utsträckning, under olika skeden, alla möjliga ansträngningar gjorts från officiellt svenskt håll för att bringa klarhet i Raoul Wallenbergs öde" (Dir. 2001:71). Låt oss kort rekapitulera de inledningsvis förda resonemangen kring vägledande frågeställningar, utredningens arbetsmetoder, målsättningar och resultat, samt arkivfynd, innan vi sammanfattar den genomförda analysen och avger omdömen.

Kärnfrågan för utredningen har varit huruvida den svenska utrikesledningen vidtagit alla möjliga åtgärder för att bringa klarhet i Raoul Wallenbergs öde. Ett svar på denna fråga förutsätter *dels* en ingående beskrivning av vilka åtgärder man faktiskt vidtog *dels* ett resonemang kring vilka åtgärder man *borde* ha vidtagit. Detta leder oss i sin tur till den kontrafaktiska frågeställningen huruvida ett annat agerande från den svenska utrikesledningens sida hade kunnat leda till ett lyckligare utfall för Raoul Wallenbergs del.

Det skall understrykas att en sådan typ av *kontrafaktisk* fråga är mycket svår att svara på. Huruvida ett annat agerande hade medfört ett mer gynnsamt utfall kan aldrig fastslås med säkerhet. Icke desto mindre är det möjligt att den svenska sidans agerande, vid vissa tillfällen, kan ha varit av avgörande betydelse för att ärendet tog den olyckliga vändning som faktiskt blev fallet. Raoul Wallenberg har alltså inte, efter 58 år, kunnat återvända till Sverige. Detta faktum i sig vittnar inte endast om en fruktansvärd personlig tragedi, för vilken Sovjetunionen måste hållas ensamt ansvarigt. Det vittnar också om ett diplomatiskt misslyckande där den svenska utrikesledningens agerande kan ha varit av viss betydelse.

Två ledstjärnor för utredningens arbete

För att kunna bedöma om ett annat agerande från svensk sida hade kunnat medföra Raoul Wallenbergs frigivning ur sovjetisk fångenskap måste det svenska agerandet beskrivas ingående. När detta har granskats är det möjligt att värdera om andra handlingsalternativ som stod till buds kunnat vara mer ändamålsenliga.

Utredningsarbetet har vägletts av två centrala ledstjärnor. *För det första* har strävan varit att i detalj fastställa *i vilken form* och *vid vilken tidpunkt* information rörande Raoul Wallenbergs försvinnande inkom till den svenska utrikesförvaltningen, samt *i vilken form* och *vid vilken tidpunkt* informationen presenterades för utrikesförvaltningens ledning. En fullständig analys av såväl informationstillgång som förmedling av information har bedömts vara en absolut förutsättning för genomförandet av en värdering av agerandet.

För det andra har utredningen strävat efter att i så hög utsträckning som möjligt *klarlägga* och *förstå* de villkor under vilka utrikesförvaltningens och utrikesledningens tjänstemän och ministrar verkade då man handlade ärendet Raoul Wallenberg. Med villkor avses *dels* företeelser av mer praktisk art, t.ex. möjligheterna för tjänstemännen att kommunicera öppet inom utrikesförvaltningen utan påtaglig risk för obehörig avlyssning eller dekryptering av chiffrerade telegram, möjligheter till god och informativ kommunikation med andra länders diplomater, graden av utsatthet för desinformation m.m., *dels* företeelser av mer övergripande natur såsom det säkerhetspolitiska läget i Europa vid nazi-Tysklands sammanbrott i maj 1945, Sveriges prioriteringar och målsättningar inom handels- och säkerhetspolitiken, läget i relationerna mellan Sverige och Sovjetunionen vid tiden för Wallenbergs försvinnande, samt vilken världsbild ministrarna och tjänstemännen i utrikesledningen anslöt sig till.

Det skall understrykas att utredningens strävan att klarlägga och förstå inte skall uppfattas som liktydigt med ett sökande efter förklarande omständigheter som kan möjliggöra ett ursäktande av agerandet. Utgångspunkten har tvärtom varit den, att inga omständigheter bör ha kunnat tvinga den svenska utrikesledningen att överge sina förpliktelser mot en av sina medborgare. Däremot krävs en grundlig utredning av de två ovannämnda kategorierna av villkor som dikterade arbetet vid utrikesförvaltningen, för att en värdering av agerandet skall bli möjlig.

Utredningen har, vid sidan av strävan att klarlägga de villkor som dikterade arbetet med Raoul Wallenberg-ärendet, också sökt rekonstruera vilken bild utrikesförvaltningens tjänstemän och utrikesledningen hade av Raoul Wallenberg och hans uppdrag i Ungern. Ett grundantagande har varit att denna bild *kan ha* påverkat agerandet för hans sak efter de sovjetiska myndigheternas arrestering av honom i januari 1945.

Avgränsningar

Utredningen har i sitt arbete valt att fästa särskild vikt vid åren 1945–47. Det förefaller uppenbart att möjligheterna att få Raoul Wallenberg hemsänd minskade med *Vysjinskijs note* av augusti 1947 (vari fastslogs att Wallenberg inte befann sig i Sovjetunionen och var okänd där). Möjligheterna till ett frigivande minskade än mer efter *Gromykos memorandum* av februari 1957 (vari överlämnades en rapport från fängelseläkaren vid Lubjanka, Smoltsov, som gjorde gällande att "Walenberg" [sic] avlidit i juli 1947 till följd av hjärtinfarkt).

Härav följer att en eventuell felaktig handläggning av ärendet från svensk sida, i synnerhet under åren 1945–47, men också under perioden 1947–57, potentiellt sett hade större skadeverkningar på möjligheterna att få Raoul Wallenberg hemsänd, än efter år 1957, då den sovjetiska positionen i ärendet i praktiken var låst.

Denna utredning vill dock på intet vis utesluta möjligheten att Raoul Wallenberg kan ha levt långt efter det angivna dödsdatumet i juli 1947, undagömd som nummerfånge i Vladimir eller på annan ort i Sovjetunionen, eller isolerad på mentalsjukhus. Det finns ett stort antal, ehuru ytterst svårutredda vittnesmål, som pekar i denna riktning. Bördan att bevisa att Raoul Wallenberg verkligen *är* död, och *när* han i så fall avled, låg fram till Sovjetunionens upplösning 1991 på sovjetiska myndigheter, och ligger i dag på de ryska myndigheter som kan tänkas ha information som kan kasta ytterligare ljus över denna fråga.

Nya tolkningar och nytt material

Under utredningsarbetets gång har *dels* för tidigare utredningar okänt material framkommit som möjliggjort vissa nya slutsatser rörande Raoul Wallenberg-ärendets handläggning, *dels* gjorts nya tolkningar av redan tidigare känt material. Det nya materialet, och de därav följande omtolkningarna, hänför sig främst till tre perioder: a) perioden juni till juli 1944, då uppdraget formulerades och Raoul Wallenberg rekryterades, b) perioden närmast efter arresteringen av Raoul Wallenberg (januari till april 1945), samt c) perioden april till december 1946 (då man från sovjetisk sida förefaller ha gjort vissa sonderingar kring förhandlingar om en utväxling av Raoul Wallenberg).

Utredningen har inte, trots att detta har varit en prioriterad uppgift, hittat någon persondossier i UD:s arkiv för Raoul Wallenberg, eller någon annan dossier, vari utformningen av det uppdrag han sändes att utföra finns beskrivet. Inte heller rekryteringen av Raoul Wallenberg finns dokumenterad. Däremot har utredningen haft tillgång till det material rörande Raoul Wallenberg som tidigare inkommit från amerikanska arkiv till UD. Mot bakgrund av dessa dokument har utredningen begärt och fått tillgång till ett antal ytterligare dokument ur amerikanska utrikesdepartementets arkiv.

Av stort intresse härvid är bland annat den amerikanske ministern i Stockholm Herschel V. Johnsons uppteckning från samtalet med kabinetssekreterare Erik Boheman den 9 juni 1944. Häri framgår bland annat att UD ställde visst underlag till den amerikanska beskickningens förfogande i samband med utarbetandet av Raoul Wallenbergs uppdrag.

Denna utredning har också valt att i högre grad än tidigare utredningar framhäva betydelsen av det faktum att instruktionen rörande Wallenbergs uppdrag, som i juli 1944 utgick från War Refugee Board, var signerad av USA:s utrikesminister Cordell Hull. Att Hulls namn återfinns på denna instruktion, i kombination med att någon liknande instruktion inte utgick, vare sig från Per Albin Hansson eller Christian Günther, föranleder denna utredning att accentuera betydelsen av det amerikanska inslaget i Raoul Wallenbergs uppdrag.

Vad gäller perioden närmast efter arresteringen av Raoul Wallenberg kan utredningen, *dels* mot bakgrund av nytt material ur amerikanska arkiv *dels* mot bakgrund av material i UD:s arkiv, visa att UD efter mottagandet av den sovjetiske vice utrikeskommissarien

Vladimir G. Dekanozovs note den 18 januari 1945 (vari meddelades att Raoul Wallenberg påträffats av sovjetiska trupper i Budapest) omedelbart underrättade de brittiska och amerikanska legationerna i Stockholm.

Det mest intressanta fyndet rörande perioden från januari 1945 till april 1946 utgörs emellertid av en dossier som under våren 1945 upprättades vid den svenska beskickningen i Bukarest. Vid Budapests erövring av sovjetiska trupper i januari–februari 1945 förbjöds den svenska beskickningen av de sovjetiska besättningstrupperna att framgent verka. Budapest-beskickningens funktioner övertogs i allt väsentligt av den svenska beskickningen i Bukarest. I samband med arkivering av det material, i form av brev, telegram promemorior etc., som följde i samband med detta uppdrag, upprättades en särskild dossier rörande *Svenska beskickningen i Budapest m.m. Budapestsvenskarnas räkenskaper* (P 57).

Huruvida denna dossier över huvud taget öppnats sedan 1945 är omöjligt att svara på. Dock har det material, som däri återfunnits och som i vissa avseenden skänker helt nytt ljus åt den tidiga handläggningen av ärendet Raoul Wallenberg, inte åberopats i någon av de tidigare utredningar som har gjorts sedan 1950-talets början. Det mesta talar således för att dossiern ifråga har varit öppen sedan 1945.

Förutom detta mer "spektakulära" fynd har utredningen, som ett led i sin allmänna strävan att ådagalägga de villkor som präglade arbetet inom den svenska utrikesförvaltningen, analyserat en stor mängd dokument ur UD:s arkiv. Dessa puzzelbitar har sammantaget bidragit till att ge en mer heltäckande bild av handläggningen av ärendet Raoul Wallenberg.

Utredningen har inte haft till uppgift att analysera den sovjetiska statsledningens agerande. För att bedöma den svenska sidans agerande har det emellertid varit viktigt att ta del av så mycket relevant sovjetiskt material som möjligt. Vid sidan av det sovjetiska material som tidigare inkommit till UD genom den svensk-ryska arbetsgruppens försorg, har utredningen erhållit ett antal ytterligare samtalsuppteckningar från möten mellan svenska och sovjetiska diplomater under åren 1945–47. Även om de uppgifter som framkommit ur dessa anteckningar knappast bjuder på direkt revolutionerande nyheter är de av stort intresse. Intrycket att det från sovjetisk sida under 1946 förelåg möjligheter till någon typ av förhandling rörande Raoul Wallenberg har i viss utsträckning stärkts som ett resultat av det nya ryska materialet. I synnerhet

samtalsuppteckningen från mötet mellan chargé d'affaires Ulf Barck-Holst och tjänstemannen vid det sovjetiska utrikesministeriet Aleksander N. Abramov den 24 juli 1946 är av stort intresse härvid. Det kan emellertid inte heller på grundval av dessa arkivfynd fastställas bortom allt rimligt tvivel att möjlighet till utväxling av Raoul Wallenberg faktiskt förelåg.

18.2 Förloppet

Mot bakgrund av de angivna frågeställningarna, arkivfynden och den ovan genomförda analysen kan utredningen teckna en utförligare bild av Raoul Wallenberg-ärendets handläggning än vad som hittills varit möjligt. I det följande skall huvuddragen av förloppet kort sammanfattas, varefter utredningen avger sin värdering av ärendet.

Förenklat kan den svenska utrikesledningens agerande under från år 1945 och framåt beskrivas och struktureras i termer av fyra *bilder*. Var och en av dessa bilder skapas under perioder, formativa moment, då verkligheten ligger öppen för "nya tolkningar" och då "nya 'sanningar' och bilder kan skapas". De *formativa momenten*, som ofta inte är längre än någon eller några veckor, medger ett viss grad av tolkningsutrymme för enskilda tjänstemän. De följs emellertid av längre perioder (som ofta omfattar flera månader eller till och med år) varunder de bilder som skapats under det formativa momentet sätter sin prägel på såväl enskilda tjänstemäns tolkningar av inkommande information som hur utrikesledningen väljer att agera (också i form av icke-agerande).

Den första bilden uppkom som ett resultat av Dekanozovs note (den 16 januari 1945) och gjorde gällande att Raoul Wallenberg påträffats av sovjetiska trupper i Budapest och åtnjöt deras beskydd. *Den andra bilden* tillskapades vid månadsskiftet februari-mars 1945 med ledning av information från den svenska beskickningen i Bukarest som pekade på att Raoul Wallenberg försvunnit i bil mot okänd destination. *Den tredje bilden* grundades på en rad uppgiftslämnare som under mars månad 1945 hävdade att Raoul Wallenberg var död. *Den fjärde bilden* uppkom som ett resultat av flera omständigheter, bl.a. kontakter med sovjetiska diplomater under 1945–46, vilka kunde tolkas så att Raoul Wallenberg skulle finnas i livet i sovjetisk fångenskap.

Svensk diplomat med amerikanskt uppdrag

Konstruktionen av uppdraget och rekryteringen av Raoul Wallenberg

Konstruktionen av det uppdrag som sedermera skulle komma att ges åt Raoul Wallenberg inleddes i praktiken den 25 maj 1944. Den amerikanske ministern i Stockholm Johnson instruerades denna dag av USA:s utrikesminister Hull att söka förmå UD att utöka sin diplomatiska representation i Ungern. Syftet härmed var att genom ökad närvaro av utländsk diplomatisk personal så långt möjligt försöka förhindra och motverka den systematiska utrotningskampanj av judar som igångsatts efter den tyska inmarschen den 19 mars 1944. Johnson ombads också härvid framgent rapportera i vilken utsträckning UD var villigt att gå den amerikanska begäran till mötes.

Under veckorna därefter utformades riktlinjerna för det uppdrag som sedermera skulle komma att ges åt Raoul Wallenberg. Den ungerske flyktingen Vilmos Böhm, som under kriget arbetade vid brittiska beskickningens i Stockholm *Press Reading Bureau*, skrev en utförlig rapport om de ungerska judarnas situation. Johnson sammanträdde med kabinetssekreterare Boheman som lovade ställa den svenska Budapest-beskickningens rapporter till det amerikanska sändebudets förfogande. Representanten för War Refugee Board vid den amerikanska beskickningen i Stockholm Iver C. Olsen vidtog samtidigt vissa sonderingar i jakt på "rätt man för uppdraget".

Runt mitten av juni 1944 hade War Refugee Board i praktiken bestämt sig för Raoul Wallenberg. Johnson och Olsen presenterade uppdragets innehåll samt Raoul Wallenberg för utrikesminister Günther och kabinetssekreterare Boheman. Dessa gav sitt godkännande till att Raoul Wallenberg anställdes som legationssekreterare vid den svenska beskickningen i Budapest.

Utrikesdepartementet hade härmed anställt en tjänsteman som i praktiken stod till en främmande stats förfogande. Av Wallenbergs uppdragsbeskrivning, som denna utredning har puzzlat samman ur olika dokument, framgår att han skulle genomföra ett "American program" och att han skulle finnas tillgänglig "for any work the WRB might wish to assign him". Han var därtill utvald för uppdraget av War Refugee Board. Olsen konstaterade i en rapport av juli 1944 "the attaché Raoul Wallenberg, was personally known to us

and was in fact our choice “(*Operations of the War Refugee Board from Sweden*, 1944: 18, P 2 EuI, 17/2-1994).

Instruktioner för uppdraget utfärdades av USA:s utrikesminister.

Att det i allt väsentligt rörde sig om ett amerikanskt uppdrag tycks både de svenska och amerikanska diplomaterna ha varit införstådda med. I ett telegram av den 29 juni 1944 skrev t.ex. Johnson att “the Swedish Foreign Office in making this assignment feels that it has cooperated fully in lending all possible facilities for the furtherance of an American program”.

Samtidigt skulle Raoul Wallenberg utföra sitt väsentligen amerikanska uppdrag inom ramarna för den svenska utrikesförvaltningens organisation och vara “i allt underställd beskickningschefen” och hålla denne “fortlöpande underrättad om sina åtgöranden” (P 2 Eu, 6/7-1944). Han fick heller inte uppträda som representant för War Refugee Board under sin verksamhet i Budapest.

I korthet torde man kunna sammanfatta arrangemanget som att en uppdragsgivare (USA) stod för projektets *inhåll*, och en uppdragsgivare (Sverige) stod för dess *utförande*. Raoul Wallenberg var i praktiken svensk diplomat med amerikanskt uppdrag.

Under hösten 1944 utfärdade Hull och biträdande utrikesminister Edward R. Stettinius ytterligare sju instruktioner till Wallenberg. Från svensk sida utgick inga instruktioner till Wallenberg.

I polchefen Sven Grafströms instruktionsbrev av den 6 juli 1944 till chargé d'affaires Per Anger vid Budapest-beskickningen framgår att Raoul Wallenbergs uppdrag var av “speciell art” och av “ytterst delikat”. Vid beskickningen i Budapest var man således införstådd med att Raoul Wallenbergs uppdrag var säreget, att han erhöll sin finansiering från War Refugee Board och att hans anställning inom UD endast var tillfällig. Det kan emellertid inte tas för givet att den övriga personalen var fullt införstådda med uppdragets mer kontroversiella aspekter – att Raoul Wallenberg valts ut för uppdraget av War Refugee Board och att han mottagit instruktioner för uppdraget från den amerikanske utrikesministern. Det kan heller inte tas för givet att övriga tjänstemän inom utrikesförvaltningen, t.ex. personalen vid den svenska beskickningen i Moskva, hade kunskap om Raoul Wallenbergs uppdrag.

Utredningen har kunnat konstatera att endast utrikesministern, kabinetssekreteraren och (rimligtvis) statsministern tycks ha haft full kännedom om uppdragets alla aspekter.

Emellertid är det möjligtvis av mindre intresse att reda ut exakt vem som visste vad vid denna tidpunkt om Raoul Wallenberg och hans uppdrag. Det väsentliga är att man inom utrikesförvaltningen, på både hög och låg nivå, såg Raoul Wallenbergs uppdrag såsom något tillfälligt och speciellt.

Flera aspekter kring uppdragets utförande förefaller ha varit tämligen diffust formulerade vid Wallenbergs avfärd till Budapest i juli 1944. Det gäller bland annat frågorna kring finansiering av de rent administrativa kostnaderna för uppdraget, vilka kommunikationskanaler Raoul Wallenberg skulle använda för sin rapportering, samt till vem han var skyldig att rapportera. Också själva uppdragets utförande var uppenbarligen föremål för en del oklarheter. I augusti 1944 noterade Olsen att man från svensk sida ansåg att Wallenberg "has jumped in with too big a splash".

Ur Wallenbergs synpunkt behöver emellertid inte uppdragets ospecificerade natur enbart ha varit av ondo. Att hans uppdrag låg utanför etablerade parametrar för verksamheten inom den svenska utrikesförvaltningen och att han var ansvarig inför flera uppdragsgivare, kan ha medfört en förhållandevis större handlingsfrihet för honom än vad som varit fallet om han enbart haft en uppdragsgivare att svara inför. Kanske var det just detta som möjliggjorde räddandet av tiotusentals judar från en säker död i Auschwitz-Birkenau.

Å andra sidan kan man hävda att en sådan förhållandevis hög grad av oklarhet kring vem som var den faktiske uppdragsgivaren medförde risk för oklarheter också kring frågan om vem som ansvarade för Wallenbergs säkerhet.

Bild 1: Raoul Wallenberg i sovjetiskt beskydd

I december 1944 blev den sovjetiska röda arméns inringning av Budapest total. Legationspersonalen berövades härvid alla möjligheter till kontakt med UD. Samma månad anhöll UD hos såväl tyska som sovjetiska myndigheter om skydd för legationsmedlemmarna. Några veckor senare, runt den 14 januari, påträffades Raoul Wallenberg av sovjetiska militärmyndigheter. Kort därefter, den 16 januari, underrättades det svenska sändebudet i Moskva, Staffan Söderblom, av den sovjetiske vice utrikeskommissarien Dekanozov att Wallenberg tagits i beskydd.

Söderblom vidarebefordrade Dekanozovs note till UD den 17 januari. Den anlände till UD på morgonen den 18 januari. UD underrättade samma dag de brittiska och amerikanska legationerna i Stockholm om innehållet i noten.

Den 22 december 1944 hade den amerikanska beskickningen i Stockholm bett svenska UD överta skyddet av de judar som erhållit skyddsdokument från den spanska beskickningen i Budapest. Eftersom UD till följd av den sovjetiska inringningen av Budapest vid denna tidpunkt saknade möjligheter till kontakt med svenska beskickningens medlemmar, blev denna hemställan liggande. I samband med mottagandet av Dekanozovs note lät emellertid UD hänvisa den till USA:s beskickning i Moskva för vidarebefordran via sovjetiska myndigheter till den påträffade Raoul Wallenberg.

Det svenska sändebudet i Moskva, Staffan Söderblom, erhöll däremot inga instruktioner från UD. Det finns heller ingen dokumentation som tyder på att Söderblom var informerad om Raoul Wallenbergs uppdrag i Ungern. Söderblom befann sig visserligen i Stockholm under en kortare period kring månadsskiftet november–december 1944. Det är möjligt att han då informerades om Raoul Wallenbergs verksamhet vid beskickningen i Budapest.

Huruvida det faktum, att man i januari 1945 inte aktiverade UD:s inre nervbanor utan endast de externa kommunikationskanalerna till de brittiska och amerikanska legationerna i Stockholm, skall ses som en direkt följd av Raoul Wallenbergs amerikanska uppdrag går inte att med bestämdhet säga. Det förefaller dock som en rimlig slutsats. Oavsett hur detta skall tolkas uppstod, som ett resultat av UD:s avsaknad av information och instruktioner till Söderblom, ett *informations-* eller *instruktionsvakuum* som det svenska sändebudet i Moskva blev angelägen att fylla så snabbt som möjligt.

Söderblom, som inte erhållit och inte heller efterfrågat, instruktioner från UD rörande Raoul Wallenberg, träffade den 26 samt 29 (alternativt 30) januari 1945 vice utrikeskommissarien Dekanozov respektive chefen för femte europeiska (skandinaviska) avdelningen vid utrikeskommissariatet Michail S. Vetrov. Raoul Wallenberg berördes över huvud taget endast i förbigående under dessa möten.

I februari 1945 föreslog Söderblom för UD att Raoul Wallenberg borde anmälas som chargé d'affaires vid den sovjet-kontrollerade ungerska Debrecen-regeringen. UD gick dock inte med på denna lösning, eftersom Debrecen-regeringens statsrättsliga status var

oklar. Man informerade emellertid inte heller nu Söderblom om Raoul Wallenbergs speciella uppdrag i Ungern och gav honom inga instruktioner för hur han borde förfara inför sovjetiska myndigheter i denna fråga.

Söderbloms fortsatta handläggning av Raoul Wallenberg-ärendet präglas av en närmast konsekvent strävan att avlägsna ärendet från Moskva-legationens agenda. Denna strävan måste ses mot bakgrund av att han i december 1944 utsatts för en kylig och avvisande behandling från det sovjetiska utrikeskommissariatets sida. De sovjetiska diplomaterna hade i samband härmed vägrat befatta sig med hans förfrågningar om skydd åt svensk egendom i den sovjetiska röda arméns uppmarschområden i Central- och Östeuropa. Söderblom fann det herefter meningslöst och direkt riskabelt att i Moskva driva ärenden som rörde svenska intressen i de stater som kontrollerades av sovjetiska trupper. Wallenberg-ärendet var endast ett i en hel serie av ärenden som han i enlighet härmed försökte få avvisade från Moskva-legationens jurisdiktion.

Bild II: Raoul Wallenberg försvunnen i bil mot okänd destination

Den 7 mars 1945 inkom ett telegram till beskickningen i Moskva från det svenska sändebudet i Bukarest, Patrik Reuterswärd, vari meddelades att Raoul Wallenberg den 17 januari "försvunnit i bil mot okänd destination". Reuterswärd mottog under mars månad en hel del övrig information rörande förhållandena i det sovjetockuperade Budapest, samt information som rörde Raoul Wallenbergs försvinnande. Eftersom den svenska legationen i Bukarest emellertid av sovjetiska militära myndigheter förbjöds att sända telegram i chiffer, och eftersom telegram rörande sovjetiska truppers agerande i Rumänien och Ungern stoppades av den sovjetiska militärcensuren, kunde endast brottstycken av informationen sändas till UD och Söderblom.

För Söderblom var emellertid meddelandet från Reuterswärd av den 7 mars 1945 skäl att framgent se ärendet Raoul Wallenberg som en angelägenhet främst för den svenska beskickningen i Bukarest. Den 9 mars 1945 vidarebefordrade han en förfrågan från UD rörande Raoul Wallenbergs vistelseort till Reuterswärd. Han meddelade också sovjetiska myndigheter (Vetrov) och den amerikanska beskickningen i Moskva (Averell Harriman) att Raoul Wallenberg försvunnit i bil mot okänd destination. Han avvisade därtill hjälp

från den amerikanska beskickningen i början av april 1945. Bild I (Raoul Wallenberg i sovjetiskt beskydd) hade härmed ersatts av bild II (Raoul Wallenberg försvunnen i bil mot okänd destination).

Den 15 mars 1945 inkom ytterligare information rörande Wallenberg till UD. Vilmos Böhm överlämnade en utskrift av en intervju med den svenske Röda-kors delegaten i Budapest Valdemar Langlet, som uppgavs ha ägt rum den 8 mars 1945 i den sovjetkontrollerade ungerska Kossuth-radion. Langlet hade enligt referatet sagt att Raoul Wallenberg mördats av Gestapo. Med anledning av denna information sände UD den 17 och 19 mars 1945 ut förfrågningar hos beskickningarna i Moskva och Bukarest rörande uppgifter om Wallenberg. Den 29 mars konstaterade UD, med ledning av information som inkommit från beskickningen i Bukarest, att "hela svenska Budapest-beskickningen utom Wallenberg varom närmare underrättelse saknas numera i Bucarest" (P 2 Eu, 29/3-1945).

Från att endast lite mer än två månader tidigare ha haft svart på vitt att Söderblom mottagit en note från Dekanozov om att Wallenberg ställts under sovjetiska truppers beskydd, hade alltså UD successivt anpassat sig till den "omkonstruktion" av dels "bilden av Wallenberg" dels "uppfattningen om var Wallenberg-ärendet bör handläggas". Detta skedde trots att utrikesdepartementets chef Günther i februari 1945 mottagit ytterligare besked rörande Wallenberg från Sovjetunionens sändebud i Stockholm, Aleksandra Kollontaj, som gav stöd åt Dekanozovs note.

Bild III: Raoul Wallenberg död

Den 28 mars 1945 mottog Reuterswärd i Bukarest ett brev från Langlet, vari denne uppgav att Raoul Wallenberg den 17 eller 18 januari 1945 förts bort "i rysk auto" samt att det "kan vara möjligt att han i verkligheten råkat i händerna på förklädda pilkorsare, i vilket fall man kan frukta det värsta om hans öde". (P 57, 28/3-1945). Detta brev lästes av Budapest-beskickningens personal under deras vistelse i Bukarest i samband med evakueringen till Sverige (en resa som gick via Bukarest-Moskva-Stockholm). Då legationspersonalen passerade genom Moskva den 13 april 1945 hade legationschefen Carl Ivan Danielsson ett längre samtal med Söderblom, varvid innehållet i Langlets brev troligtvis delgavs Söderblom.

Söderblom telegraferade dagen efter Budapest-beskickningens genomresa till Stockholm att han visserligen underrättats av sovjetiska myndigheter att Wallenberg påträffats (Dekanozovs note av den 16 januari), men att Wallenberg därefter "synes [...] ha avrest med bil till Debreceen och befaras ha omkommit under resan. Olika teorier finnas: bilolycka (mycket sannolikt), rånmord, bakhåll av pilkorsare etc. Jag fruktar att klarhet aldrig vinnes" (P 2 Eu, 14/4-1945).

Söderblom fick härigenom de två bilderna av Wallenbergs öde, alltså versionen om "Wallenberg som satt under sovjetiskt beskydd den 16 januari" och "Wallenberg som försvunnen i bil mot okänd destination den 17 januari", och som hittills varit något av "konkurrerande bilder av hur det egentligen gick till", att stå i harmoni med varandra. Wallenberg hade påträffats av sovjetiska myndigheter, vilka underrättat Söderblom. Därefter hade Wallenberg försvunnit med bil mot okänd destination. Eftersom dessa uppgifter sändes till Stockholm som en del av en rapport över Budapest-beskickningens besök i Moskva, är det rimligt att anta att Söderblom fått de två versionerna att harmoniera som ett resultat av information som han erhållit under den 13 april 1945 (alltså i samband med Budapest-beskickningens genomresa i Moskva).

Den 25 april meddelade Söderblom Dekanozov i samband med ett möte att han hade tillgång till vittnesmål som gjorde gällande att Wallenberg "efter det att han påträffats", hade "dött i samband med en bilolycka".

Bilden av Raoul Wallenberg som försvunnen i bil mot okänd destination (bild II) hade härmed ersatts (eller kompletterats) med bilden av Raoul Wallenberg som död (bild III). Denna bild skulle i mer eller mindre påtaglig utsträckning komma att prägla UD:s handläggning av ärendet Raoul Wallenberg under de kommande sju åren (till 1952).

Det skulle dock vara felaktigt att hävda att bilden av Raoul Wallenberg som död var allenarådande inom utrikesförvaltningen och dess ledning under dessa år. T.ex. instruerades Moskva-beskickningen att avlägga démarcher hos sovjetiska utrikeskommissariatet i ärendet den 21 april samt 1 november 1945. Problemet ligger snarare i att man öppet och oemotsagd kunde hävda att Raoul Wallenberg var död. Teorin om Raoul Wallenbergs död var okontroversiell.

Att utrikesledningen inte utfärdade klara instruktioner för hur Söderblom skulle agera efter mottagandet av Dekanozovs note, att

man från UD:s sida inte konsekvent höll fast vid noten, all diffus information som inkom från Bukarest till trots, och att man inte kompletterade den med informationen från Kollontaj, utgör de sannolikt viktigaste bidragande orsakerna till varför bilden av Raoul Wallenberg som död över huvud taget vann spridning inom utrikesförvaltningen.

Ytterligare bidragande orsaker till varför UD:s ledning så förhållandevis lättvindigt var beredd att sätta tilltro till uppgiften att Raoul Wallenberg var död utgörs av ett antal exceptionella omständigheter kring Raoul Wallenbergs räddningsverksamhet i Budapest, den sovjetiska plundringen av den svenska beskickningsbyggnaden i Budapest samt Raoul Wallenbergs status inom utrikesförvaltningen. Något bestämt svar på frågan varför bilden av Raoul Wallenberg som död vann spridning kan inte ges.

Det är dock svårt att frigöra sig från intrycket att man från UD:s sida avstod från att ge utförliga instruktioner till Söderblom, eftersom man ansåg att Wallenberg främst var en amerikansk (och möjligtvis brittisk) angelägenhet. Precis som Johnson rapporterade den 29 juni 1944 såg man inom UD på uppdraget som ett väsentligen "American program".

UD underlät vid Budapest-beskickningens hemkomst, att anställa utförliga förhör av legationsmedlemmarna rörande bland annat Raoul Wallenbergs öde. Detta är anmärkningsvärt. Emellertid torde mer noggranna noteringar av deras vittnesuppgifter inte ha förändrat särskilt mycket, eftersom dessa nyckelvittnen redan hade varit utsatt för ryktesspridning rörande Raoul Wallenbergs öde under vistelsen i Bukarest. Den viktiga information, som uppenbarligen fanns i Bukarest-legationens arkiv, och som borde ha föranlett en annan bild av vad som hänt Raoul Wallenberg, synes ha blivit liggande där ända fram till våra dagar.

Den 17 december 1945 meddelade Söderblom UD att han, mot bakgrund av att en ny svensk diplomatisk representation öppnats i Ungern, ansåg sig "i stort sett skild från vidare bekymmer för de svensk-ungerska förbindelserna". Kort därefter, den 26 december 1945, meddelade han avdelningschefen vid det sovjetiska utrikeskommissariatet. Abramov att "det skulle vara utmärkt om legationen nu kunde få ett svar [...] i den andan, dvs. att Wallenberg har omkommit". Den 9 mars 1946 sade han till Abramov att han "ännu en gång övertygats om [...] att Wallenberg, tydligen, inte längre finns bland de levande".

En medveten sovjetisk desinformationskampanj?

Det finns inga ovedersägliga bevis som ger belägg för att den organisation som arresterade Wallenberg, *Smersj*, också aktivt sopade igen spåren efter sin verksamhet genom att lägga ut villospår. Det är långt ifrån säkert att detta ens behövdes. Raoul Wallenberg var vid tidpunkten för arresteringen ett känt namn i Budapest. Att det snabbt efter dennes försvinnande skulle uppkomma spekulationer kring hans öde är följaktligen föga förvånande.

Emellertid finns indicier som tyder på att vissa nyckelpersoner kan ha varit utsatta för en desinformationskampanj som organiserats av sovjetiska myndigheter – desinformation som sedermera nådde fram till UD. Det är ännu oklart om, och varför, Langlet, i intervjun i Kossuth-radion den 8 mars 1945, hävdade att Raoul Wallenberg mördats av Gestapo. Det är också oklart varför den blivande ungerske ministern i Stockholm, Böhm, överlämnade en utskrift av just denna passus ur intervjun till UD.

Valdemar Langlet befann sig i praktiken i husarrest, då han i brevet av den 28 mars 1945 till legationschefen i Bukarest, Reuterswärd, hävdade att Wallenberg kunde ha fallit offer för "förklädda pilkorsare". Den sovjetiska säkerhetstjänstens soldater höll Langlets hus i Budapest under ständig uppsikt och tillät honom inte att lämna byggnaden.

Att fastställa huruvida den motstridiga informationen var ett led i en medveten sovjetisk kampanj att desorientera svenska myndigheter, är varken möjligt eller av central betydelse för denna utrednings slutsatser. Det viktiga och anmärkningsvärda är att svenska myndigheter uppvisade en oförsvarligt låg motståndskraft mot information vars ursprung var oklart.

Bild IV: Raoul Wallenberg i livet i sovjetisk fångenskap

Söderbloms bild av ärendet Raoul Wallenberg skulle dock snart komma att omprövas, och faktiskt åtminstone för en tid komma att ersättas av bilden av Raoul Wallenberg i livet i sovjetisk fångenskap (bild IV). Orsakerna till denna omprövning står att finna dels i Söderbloms generella erfarenheter av sovjetisk diplomatisk förhandlingstaktik, dels i mer specifika erfarenheter från ett antal parallellfall till Wallenberg-ärendet.

Söderblom hade under sin vistelse i Moskva åtminstone till en början upprätthållit föreställningen att i förhandlingar med sovjetiska företrädare behandla olika frågor var för sig. Under 1945 tvingades han dock till insikten att man från sovjetisk sida i förhandlingar konsekvent tillämpade metoden att göra olika frågors lösning beroende av varandra. Söderblom resignerade inför den sovjetiska förhandlingsmodellen och blev successivt alltmer pragmatisk i sin syn på bedrivandet av förhandlingar med Sovjetunionen.

Under sommaren 1945 internerade Sovjetunionen de tre svenska medborgarna Edward af Sandeberg, Viva Lundberg och Karl Einar Erlandsson. Den svenska legationen fick i augusti 1945 av nyligen frigivna fångar, otvetydiga bevis på att svenskarna vistades i ett fångläger utanför Moskva. Trots ett stort antal förfrågningar och *démarches* rörande de fångna svenskarna under hösten 1945 gav man från sovjetisk sida konsekvent undvikande svar av en typ, som i mycket påminde om de svar som det sovjetiska utrikeskommissariatet gav i fråga om Raoul Wallenberg. Erlandsson och Lundberg släpptes under senhösten 1945 respektive januari 1946, medan af Sandeberg fick kvarstanna till mars 1946.

Under perioden från februari till mars 1946 tillämpade man från sovjetisk sida förhandlingsmodellen att koppla samman fallet af Sandeberg med den minderåriga estniska flyktingen Lidija Makarova som kommit till Sverige i september 1944. Den sovjetiska sidan var mycket angelägen om att få Makarova utlämnad. Söderblom resignerade inför den sovjetiska sammankopplingen av de bägge ärendena och föreslog inför Stockholm att Makarova borde sändas till Sovjetunionen. Emellertid övergav man från sovjetisk sida plötsligt denna linje och sände hem af Sandeberg i mars 1946 utan att Makarova behövde sändas tillbaka.

De bakomliggande orsakerna till det oväntade sovjetiska frisläpandet av af Sandeberg känner vi inte till. Av tillgängliga sovjetiska dokument framgår att Moskva vid denna tidpunkt oroades över ett tilltagande anglo-amerikanskt inflytande i Sverige. Man vidtog härvid en rad åtgärder avsedda att förbättra relationerna till Sverige (bland annat upptagande av förhandlingar rörande handels- och kreditavtalet och stöd åt en svensk ansökan om medlemskap i FN).

Det är också värt att erinra om att 146 av de 167 s.k. militärbalterna utlämnades av Sverige till Sovjetunionen i januari 1946. I februari 1946 togs också ett beslut om utlämning av 500 ingermanlänningar till Finland (något som emellertid sedermera reviderades).

Det kan inte uteslutas att dessa beslut, från sovjetisk sida, kan ha satts i samband med kravet om frigivning av de svenska medborgarna utan att detta varit avsikten från svensk sida eller ens föresvävat den svenska regeringen att det kunde uppfattas så.

Under alla förhållanden kopplade man från sovjetisk sida, i förhandlingarna med Söderblom, konsekvent samman af Sandeberg med Makarova. Någon sammankoppling av af Sandeberg med de utlämnade balterna och/eller ingermanlänningarna förekom aldrig. I Söderbloms ögon bör det sovjetiska agerandet följaktligen ha framstått som inkonsekvent och godtyckligt.

Vid ett möte den 30 april 1946 kunde Söderblom emellertid konstatera *dels* att man från sovjetisk sida använde fallet af Sandeberg (som fick ett lyckligt slut) som en analogi för att åskådliggöra fallet Raoul Wallenberg, *dels* att man från sovjetisk sida börjat koppla samman den, i Söderbloms föreställningsvärld døde Raoul Wallenberg med fallet Makarova.

Söderblom hade under det föregående året successivt anpassat sig till den sovjetiska förhandlingstaktiken. Han hade också erhållit direkta erfarenheter av den sovjetiska handläggningen av fallet af Sandeberg, nya vittnesmål under våren 1946 (som gjorde gällande att Wallenberg setts i ett sovjetisk militärt fordon i januari 1945) samt information rörande det faktum att Sovjetunionen i januari 1946 frigivit de två schweiziska diplomaterna Harald Feller och Max Meier (som arresterats av den sovjetiska säkerhetstjänsten i Budapest). Det finns således sannolikt flera bidragande faktorer till varför Söderblom i sin rapport till utrikesminister Östen Undén den 30 april 1946 från samtalet med Abramov noterade att Raoul Wallenberg kanske "trots allt fanns i livet och blivit identifierad i något läger eller dylikt".

Möjlig förhandling om Wallenberg blev inte prövad

Bild IV (Raoul Wallenberg i livet i sovjetisk fångenskap) hade härmed vunnit en visserligen tveksam anhängare i Söderblom. Någon skriftlig reaktion från UD på Söderbloms rapport kom dock inte. Senare samma vecka for Söderblom till Stockholm och träffade därvid utrikesminister Undén den 5 maj 1946. Vad som avhandlades under mötet mellan Undén och Söderblom är inte känt men det synes troligt att frågorna rörande Wallenberg och Makarova var föremål för diskussion. Undén hade endast några

dagarna tidigare sammanträffat med det sovjetiska sändebudet i Stockholm Ilja Tjernysjev som då bl.a. tagit upp frågan om Makarova.

Undén hade emellertid vid denna tidpunkt inte längre förtroende för Söderblom. Beslut hade fattats redan i mars 1946 att byta ut Söderblom mot Gunnar Hägglöf. Det förefaller troligt att Söderbloms observation om Abramovs sammankoppling av de bägge ärendena inte vann gehör hos utrikesministern.

När Söderblom sedermera i juni 1946 återvände till Moskva för att avsluta sin verksamhet, tog han med sig ett brev från Marcus Wallenberg jr. till Aleksandra Kollontaj. Det är troligt att detta initiativ (som kom från Söderblom) var en följd av mötet med Abramov den 30 april.

Han träffade därefter Molotov den 6 juni 1946. Wallenberg-ärendet berördes inte vid detta tillfälle. Däremot bad Söderblom att få till stånd en audiens hos Stalin, något som beviljades. Den 15 juni 1946 ägde audiensen rum och Söderblom meddelade då, för fjärde gången inför sovjetiska företrädare, att han kommit till den personliga övertygelsen att Raoul Wallenberg hade omkommit. Samtalet återgavs i en utförlig officiell skrivelse från Söderblom till utrikesminister Undén av den 18 juli 1946.

Förutsättningarna för att få till stånd framgångsrika förhandlingar rörande Raoul Wallenbergs frigivning var sannolikt som bäst under perioden från Söderbloms möte med Abramov den 30 april fram till slutet av juni 1946. Det är rimligt att se den oväntade frigivningen av af Sandeberg, liksom Abramovs sammankoppling av fallen Makarova och Wallenberg, som ett led i en medveten sovjetisk linje att åstadkomma en förbättring i de svensk-sovjetiska relationerna. Sammankopplingen av ärendena Makarova och Wallenberg ägde rum mindre än en månad efter att den nya linjen i sovjetisk utrikespolitik gentemot Sverige börjat tillämpas.

I maj 1946 fanns ett tämligen omfattande material inom UD i form av vittnesuppgifter från tidpunkten för arresteringen av Raoul Wallenberg, det sovjetiska förhandlingsspelet i fallen af Sandeberg, Lundberg, Erlandsson m.fl. samt agerandet i samband med utväxlingen av de schweiziska diplomaterna som arresterats i Budapest kort efter arresteringen av Raoul Wallenberg. Hade man ställt samman detta material och systematiskt analyserat det i ljuset av Söderbloms rapport av den 30 april 1946 borde det ha varit möjligt att utarbeta en mer medveten svensk strategi för det fortsatta agerandet i fallet Raoul Wallenberg. En sådan strategi hade sannolikt

gjort det möjligt att bättre tolka de sovjetiska signalerna i fallet Wallenberg. Vi kan inte med säkerhet veta huruvida konkreta förhandlingar om ett frigivande av Raoul Wallenberg därmed blivit möjliga. Med en mer medveten strategi hade emellertid de svenska diplomaterna mer systematiskt kunnat arbeta för att erhålla konkreta signaler om att Wallenberg fanns i livet i sovjetisk fångenskap.

Fyra störningsfaktorer

Från och med slutet av juni 1946 uppstod en rad störningsmoment som successivt, under perioden fram till december 1946, kan ha bidragit till att man från svensk sida underlät att utarbeta en konsekvent strategi för det fortsatta drivandet av ärendet Raoul Wallenberg.

Det är efterhand svårt att bedöma i vilken grad dessa störningsmoment egentligen påverkade det sovjetiska agerandet i ärendet. Denna fråga måste också anses ligga utanför föreliggande utrednings uppdrag. Det finns under alla omständigheter dokumentation som visar att man från svensk sida ansåg att dessa störningsmoment påverkade den sovjetiska sidan att anta ett negativt förhållningssätt till ärendets fortsatta drivande. Denna uppfattning i sig kan ha verkat hämmande på den svenska sidans agerande.

Den första störningen utgjordes av uppfattningen inom UD att ärendet var omöjligt att driva eftersom Söderblom tagit upp det med Stalin den 15 juni 1946. Denna inställning synes ha föranlett det nya sändebudet i Moskva Gunnar Häggelöf att över huvud taget inte ta upp frågan med sovjetiska företrädare under hösten 1946.

Häggelöf vistades under hösten 1946 till stor del även i Stockholm. I hans frånvaro handlades ärendet av chargé d'affaires legationsrådet Ulf Barck-Holst. Denne fick vid ett möte med Abramov den 24 juli 1946 direkt erfarenhet av den sovjetiska förhandlingstaktiken att *dels* använda (den lyckliga) af Sandeberg-analogin för att åskådliggöra ärendet Raoul Wallenberg, *dels* koppla samman fallet Raoul Wallenberg med ärendet Makarova.

Barck-Holst synes härvid ha övertygats om att bild IV (Wallenberg trots allt i sovjetiskt fångläger) var riktig. I december 1946 gjorde han en serie framställningar inför sovjetiska diplomater varunder han kraftfullt betonade att Raoul Wallenberg-ärendet hotade medföra en allvarlig försämring av relationerna. I två officiella skri-

velser till utrikesminister Undén (dels rörande ett samtal med byråchefen vid utrikeskommissariatet Ivan G. Sysojev och dels en allmän rapport om sovjetisk förhandlingstaktik i Wallenberg-ärendet) av den 12 respektive 30 december 1946 noterade Barck-Holst att Sysojev vid ett möte den 12 december 1946 kopplat samman ärendet Wallenberg med bland annat ärendet Makarova, och att man från sovjetisk sida vid flera tillfällen försökt använda "Wallenberg-fallet [...] såsom ett slags förhandlingsbasis" (P 2 Eu I, 30/12-1946).

Han rekommenderade också att utrikesministern borde ta upp ärendet med Molotov och det sovjetiska sändebudet i Stockholm Tjernysjev. Bilden av Raoul Wallenberg i livet i sovjetisk fångenskap hade dock inte någon anhängare hos Undén. Barck-Holsts rapporter och råd lämnades helt okommenterade från utrikesledningens sida. Att ärendet drevs av den i rang lägre stående Barck-Holst bidrog möjligen till att utrikesledningen (Undén) inte tycks ha tagit rapporteringen i ärendet riktigt på allvar.

Den andra störningen utgörs av att ärendet Raoul Wallenberg från och med sommaren 1946 ändrade karaktär mot bakgrund av Edward af Sandebers och Rudolph Philipps böcker och artiklar. af Sandeberg gav i sina artiklar i *Stockholmstidningen* (30/6, 4/7, 6/7, 7/7, 8/7, 9/7, 11/7-1946) och i sin bok *Nu kan det sägas* (1946) en mycket rättfram skildring, inte bara av tiden som fänge i Sovjetunionen, utan också av de sovjetiska ockupationstruppernas agerande under sommaren 1945 i det slagna Berlin. Rudolph Philipps bok gav en delvis ny bild av Raoul Wallenbergs uppdrag i Ungern. I mer eller mindre explicita ordalag hävdades att Raoul Wallenberg hade ett hemligt uppdrag från USA:s president i Ungern.

Det finns dokumentation som visar att de sovjetiska myndigheterna tog del av både af Sandebers och Philipps böcker och artiklar. Det är emellertid omöjligt att säga i vilken mån de påverkade den sovjetiska sidans syn på Raoul Wallenberg. Klart är emellertid att den svenska utrikesförvaltningen uppfattade att man från sovjetisk sida, efter publiceringen av dessa arbeten, antog en hårdare attityd i ärendet Wallenberg. I synnerhet Philipps bok, vari förtroliga telegram, handbrev och officiella skrivelser ur korrespondensen mellan UD och legationen i Moskva citerades, ansågs av samtida UD-tjänstemän ha medfört att Dekanozov efter december 1946 vägrade att framgent befatta sig med ärendet Wallenberg.

Den tredje störningen bestod i att Tjernysjev i december 1946 rapporterade, trots Barck-Holsts varningsord inför sovjetiska

diplomater i Moskva samma månad om försämrade svensk-sovjetiska relationer, att förhållandet mellan Sverige och Sovjetunionen var bättre än på länge och inte hade påverkats av Raoul Wallenberg-ärendet. Orsakerna till varför Tjernysjev kunde avge denna rapport, som tog bort trovärdigheten i den svenska diplomatiska offensiven i Moskva, är inte helt enkla att urskilja. Bidragande faktorer torde dock kunna utgöras av statsminister Tage Erlanders och kabinetssekretare Karl Ivan Westmans linje i frågan om den till Sverige i september 1944 avhoppade sovjetiske agenten Anatolij Granovskij och ärendet Makarova (ärenden av denna typ skulle inte tillåtas påverka relationerna), Undéns obenägenhet att ta upp Wallenberg-ärendet med Molotov vid sina två möten i New York med honom i november/december 1946, samt möjligtvis Undéns möte med Tjernysjev i Stockholm den 19 december 1946, (när den svenska offensiven var som mest intensiv i Moskva). Kanske kan också handels- och kreditavtalet som undertecknades den 7 oktober 1946 ha bidragit till Tjernysjevs rapport.

Den fjärde störningen, som torde ha bidragit till utrikesledningens oförmåga att ta fasta på bilden av Raoul Wallenberg i livet i sovjetisk fångenskap, utgörs av den stora mängd motstridig information som inkom i synnerhet från och med hösten 1946 rörande Raoul Wallenbergs öde. I både Erlanders och Undéns respektive interpellationssvar (av den 27 november 1946 och 1 juli 1947) uppehöll man sig i jämförelsevis stor utsträckning vid de vilseledande vittnesuppgifterna från olika håll i Central- och Östeuropa. Också i interna promemorior officiella skrivelser och brev inom UD framkommer den relativt stora vikt man fäste vid de felaktiga vittnesuppgifterna.

En ändrad sovjetisk hållning i fallet Wallenberg

Så sent som i december 1946 och januari 1947 kunde man alltså skönja en viss optimism i de officiella skrivelserna och telegrammen från Barck-Holst och Hägglöf om Wallenberg-ärendet. Man höll för fullt möjligt att ärendet skulle kunna få sin lösning tämligen snart.

Vid årsskiftet 1946-47 skedde emellertid en markant omsvängning i den sovjetiska förhandlingslinjen i fallet Wallenberg. Man upphörde tvärt med tillämpandet av modellen att koppla samman ärendet Wallenberg med t.ex. ärendet Makarova. Istället började

man vid samtal med svenska diplomater spekulera kring hur Wallenberg kunde ha omkommit i samband med stridigheterna i Ungern i januari 1945.

Av de i dag tillgängliga sovjetiska dokumenten (som dock endast ger brottstycken av information rörande handlägningsprocessen) framgår att den sovjetiska ledningen under första halvåret 1947 aktivt började utarbeta en linje i fallet Wallenberg. Någon gång under försommaren 1947 (troligtvis under perioden från den 14 maj till den 7 juli 1947) tycks man ha fattat beslutet att Wallenberg aldrig skulle tillåtas återvända till Sverige. Av vittnesuppgifter framgår att någon form av avgörande händelse rörande Raoul Wallenbergs öde (dödsfall, avrättning, isolering) inträffade i juli 1947. Före detta cellkamrater till Raoul Wallenberg och hans chaufför Vilmos Langfelder utsattes för ingående förhör, varvid de ingående fick redogöra för sina kontakter med den svenske diplomaten och hans chaufför. Därefter isolerades de. I augusti 1947 överlämnade den sovjetiske vice utrikesministern Vladimir Vysjinskij en note vari det fastslogs att Wallenberg inte fanns i Sovjetunionen och att han var okänd där.

1950-talet och åren därefter

Den bild av Raoul Wallenbergs öde, som framfördes i Söderblom och Barck-Holsts telegram och officiella skrivelser under 1946 fick inte stöd från utrikesledningen under den period då bedrivandet av förhandlingar med den sovjetiska sidan om en frigivning av Raoul Wallenberg faktiskt synes ha legat inom det möjligas gräns. Först i februari 1952 lät Undén avlägga en démarche vari Sverige krävde "att Sovjetunionens regering vidtager de för Wallenbergs snara återförande till Sverige erforderliga åtgärder" (P 2 EuI, 11/2-1952).

Agerandet från svensk sida under 1950-talet var på många sätt motsatsen till agerandet under åren närmast efter Wallenbergs försvinnande. Trots budskapet i Vysjinskijs note, drev man från svensk sida mycket konsekvent linjen att Wallenberg fanns i livet i sovjetisk fångenskap.

Förutsättningarna för att bedriva en konsekvent svensk strategi i ärendet var också bättre. Det fanns nu en engagerad tjänsteman inom UD, kabinetssekreterare Arne S. Lundberg, som på chefsnivå själv tog ett sammanhållet ansvar för ärendets handläggning,

det fanns en polisiär kompetens i form av kriminalkommissarie Otto Danielsson vid Statspolisen (Säpo), som förmådde bringa analys och struktur till hanteringen av vittnesmålen, och det fanns tjänstemän inom UD som fick möjlighet att bedriva ingående analys, inte bara av Raoul Wallenberg-ärendet som sådant, utan också dess vidare kopplingar till andra frågor. En viktig faktor för ärendets drivande var också att det nu framträdde en rad nyligen frigivna fångar som kunde ge trovärdiga vittnesmål rörande Wallenbergs vistelse i Lubjanka och Lefortovo-fängelserna i Moskva.

Därtill skall understrykas att det svenska agerandet var influerat av en ny faktor som tidigare inte hade påverkat i samma grad: Den oerhört starka opinionsrörelsen till fördel för Raoul Wallenberg som hade tillkommit sedan slutet av 1940-talet. Denna aspekt analyseras utförligt i Hans Fredrik Dahls rapport till utredningen (*Kritiken mot UD: Wallenberg i svensk offentlighet 1945–1982*) (bilaga 4).

Det finns enskildheter i handläggningen, också under denna tid, som föranleder skäl till erinran. Det måste anses anmärkningsvärt att det svenska sändebudet i Moskva Rolf Sohlman liksom Undén vid några tillfällen i samtal med sovjetiska diplomater gav sig in i resonemang kring varför Sovjetunionen skulle ha arresterat Wallenberg. Vid samtalet med Nikolaj Bulganin i november 1955 "alluderade" Sohlman "på möjligheten [att] Beria et consortes varit skulden" (P 2 EuI, 17/11-1955). Under ett samtal i mars 1956 med Sovjetunionens ambassadör i Stockholm Konstantin Rodionov framförde Undén ett liknande resonemang som gick ut på att Beria, utan den övriga sovjetledningens kännedom, hade "avgivit en osann rapport, vari förklarades av W. inte fanns i Sovjetunionen" (P 2 EuI, 10/3-1956).

Sohlmans och Undéns agerande förefaller både onödigt, riskabelt och anmärkningsvärt. Det svar som Sovjetunionen sedermera 1957 avgav i Wallenberg-frågan, nämligen *Gromyko-memorandumet* med *Smoltsov-rapporten* (vari konstaterades att fången Wallenberg avlidit till följd av en hjärtinfarkt) presenterade just en teori som med ett undantag i hög grad påminde om Sohlmans och Undéns spekulationer. Undantaget gällde personen som utpekades som skyldig till arresteringen av Wallenberg. I stället för Beria pekade man ut en annan man ur den sovjetiska säkerhetstjänsten, *Smersj*-chefen Viktor Abakumov (som avrättats 1954).

Det kan i efterhand också sägas ha varit olämpligt att ange vid vilken tidpunkt vittnena senast haft kontakt med Wallenberg.

Detta möjliggjorde vad som kan vara en fabricering av ett dödsdatum för Wallenberg. Å andra sidan var det ju, givet det juridiskt inspirerade synsätt som vid denna tid präglade arbetet med Wallenberg-ärendet vid UD (man ansåg sig vara tvungen att presentera *bindande bevisning* för att övertyga Sovjetunionen om dess skuld) nödvändigt att överlämna vittnesmålen till den sovjetiska sidan.

Undén var uppenbarligen, av dokumenten att döma, efter mottagandet av *Gromyko-memorandumet* 1957, beredd att i praktiken avskrika ärendet Raoul Wallenberg. Kabinettssekretare Lundberg (som vid denna tidpunkt lämnat sin tjänst vid UD) kom däremot till en helt annan slutsats. Lundberg var synnerligen skeptisk till värdet av Smoltsov-rapporten. Även om Undén således gjorde en bedömning, och även om denna bedömning i efterhand måste anses ha varit felaktig, är det ett faktum att UD faktiskt tog upp ärendet med Sovjetunionen på nytt 1959 och överlämnade vittnesmål som gjorde gällande att Raoul Wallenberg vistats i Vladimir-fängelset efter 1947.

Nanna Svartz vittnesmål från mötet med den sovjetiske forskaren Alexander Mjasnikov 1961 (som enligt Svartz uppgivit att Raoul Wallenberg befann sig på ett mentalsjukhus i Sovjetunionen) rymmer en del oklarheter men går inte att helt avfärda. Det kan inte uteslutas att Svartz uppgifter om Mjasnikovs utsaga var riktiga. Det kan emellertid inte heller uteslutas att Mjasnikovs kategoriska förnekande att han skulle uttryckt sig såsom Svartz påstod, också var sanningsenligt. Ord står mot ord, och denna utredning kan inte kasta ytterligare ljus över sanningshalten i någondera versionen. Utredningen kan emellertid konstatera att statsminister Erlander tog Svartz uppgifter på största allvar. Av Erlanders dagboksanteckningar framgår att han var påtagligt engagerad i frågan hur man från svensk sida rent strategiskt borde gå till väga för att få till stånd ett återsändande till Sverige av Raoul Wallenberg.

Mellan åren 1965 till 1989 hände nästan ingenting i Raoul Wallenberg-ärendet. Det försvinner i stort sett från den svenska utrikesförvaltningens agenda. Detta kan i efterhand tyckas beklagligt, men det är närmast omöjligt för denna utredning att peka på vad man borde ha gjort under dessa år. Den sovjetiska positionen var i praktiken låst efter 1957, och de vittnesmål som inkom präglades av en tämligen hög grad av osäkerhet. Icke desto mindre överlämnades *démarches* 1979 just med anledning av Abraham Kalinskis och Jan Kaplans vittnesmål.

Den främsta invändningen mot agerandet under denna period får därför sägas vara att en utredning om den svenska utrikesledningens agerande i ärendet Wallenberg borde ha kunnat tillsättas. En oberoende genomgång av UD:s material i frågan, kombinerad med ingående intervjuer med de ännu levande tjänstemännen som handlagt ärendet, hade sannolikt kunnat vara till stor hjälp när tillfälle sedermera yppades till ett närmare samarbete i ärendet Raoul Wallenberg mellan Sverige och det post-sovjetiska Ryssland under 1990-talet.

Sammanfattning

Efter att ha mottagit Dekanozovs note i januari 1945 kontaktade UD omedelbart de brittiska och amerikanska legationerna i Stockholm. Man bad också den amerikanska legationen vidarebefordra den begäran om skydd åt den spanska beskickningens judiska skyddslingar i Budapest till Raoul Wallenberg via den amerikanska beskickningen i Moskva och det sovjetiska utrikeskommissariatet. Att man inte gav denna instruktion till Söderblom för vidarebefordran till Raoul Wallenberg, ja det faktum att Söderblom över huvud taget inte erhöll någon egentlig instruktion från UD rörande Raoul Wallenberg förrän i början av mars 1945, kan tolkas som indikationer på att man från den svenska utrikesledningens sida såg Raoul Wallenbergs uppdrag främst som en amerikansk angelägenhet.

Det skall redan här understrykas att detta agerande från UD-ledningens sida är anmärkningsvärt. Raoul Wallenberg var faktiskt anställd som legationssekreterare och åtnjöt som sådan diplomatisk immunitet. Detta borde ha föranlett utrikesledningen att omedelbart efter Dekanozovs note utfärda någon typ av instruktioner åt Söderblom. Att man av olika skäl kan ha velat hålla Söderblom ovetande om de specifika omständigheterna kring Raoul Wallenbergs rekrytering (att han valdes ut för uppdraget av War Refugee Board, att han erhöll instruktioner från Hull etc.) kan vara begripligt och rentav försvarligt. Att använda en tjänstebefattning inom den svenska utrikesförvaltningen som en "täckmantel" för en i allt väsentligt amerikansk verksamhet kan ha ansetts vara alltför känsligt för att spridas utanför en mycket trång krets.

Icke desto mindre borde man ha kunnat utfärda åtminstone någon typ av instruktion inför Söderbloms möten med Dekanozov

och Vetrov i januari 1945, alternativt klart signalerat till Söderblom att utrikesledningen avsåg att handlägga ärendet på egen hand, utan inblandning från sändebudet i Moskva. Att man underlät att över huvud taget agera är skäl till erinran.

De vilseledande bilderna (bild II och III) av Raoul Wallenbergs öde under våren 1945 tillkom i det närmaste som ett direkt resultat av frånvaron av ett sammanhållet och koordinerat ledarskap från UD:s sida. Hade man utfärdat en klar instruktion åt sändebudet i Moskva rörande ärendet Raoul Wallenberg, samt konsekvent från Stockholms sida hållit fast vid det besked man fått från Dekanozov, hade versionerna om "Raoul Wallenberg som försvunnen i bil mot okänd destination" och "Raoul Wallenberg mördad av Gestapo eller pilkorsare" över huvud taget aldrig behövt vinna någon spridning. Resultatet av detta blev att Raoul Wallenberg blev förklarad "sannolikt död", att både den sovjetiska och amerikanska sidan underrättades om den svenska uppfattningen (varefter den svenska positionen, att inte längre fästa absolut tilltro till Dekanozovs note, i praktiken låstes) och att åtgärderna för hans sak i allt väsentligt ställdes in under mer än ett års tid.

Det förefaller i efterhand möjligt att den svenska utrikesledningen under 1946 faktiskt fick en chans att rätta till detta spektrum av olyckliga misstag. Utrikesdepartementets förvaltning var öppen för den nya bild av Raoul Wallenbergs öde som härvid framkom, men ledningen (Undén) var konsekvent ovillig att lämna den tidigare bilden av Raoul Wallenberg som sannolikt död.

18.3 Förelåg möjligheter till utväxling av Raoul Wallenberg?

Den ovan givna kondenserade framställningen av utredningens analys ger underlag för slutsatsen att den svenska sidan under 1946 mottog vissa antydningar från sovjetisk sida om möjligheter till förhandling om ett frigivande av Raoul Wallenberg.

Det kan tyckas som de sovjetiska antydningarna var alltför diffusa för att vi i dag skall kunna rikta en erinran mot den svenska utrikesledningen för att inte ha agerat. Då bör man emellertid hålla i minnet att de stalintida sovjetiska diplomaterna på mellannivå, efter 1930-talets terror, skenrättegångar och utrensningar (som inte minst hade drabbat diplomatkåren), knappast vågade ta några egna initiativ (i form av sammankopplingar av olika ärenden) i sina

förhandlingar med främmande staters diplomater. Antydningar av den typ som fälldes av Abramov under mötena med Söderblom och Barck-Holst hade således med största sannolikhet tillkommit i enlighet med instruktioner från dennes överordnade. Det förtjänar också att anmärkas att de sovjetiska diplomaterna inte fick träffa de svenska representanterna i enrum. Det skulle alltid finnas en annan tjänsteman närvarande som övervakade samtalet och kontrollerade att protokollet stämde med vad som faktiskt blivit sagt.

Det är egentligen inte heller absolut nödvändigt för denna utredning att bortom varje rimligt tvivel fastställa att möjligheter till utväxling av Raoul Wallenberg faktiskt förelåg. Det är dokumenterat att svenska diplomater *uppfattade* de sovjetiska antydningarna som indikationer på att Raoul Wallenberg *kunde* vara i livet i sovjetisk fångenskap och att man från sovjetisk sida var beredd att använda Wallenberg som ett inslag i förhandlingar. Detta borde ha föranlett utrikesministern att *öppna för möjligheten* att hans personal kunde ha rätt. Hade Undén instruerat Söderblom, Barck-Holst eller Hägglöf att, åtminstone för en tid, delta i det givetvis djupt cyniska sovjetiska förhandlingsspelet med byteshandel av människoliv, hade man åtminstone möjligtvis kunnat erhålla mer konkreta indikationer på att Raoul Wallenberg fanns i livet.

Kunde Sverige utväxla Makarova och Granovskij mot Wallenberg?

Sverige skulle av humanitära skäl aldrig ha kunnat genomföra en utväxling av Raoul Wallenberg mot Lidija Makarova. Utlänningsnämnden hade i januari 1946 givit förlängt uppehållstillstånd åt Makarova, och regeringen hade inte kunnat agera i strid mot detta beslut. Däremot är det möjligt att man från svensk sida hade kunnat kräva Raoul Wallenberg i utbyte mot ett utlämnande av den till Sverige flyktade NKVD-agenten Anatolij Granovskij. Ett sådant handlingsalternativ tycks dock aldrig på allvar ha föresvävat svenska utrikesledningen.

Undén var, av dagboksanteckningarna att döma, villig att utan kompensation utlämna Granovskij till Sovjetunionen under förvändning att han inte var politisk flykting. Erlander, liksom chefen för UD:s politiska avdelning Sven Grafström, var dock av uppfattningen att Granovskij verkligen var en flyktad NKVD-agent och följaktligen borde omfattas av asylrättens principer. Den 7 november fattade regeringen det formella beslutet att inte

utlämna Granovskij. Han tilläts dock inte stanna i Sverige utan fick resa vidare till USA.

Kabinettssekreterare Westman skall emellertid vid ett möte med den sovjetiske ministern i Stockholm Tjernysjev i november 1946 rörande fallet Granovskij ha uppgivit att "svenska myndigheter väntar på svar i fallet Wallenberg". Denna uppgift, som stammar från den ryska delen av den svensk-ryska arbetsgruppen samt en sovjetisk promemoria över ärendet från 1952, grundar sig emellertid på källor som i dagsläget inte kan kontrolleras, nämligen chiffterelegram som utväxlats mellan den sovjetiska legationen i Stockholm och det sovjetiska utrikesministeriet i Moskva. Man är från rysk sida ovillig att häva sekretessen på dessa chiffterelegram. Om uppgiften stämmer visar det att åtminstone Westman gjorde en koppling mellan de bägge fallen.

Grafström förefaller däremot inte ha gjort någon liknande koppling mellan fallen Granovskij och Wallenberg. I Grafströms dagbok behandlas ärendet Granovskij den 7, 19 och 31 oktober samt den 7 och 3 november 1946. Wallenberg-ärendet (Rudolph Philipps bok och Erlanders interpellationssvar den 27 november) behandlas den 15, 18 och 27 november. Han för dock inget som helst resonemang om en sammankoppling av ärendena, trots det faktum att de behandlas på samma sidor i dagboken.

Det är mycket svårt att i efterhand bedöma huruvida utrikesledningens underlåtenhet eller oförmåga att göra en koppling mellan dessa bägge ärenden är klandervärd. Det kan rimligtvis inte råda någon tvekan om att Granovskij skulle ha avrättats eller internerats för lång tid om han skickats åter till Sovjet. Å andra sidan måste detta vägas mot möjligheterna att eventuellt ha fått Raoul Wallenberg hemsänd. Det finns i i ljuset av erfarenheterna i samband med den schweizisk-sovjetiska utväxlingen i januari 1946 av diplomaterna Feller och Meier mot de flyktade sovjetiska militära piloterna, Vladimir M. Novikov och Gennadij N. Kottjetov, skäl att hålla för möjligt att en svensk sammankoppling mellan Granovskij och Wallenberg-ärendena hade kunnat medföra någon typ av förhandlingar om Wallenberg.

Både att avvisa och ingå i sådana förhandlingar är alltså förknippat med moraliska dilemman. Det kan i efterhand sägas vara anmärkningsvärt att den svenska utrikesledningen över huvud taget inte tycks ha reflekterat över frågan.

Som framgår av Gunnar Hägglöfs skrivelse till Undén av den 30 januari 1947, framfördes däremot tanken att Sverige, i syfte att nå

framgång i Wallenberg-ärendet, borde överväga åtgärder t.ex. på handelspolitikens eller det diplomatiska umgängets område.

Som också framkommit ovan har utväxlingstanken återkommit under Wallenberg-ärendets senare historia. Denna utredning kan inte presentera något nytt material i fråga om det högst diffusa förslag som framfördes av den i Berlin verksamme Lutherhjälpsrepresentanten Carl Gustav Svingel. Det är i dag omöjligt att med säkerhet bedöma huruvida Svingels uppgifter var riktiga.

På basis av existerande material framstår det emellertid som anmärkningsvärt att man inte lät Svingel genomgå det polisförhör som utrikesledningen, enligt kabinetssekreterare Leif Belfrages promemoria, faktiskt övervägde att genomföra. Ett stort antal vittnen och andra uppgiftslämnare i ärendet Raoul Wallenberg hade hörts av personer med polisiär kompetens alltsedan 1950-talets början. Det borde ha varit självklart att också pröva Svingels utsaga enligt samma modell.

18.4 Utredningens omdöme om utrikesledningens agerande i fallet Raoul Wallenberg

Raoul Wallenberg sändes i juli 1944 ut på ett synnerligen riskabelt uppdrag. Utan tidigare erfarenhet av arbete inom utrikesförvaltningen, sändes han till ett land i krig, i uppdrag att ägna sig åt en verksamhet som ligger bortom erkänd diplomatisk praxis. Att rädda de ungerska judarna var tvivelsutan en inblandning i Ungerns inre angelägenheter, och själva verksamheten i sig utsatte Raoul Wallenberg för risken att de ungerska och tyska myndigheterna skulle vägra erkänna hans diplomatiska status och helt enkelt mörda honom. Raoul Wallenberg kunde dock hantera dessa risker med uppdraget.

Uppdragets oortodoxa och riskabla natur borde emellertid ha motiverat en hög grad av ansvarstagande för hans säkerhet från utrikesdepartementets och War Refugee Boards sida. Den verkliga faran för Raoul Wallenberg låg möjligtvis aldrig i pilkorsterrorns Budapest utan snarare i det faktum att uppdragets innehåll och mening formulerats av en amerikansk myndighet, utfärdats av USA:s utrikesminister, men skulle utföras i enlighet med de administrativa ramar som gällde vid den svenska beskickningen i Ungern.

Att det således i praktiken fanns en uppdragsgivare som stod för projektets *inhåll* samt en uppdragsgivare som stod för dess *utförande* samt att dessa vid Raoul Wallenbergs avfärd i juli 1944 uppenbarligen inte hunnit förhandlat färdigt om ansvarsfördelningen för frågor rörande bland annat finansieringen av uppdraget och till vem rapportering skulle ske etc., kan ha utgjort bidragande faktorer till att den svenska utrikesförvaltningen, då Raoul Wallenberg omhändertogs av den sovjetiska säkerhetstjänsten, tycks ha sett honom främst som en angelägenhet för USA.

Att Raoul Wallenberg hade dubbla uppdragsgivare var därtill sannolikt känt av Sovjet vilket kunde utgöra skäl att närmare granska vem han var.

Enskilda ministrars och tjänstemäns agerande

Flera värderande omdömen har redan förekommit löpande i analysen och i den ovan presenterade sammanställningen av de fyra bilderna av Wallenbergs öde. Icke desto mindre är det viktigt att kort sammanfatta utredningens syn på de enskilda tjänstemännens och ministrarnas agerande i fallet. Det skall här åter understrykas att det yttersta ansvaret för Raoul Wallenbergs öde måste anses falla på den sovjetiska statsledningen.

Denna utredning har visserligen identifierat ett antal tillfällen då det får anses möjligt att ett annat agerande från svensk sida hade kunnat medföra ett annat och lyckligare utfall. Det finns dock inga avgörande bevis för att så skulle blivit fallet.

I den mån utredningen erinrar mot den svenska sidans agerande är det viktigt att understryka att det avgörande ansvaret för en felaktig handläggning ligger hos den svenska regeringen *i sin helhet*. Enskilda tjänstemäns agerande kan vara klandervärt men det yttersta ansvaret för deras handlingar ligger alltid hos ledningen.

Uppdragets arkitekter

Skulden för att varken UD eller amerikanska myndigheter tog ansvar för handläggningen av ärendet Wallenberg under den kritiska fasen närmast efter Dekanozovs note faller på de fem personer som var mer eller mindre direkt inbegripna i förhandlingarna kring formen och innehållet i Raoul Wallenbergs uppdrag, nämligen

gen Sveriges utrikesminister Christian Günther, USA:s utrikesminister Cordell Hull, kabinetssekreteraren Erik Boheman, den amerikanske ministern i Stockholm Herschel V. Johnson och War Refugee Boards representant Iver C. Olsen. Dessa fem personer, som alla representerade svenska och amerikanska statliga myndigheter, var både direkt delaktiga och ytterst ansvariga för den praktiska utformningen av Raoul Wallenbergs uppdrag. De höll sig också under hösten 1944 underrättade om uppdragets utförande. Med detta följer ett ansvar för dennes säkerhet. Huruvida statsminister Per Albin Hansson var delaktig i utformandet av uppdraget har inte gått att fastställa. Det synes dock vara bortom allt rimligt tvivel att han gav sitt godkännande till detta arrangemang och därmed följer naturligtvis också ett ansvar.

Det amerikanska engagemanget för Raoul Wallenberg efter dennes försvinnande är till stora delar outrett. Det faktum att Wallenberg erhöll instruktioner från Hull, finansiering från War Refugee Board och rapporterade till amerikanska legationen i Stockholm borde göra det angeläget att utreda den amerikanska statsledningens agerande.

Utredningen vill här understryka att den på intet sätt erinrar mot själva idén i sig att sända Raoul Wallenberg med svensk diplomatisk status för att utföra ett amerikanskt räddningsuppdrag i Ungern. Initiativet var lovvärt och tusentals människoliv kunde härigenom räddas.

Christian Günther

Ett tungt ansvar för att Dekanozovs note på ett tidigt stadium kom att överflyglas av diffus information om "Wallenberg som försvunnen i bil" och "Wallenberg mördad av Gestapo" faller på utrikesminister Günther. Han mottog uppenbarligen information från Sovjetunionens sändebud i Stockholm Kollontaj sannolikt redan i februari 1945 som bekräftade Dekanozovs note. Av någon anledning fick aldrig UD:s tjänstemannaledning del av detta meddelande, och den enda orsaken till detta synes vara rent slarv från utrikesministerns sida. Det måste dock framhållas att andra världskriget just i dessa veckor gick in i sin kritiska slutfas. Att Kollontajs meddelande, som faktiskt var ett lugnande besked, glömdes bort är således begripligt, men icke desto mindre oförsvarligt och direkt förödande för UD:s bedrivande av ärendet Wallenberg.

Därtill måste utrikesministern, som tvivelsutan måste ha känt till de mer kontroversiella aspekterna i Wallenbergs uppdrag, lastas för att han inte tog ett mer utpräglat och klart ansvar för ledningen av ärendet under våren 1945. Att han över huvud taget lät Söderblom driva linjen att ärendet inte borde bedrivas från Moskva är anmärkningsvärt.

Östen Undén

Utrikesledningen skulle under år 1946 få vad som möjligtvis var en chans att rätta till hela det spektrum av misstag som blev resultatet av bristen på ledarskap i ärendets tidiga skede. Att till och med Söderblom, som vid fyra tillfällen inför sovjetiska diplomater sagt sig tro att Wallenberg var död, i april 1946 öppnade för möjligheten att Wallenberg kanske trots allt fanns i livet, måste ses som resultatet av tämligen tydliga signaler från sovjetisk sida att bilden av Raoul Wallenberg som död borde ifrågasättas.

Att förvaltningens nya bild av Raoul Wallenbergs öde inte anammades av utrikesledningen faller tungt på utrikesminister Östen Undéns axlar. Det är i efterhand, alla motsägende vittnesmål till trots, svårt att tänka sig att den omfattande rapporteringen från legationerna i Moskva, Bern och Bukarest, skulle ha kunnat uppfattas på annat sätt än att Raoul Wallenberg kunde finnas i livet i sovjetisk fångenskap.

Det är rimligt att hävda att följande officiella skrivelser från tjänstemän inom utrikesförvaltningen till utrikesministern borde ha föranlett någon form av åtgärd från Undéns sida: Det svenska sändebudet i Bern Zenon Przybyszewski Westrups skrivelse rörande utväxlingen av Feller och Meier av den 15 januari 1946, Söderbloms skrivelse den 30 april 1946 vari angavs att Raoul Wallenberg kanske trots allt fanns i livet, Söderbloms skrivelse av den 18 juni 1946 vari han rapporterade att han vid mötet med Stalin den 15 juni meddelat sin personliga övertygelse om Raoul Wallenbergs död, Barck-Holsts rapport från samtalet med Abramov den 24 juli 1946 vari angavs att Abramov kopplat samman frågan om Makarova med Wallenberg-ärendet, Grafströms telegram (till New York där Undén befann sig vid detta tillfälle) vari han orienterade utrikesministern om Wallenberg-ärendet "därest Excellensen före sin avresa skulle sammanträffa med Molotov", Barck-Holsts telegram av den 8 december 1946 vari han uppmanade Undén att ta

upp Wallenberg-ärendet med Molotov, Barck-Holsts rapport från samtalet med Sysojev den 12 december 1946 vari angavs att Sysojev kopplat samman Wallenberg med bl.a. ärendena Makarova och Granovskij, Barck-Holsts skrivelse av den 30 december 1946 vari han uppmanade Undén att tillämpa samma förhandlingstaktik som ryssarna, dvs. att möta sovjetiska krav med svenska motkrav, Hägglöfs skrivelse av den 30 januari 1947 vari han uppmanade Undén att vidta åtgärder på bland annat handelspolitikens och det diplomatiska umgängets område för Wallenbergs sak.

Därtill kommer ett tämligen stort antal officiella skrivelser, telegram och handbrev rörande de svenskar som internerats i Sovjetunionen under liknande omständigheter som Wallenberg. Erfarenheter från dessa fall borde ha fått utrikesministern att engagera sig i fallet Wallenberg. Detta gäller också rapporteringen rörande de i Sovjetunionen internerade men sedermera utväxlade schweiziska diplomaterna Harald Feller och Max Meier.

Att inte sörja för en analytisk sammanställning av fakta och därpå vilande beslut om handlingslinjer samt uteblivna reaktioner på de egna tjänstemännens rapporter framstår som en anmärkningsvärd brist för vilken ytterst departementschefen Undén bär ansvaret.

I den svenska arbetsgruppens rapport kritiserades Undén för att han inte korrigerade Söderbloms budskap till Stalin den 15 juni 1946 och att han inte tog upp ärendet vid sina möten med Molotov i New York i november–december samma år. Denna utredning visar att Undén därutöver måste lastas för att han, trots att tämligen fullig information inkom redan 1945–46 rörande Wallenberg-ärendet specifikt och en rad parallellärenden generellt, inte vidtog någon annan åtgärd än att först i april 1947 fråga det sovjetiska sändebudet i Stockholm angående den utlovade undersökningen av Wallenbergs öde.

Orsaken till att utrikesministern, trots det förhållandevis stora antalet officiella skrivelser och telegram vari tjänstemän inom utrikesförvaltningen manade till handling, konsekvent vägrade att vidta några mer kraftfulla åtgärder förrän sex år senare, 1952 (då han krävde att Wallenberg skulle återsändas till Sverige), kan vi egentligen endast ha hypoteser om. Vi kan aldrig med bestämdhet veta vilka de djupt liggande bevekelsegrunderna för passiviteten egentligen var. Det förefaller dock möjligt att Undéns förhoppningar om ett svenskt-sovjetiskt närmande, främst manifesterat genom handels- och kreditavtalet 1946, samt ett juridiskt präglat

syntsätt på hur relationer stater emellan borde gestalta sig, *kan* ha bidragit till hans ovilja att engagera sig i ärendet. Oavsett skäl framstår bristen på ett aktivt agerande som ytterst olyckligt. Ansvar för detta faller på regeringen i sin helhet men främst på det ansvariga statsrådet Undén.

Erik Boheman

Högste chefen inom UD vid Raoul Wallenbergs rekrytering och försvinnande var som nämnts Christian Günther. Dennes inblandning i Wallenbergs uppdrag, liksom statsminister Per Albin Hanssons, bestod dock sannolikt endast i ett formellt godkännande. Boheman, som varit direkt inbegripen i förhandlingarna med Johnson kring uppdragets utformning och rekryteringsprocessen, borde ha känt ett särskilt ansvar för Raoul Wallenbergs säkerhet.

Boheman utnämndes till svenskt sändebud i Paris i november 1944, men han uppehöll posten som kabinettssekreterare till april 1945. I hans periodvisa frånvaro var Vilhelm Assarsson tillförordnad kabinettssekreterare. Boheman förefaller emellertid, av nu existerande dokumentation att döma, ha varit i det närmaste totalt bortkopplad från handläggningen av Raoul Wallenberg-ärendet efter mottagandet av Dekanozovs note i januari 1945. Detta är begripligt mot bakgrund av att han i praktiken upprätthöll ett nytt uppdrag, men förefaller ändå svårförsvarligt. Han måste ha varit informerad om ärendet Wallenberg under våren 1945, och givet att han varit direkt engagerad i rekryteringen av Raoul Wallenberg, är det märkligt att det inte gått att återfinna någon dokumentation inom utrikesdepartementet som kan klarlägga hans syn på Raoul Wallenbergs öde, vare sig under våren 1945 eller därefter. I Bohemans memoarer *På vakt: Kabinettssekreterare under andra världskriget* (1964) nämns inte Raoul Wallenberg.

Att vi över huvud taget känner till Bohemans direkta engagemang i rekryteringen av Raoul Wallenberg hänför sig inte till uppgifter ur UD:s arkiv (det finns som nämnts ingen bevarad skriftlig dokumentation i UD:s arkiv angående rekryteringen av Raoul Wallenberg) utan till amerikanska dokument som frisläppts på 1990-talet. Hade dessa dokument inte funnits tillgängliga, hade vi ännu i dag inte känt till den centrala roll Boheman spelade i samband med rekryteringen av Raoul Wallenberg.

Carl Ivan Danielsson

Raoul Wallenbergs chef Carl Ivan Danielsson synes, av dokumenten att döma, vid hemkomsten till Stockholm inte ha tagit det ansvar som faller på en chef. Trots att hans arbetsplats plundrats av en främmande stats militärmakt och trots att en av hans anställda, Raoul Wallenberg, hade försvunnit, vidtog Danielsson tydligtvis inga åtgärder för att rapportera till UD angående Wallenbergs försvinnande. I den rapport som författats av legationssekreteraren Per Anger (som signerats av Danielsson) förs inga resonemang om Wallenbergs öde. Ansvar för detta faller naturligtvis också på UD:s ledning. Att man inte anställde utfrågningar och protokollförda förhör med den saknade Raoul Wallenbergs kolleger är anmärkningsvärt. Danielsson borde dock själv ha tagit ansvar för att arbetet med att fastställa Raoul Wallenbergs vistelseort inte lämnades därhän med hänvisning till att han sannolikt var död.

Staffan Söderblom

Frånvaron av ett snabbt och resolut svenskt agerande omedelbart efter mottagandet av Dekanozovs note fick, som ovan nämnts, till följd att det uppstod ett informationsvakuum, som utrikesförvaltningens representant i Moskva, Söderblom, var angelägen om att snabbt fylla. Att Söderblom rent generellt inte klarade av att hantera den nervpåfrestande miljön i det stalintida Moskva kan man knappast lasta honom för. Det är uppenbart att han upplevde sin ställning som problematisk. Ansvar för att man rekryterade Söderblom för det komplicerade uppdraget att vara svensk beskickningschef i Stalins Moskva i krigets slutskede måste naturligtvis falla på den ledning som skickar ut personen ifråga, ytterst på statsminister Per Albin Hansson. Christian Günther uppges vid en beredning i frågan under våren 1944 ha förordat Sven Allard till posten som legationschef i Moskva.

Icke desto mindre medförde Söderbloms beredvillighet att okritiskt anamma diffus information, som kunde möjliggöra ett hänskjutande av frågan till en annan myndighets jurisdiktion att UD:s arbete för Raoul Wallenbergs sak försvårades. Vi vet inte hur mycket Söderblom egentligen kände till om Wallenbergs specifika status och uppdrag i Ungern. Kanske var han helt ovetande. Detta kan dock inte ursäktas att han på ett tidigt stadium, trots att han

hade besked från Dekanozov, försökte hänvisa ärendet till Bukarest-legationen. Det är klarlagt att instruktioner och information i ärendet från UD till Söderblom rymde stora brister. Det går dock inte att komma ifrån att ett sändebud också bör orientera sig hos sin ledning om vari ett specifikt ärende består. Någon sådan förfrågan har av allt att döma aldrig inkommit till UD från Söderblom.

Söderbloms fortsatta handläggning av ärendet har kritiserats i tidigare utredningar, och det finns egentligen ingen anledning att på nytt påpeka det uppenbart olämpliga i att delge Dekanozov, Abramov och Stalin den "personliga övertygelsen" om Raoul Wallenbergs död. Denna utredning kan egentligen endast bekräfta tidigare utredningars resultat härvid.

Patrik Reuterswärd

Det svenska sändebudet i Bukarest Patrik Reuterswärd saknade, som ovan nämnts, möjligheter att i sin helhet vidarebefordra den ytterst viktiga information som inkom till legationen under februari och mars 1945. Endast brottstycken av den tillgängliga informationen vidarebefordrades till UD och Söderblom. Reuterswärds läge må ha varit aldrig så komplicerat, men i stället för att vidarebefordra ofullständig information skulle det rimligtvis ha varit bättre att helt avstå från att okritiskt och utan kommentarer vidarebefordra vittnesuppgifter från personer vars trovärdighet var oklar. Det är också anmärkningsvärt att den dossier rörande Budapest-beskickningen, som under våren 1945 upprättats vid Bukarest-legationen, och som innehåller en hel del information som skulle ha varit av stort värde för utredningsarbetet, inte skickades till Stockholm när tillfälle till kurirförsändelser sedermera gavs under hösten 1945. Ansvaret för att de brev och promemorior, som däri återfunnits i samband med denna utrednings arbete, inte ställdes till utrikesledningens förfogande redan 1945 faller på Reuterswärd.

Gunnar Hägglöf

Slutligen måste också Söderbloms efterträdare i Moskva Gunnar Hägglöf lastas för att han under hösten 1946, snarare än agera för Wallenbergs sak, tycks ha accepterat att det ärendet var blockerat och i praktiken omöjligt att bedriva. Hägglöf kan ha haft rätt i sin

analys. Han borde emellertid ha reflekterat över möjligheten att hans bedömning kunde vara fel och därför i sina möten med sovjetiska företrädare tagit upp Raoul Wallenberg-ärendet under hösten 1946.

Faktum är att man av de sovjetiska dokumenten att döma till och med kan hålla det för fullt möjligt att Hägglöf faktiskt hade fel. När Söderblom uttalade sin förmodan om Wallenbergs död, var man på sovjetisk sida väl medveten om att man från den svenska utrikesledningens sida saknade förtroende för Söderblom och att han inom kort tid skulle återvända till Sverige. Det förtjänar också att anmärkas, att det andra tillfället då Abramov använde sig av af Sandeberg-analogin för att åskådliggöra Wallenberg-ärendet och i samband med detta sammankopplade fallet Wallenberg med fallet Makarova faktiskt skedde den 24 juli 1946, alltså mer än en månad efter Söderbloms möte med Stalin.

Hög personalrotation

Vad gäller enskilda tjänstemäns och ministrars agerande i fallet Raoul Wallenberg förtjänar det att avslutningsvis anmärkas att personalrotationen på centrala poster inom den svenska utrikesförvaltningen mellan sommaren 1944 (då Wallenberg rekryterades) och sommaren/hösten 1945 (då han försvunnit) var mycket omfattande. Utrikesminister Günther ersattes av Undén vid månads-skiftet juni/juli 1945, kabinetssekreterare Boheman ersattes av Stig Sahlin på våren 1945, som i sin tur ersattes av Karl Ivan Westman i oktober 1945, polchefen Eric von Post ersattes av biträdande polchefen Sven Grafström i november 1945 och Söderblom sändes till Moskva ungefär samtidigt med att Wallenberg rekryterades och var således inte närvarande vid uppdragets igångsättande.

Det är intressant att notera att motsvarande omfattande personalrotation också kan skönjas inom den amerikanska utrikesförvaltningen. Utrikesminister Cordell Hull ersattes av Edward Stettinius i december 1944, Stettinius ersattes i sin tur redan i juni 1945 av James F. Byrnes, chefen för War Refugee Board John W. Pehle ersattes av William O'Dwyer i januari 1945, Olsen upphörde att verka som representant för War Refugee Board i samband med att myndigheten lades ned under 1945, och det amerikanska sändebudet i Stockholm Herschel Johnson ersattes i juni 1945 av Chris Ravndal.

Endast ett år efter rekryteringen av Raoul Wallenberg hade således, med undantag statsminister Per Albin Hansson och biträdande kabinetssekreterare Vilhelm Assarsson (vars roller i Wallenbergs uppdrag tycks ha varit ganska begränsade), samtliga centrala gestalter bytts ut mot nya tjänstemän som saknade direkta erfarenheter både av Wallenberg och hans uppdrag. Detta kan vara en av många bidragande orsaker till den olyckliga hanteringen av ärendet under åren därefter.

Därtill skall anmärkas att Per Albin Hansson avled i oktober 1946, alltså kort före Håstads interpellation och Barck-Holsts diplomatiska offensiv i Moskva.

Strukturellt betingade brister i handläggningen

Tre kriterier för bedömning av utrikesförvaltningen

Den ovan avgivna värderingen är i allt väsentligt koncentrerad till enskilda personers agerande i ärendet Raoul Wallenberg. Utredningen finner att det därutöver fanns brister av mer strukturell natur som föranleder erinran. Som ovan nämnts presenterades inledningsvis tre kriterier mot vilka utrikesförvaltningens arbete i Raoul Wallenberg-ärendet torde kunna utvärderas. *För det första* skall en diplomatisk organisation kunna ge signaler till andra staters diplomatiska organisationer på ett effektivt sätt, *för det andra* skall en diplomatisk organisation ha förmågan att genom en effektiv informationsinsamling och analys kunna tillägna sig en bild av ett ärende och dess olika delasppekter, och *för det tredje* måste det finnas en fungerande kommunikation inom den diplomatiska organisationen dels mellan enskilda tjänstemän på låg- och mellannivå, dels mellan tjänstemän och ledning.

Såsom framkommit i den ovan anförda analysen råder det ingen tvekan om att UD:s verksamhet i fallet Raoul Wallenberg lämnar mycket övrigt att önska vad gäller dessa tre "kriterier". Vi har pekat på det olämpliga i att Söderblom, uppenbarligen utan instruktion från utrikesledningen, i praktiken signalerade till sovjetiska företrädare att Sverige ville ha besked att Raoul Wallenberg var död, vi har noterat att källkritik och informationshantering i vissa avseenden befann sig på en orimligt låg nivå, vi har konstaterat att kommunikationen dels mellan enskilda tjänstemän (t.ex. Söderblom – Reuterswärd) dels mellan tjänstemännen och ledningen (t.ex. de många

skrivelserna från i synnerhet Barck-Holst och Hägglöf till Undén som inte föranledde någon reaktion), inte tycks ha fungerat på ett tillfredsställande sätt.

Standardförfaranden rörande informationshanteringen

Vi har också pekat på det viktiga faktum att de svenska diplomaterna endast undantagsvis tillämpade metoden att i ett sammanhang avge redogörelse för ett helt samtal med andra staters diplomater. Istället upprättade man som regel separata skrivelser och handbrev bestående av tematiskt orienterade utdrag ur samtalet som insändes till berörda avdelningschefer.

Motpartens position i viktiga frågor, som behandlats i samband med ett möte, telegraferades ofta samma dag, i klartext eller i chiffer, till UD. Dessa mycket kortfattade redogörelser följdes därefter av mer utförliga skrivelser och handbrev. I några enstaka fall förekom att somliga frågor endast inrapporterades i telegramform utan att följas vare sig av en längre samlad samtalsrapport eller mer ämnesspecifik redogörelse.

Vill man rekonstruera den svenska sidans redogörelse för *hela* samtalet måste man följaktligen söka efter telegram och separata skrivelser som arkiverats i olika dossierer beroende på innehållet i skrivelsen. Det synes rimligt att anta att överblicken över samtalet, också för de samtida betraktarna, som en följd av detta standardförfarande rörande informationshanteringen, lätt gick förlorad. Det måste, utan en kompletterande skriftlig eller muntlig redogörelse, ha varit nära nog omöjligt för adressaterna av de olika skrivelserna att bedöma i vilken ordning olika frågor berördes, huruvida frågor kopplades samman av motparten, hur lång tid samtalet tog, huruvida en viss fråga föregåtts av ett ärende som väckt ont blod hos motparten etc.

Det är värt att notera att det är endast vid de tillfällen då den svenske diplomaten *har uppfattat* att det från motpartens sida gjordes en sammankoppling av två eller flera frågor, som man skrev särskilda rapporter *om sammankopplingen*. I fallet Raoul Wallenberg finns, som framgått ovan, ett antal sådana exempel på rapporter (från Söderblom och Barck-Holst) där den svenske representanten har upplevt att man från sovjetisk sida kopplat samman t.ex. fallet Wallenberg med fallen Makarova, Granovskij etc. Det förelåg (och föreligger) således inte någon möjlighet för ledningen i UD eller

nutida forskare att på egen hand, utifrån en fotografiskt återgiven skildring av ett samtal, bilda sig en uppfattning huruvida olika frågor kopplades samman. (Här har dock de sovjetiska samtalsuppteckningarna varit till hjälp eftersom dessa just återger samtalen i sin helhet).

I Barck-Holsts rapport av den 30 december 1946 heter det att tjänstemännen vid utrikesministeriet i Moskva har "som regel, då Wallenberg-fallet förts på tal, omedelbart framställt förfrågan om gynnsamma underrättelser i balt-frågan, i fallet Makarov och nu senast beträffande Granovski" (P 2 Eu I, 30/12-1946). Av nu existerande svenska dokument framgår att sådana förfrågningar från sovjetisk sida framfördes vid tre tillfällen under 1946 (30 april, 24 juli samt 12 december 1946). Barck-Holsts formulering låter emellertid antyda att ett liknande agerande kan ha tillämpats vid fler tillfällen under sommaren och hösten 1946, än de som rapporterats till Stockholm.

Det är fullt möjligt att själva standardförfarandet att rapportera om olika frågor separat i olika skrivelser, handbrev och telegram till UD kan ha verkat hämmande på Söderbloms, Barck-Holsts och Hägglöfs generella benägenhet att rapportera om de fall då de har upplevt att den sovjetiska sidan har kopplat samman frågor. Kanske ansåg man det kontroversiellt att upprätta skrivelser vari man frångick den gängse modellen att rapportera om frågor separat, i synnerhet när sammankopplingen rörde människor. Undén var uttalad motståndare till utväxling av människor, och en sådan inställning hos ledningen kan ha bidragit till att tjänstemännen var obenägna att skriva rapporter om sammankopplingar som i förlängningen syftade just till utväxling. Om detta kan vi dock inte veta något säkert. Klart är emellertid att t.ex. Söderbloms till en början uttalade strävan att behandla olika frågor separat i förhandlingarna med de sovjetiska diplomaterna i hög grad överensstämde med (och rentav befrämjades av) de gängse rutinerna för rapportering till UD:s ledning.

Ett departement präglad av informella kontakter

Det krigstida utrikesdepartementet var, som ovan påvisats, en tämligen liten organisation med relativt få anställda. Kontakterna mellan tjänstemännen sköttes i hög grad på muntlig basis. Detta möjliggjorde en snabb och informell handläggningsprocess av ärenden.

Det finns emellertid skäl att hävda att just denna avsaknad av formaliserade rutiner förklarar varför man från UD-ledningens sida, under den viktiga fasen närmast efter mottagandet av Dekanozovs note, tycks ha funnit sig i Söderbloms konsekventa linje att hänvisa ett flertal ärenden, inklusive Wallenberg-ärendet, till andra instanser och myndigheter. Att man exempelvis inte höll utförliga protokollförda förhör med Wallenbergs chef Danielsson och hans kolleger vid Budapest-beskickningen vid deras återkomst till Stockholm i april 1945, kan också ses ur detta perspektiv.

Det är självfallet svårt för denna utredning att mer än femtio år senare erinra mot det krigstida utrikesdepartementets organisationskultur. Det är allt annat än enkelt att avgöra huruvida dessa exempel på en felaktig handläggning faktiskt var ett direkt resultat av *strukturella brister*, snarare än brister betingade av enskilda personers mentala kartor och *tillämpning av statsförvaltningens regler* och rutiner.

Strukturer inom en organisation, såsom på förhand utarbetade standardförfaranden, och dess påverkan på hur ett ärende handläggs, är alltid i mer eller mindre grad beroende av hur de enskilda tjänstemännen väljer att tillämpa dem. Det är alltid tjänstemännen som definierar ett problem som "ett ärende av en viss typ" som föranleder "en viss typ av agerande". Strukturerna kan visserligen påverka tjänstemännen att betrakta frågor ur vissa perspektiv, men det föreligger alltid en *möjlighet* för en enskild tjänsteman att frigöra sig från denna tolkning. Exempel på tillfällen då enskilda tjänstemän har frigjort sig ur t.ex. de gängse standardstrukturerna för rapportering utgörs bl.a. av Söderbloms rapport av den 30 april 1946 och Barck-Holsts officiella skrivelse rörande den sovjetiska förhandlingstaktiken av den 30 december 1946.

Det kan hävdas ha varit en strukturellt betingad brist att utrikesledningen inte på ett systematiskt sätt ställde samman all tillgänglig information rörande vittnesmål från legationspersonalen i Budapest och Bukarest, erfarenheterna från den sovjetiska handläggningen av af Sandeberg, Lundberg, Erlandsson m.fl., fallet med de tillfångatagna schweiziska diplomaterna Feller och Meier osv. Å andra sidan är det svårt att tänka sig att inte utrikesministrarna Günther eller Undén, om dessa verkligen hade haft viljan och engagemanget, hade kunnat tillsätta en särskild "ledningsgrupp" för ärendet Raoul Wallenberg, vari just sådan information på ett systematiskt sätt ställts samman. Att så inte skedde kan således lika gärna sägas vara resultatet av Günthers eller Undéns respektive

personliga mentala kartor (såsom bilden av Raoul Wallenberg som död, alternativt att förbättrade relationer till Sovjetunionen gick före Raoul Wallenberg öde) som av strukturella brister inom organisationen kring informationshanteringen.

Det skall heller inte förglömmas att det var just samma avsaknad av en strikt byråkrati som gav utrymme åt den flexibilitet, som ledde fram till konstruktionen av Raoul Wallenbergs oortodoxa uppdrag. I ett mer byråkratiskt tungrott departement hade säkerligen hela idén med en tidsbegränsad anställning av en icke-diplomat för utförandet av ett amerikanskt räddningsprojekt, vilket i sin tur ledde till att tiotusentals judar räddades till livet, varit en omöjlighet.

Strukturella brister är naturligtvis intressanta som förklaringsvariabler men enskilda individer kan knappast frias från ansvar med hänvisning till dessa.

Två uppdragsgivare – två staters utrikesdepartement

Raoul Wallenbergs uppdrag var inte bara resultatet av ett samarbete mellan två förvaltningsorganisationer – det var resultatet av samarbete mellan *två olika staters* utrikesdepartement. Även om vi ser tendenser till oklarheter just kring frågor rörande kompetensområden (Vem skall stå för finansieringen av verksamheten? Till vem skall Wallenberg rapportera? Hur skall Wallenbergs rapporter distribueras? osv.) redan under uppdragets utförande sommaren och hösten 1944, är det först när Raoul Wallenberg under oklara omständigheter försvinner i januari 1945, som samarbetet mellan UD och *State Department* verkligen sätts på prov. Att man aldrig gemensamt upprättade en strategi för att verkligen gå till botten med vad som hänt Raoul Wallenberg efter den 17 januari 1945, ger skäl till erinran från denna utredning, men det är knappast förvånande.

Förvaltningsorganisationer är lika noga med att definiera vad som ligger inom deras jurisdiktion, som att klart signalera vad som faller utanför. I fallet med Raoul Wallenbergs projekt fanns, som nämnts, en uppdragsgivare (USA) som svarade för uppdragets *inhåll* och en uppdragsgivare (Sverige) som svarade för uppdragets *utförande*. Arbetsfördelningen mellan de bägge staternas utrikesförvaltningar var om inte till fullo klart definierad, så åtminstone *tillräckligt* formulerad, för att Raoul Wallenberg och den

övriga beskickningspersonalen skulle klara av att genomföra den stora räddningsinsats som faktiskt utfördes.

Den fråga som dock inte tycks ha berörts i samtalen mellan Boheman och Johnson i juni 1944 var vem som skulle ta ansvar för Raoul Wallenbergs säkerhet för den händelse att han råkade illa ut. Att enskilda tjänstemän på låg- och mellannivå inom den svenska utrikesförvaltningen, i avsaknad av en klar ledning från någondera uppdragsgivare för räddningsprojektet, agerade på ett inkonsekvent, och i vissa stycken på ett mycket olämpligt sätt, kan inte anses vara alltför förvånande.

Följande två uttalanden från svenska respektive amerikanska företrädare för de bägge staternas utrikesförvaltningar är i någon mån belysande:

1946 konstaterade UD:s rättschef Gösta Engzell, med anledning av ett köpeavtal som träffats mellan Raoul Wallenberg och den ungerske leverantören av livsmedel, Bela Szabó, "att Wallenbergs aktion icke företogs på uppdrag av svenska staten". Den 23 april 1947 fastslog Under Secretary of State Dean Acheson i ett brev till senator Arthur H. Vandenberg att "in view of the fact that Mr Wallenberg acted as a member of the Swedish diplomatic mission in Budapest, the initiative in inquiries directed toward the Soviet Government rests with the Swedish authorities" (P 2 Eu, 23/4-1947).

Det som i efterhand framstår som oförsvarligt är varför de bägge organisationernas *ledning*ar underlät att ta ett bättre ansvar för ärendets drivande.

18.5 Vidare forskning

Som ovan nämnts har denna utredning tvingats till vissa avgränsningar. Utredningen har bl.a. inte till fullo haft tid och möjlighet att på djupet analysera räddningsverksamheten vid den svenska beskickningen och svenska Röda korset i Budapest under hösten 1944. Utredningen har heller inte kunnat genomföra en ingående analys av den stora mängd vittnesmål rörande Raoul Wallenberg som inkommit till UD alltsedan 1945. Vittnesmålen har endast anförts i syfte att illustrera villkoren för arbetet med Wallenberg-ärendet inom utrikesförvaltningen. Av detta följer att här finns stora fält där vidare forskning är både möjlig och önskvärd.

Hur intressanta dessa forskningsfält än må vara, vill dock denna utredning framför allt understryka två områden där vidare forskning är särskild önskvärd. *Det första (och viktigaste) forskningsfältet* rör den sovjetiska statsledningens agerande i fallet Wallenberg. Som ovan nämnts har denna utredning i praktiken endast haft tillgång till lösryckta brottstycken av information från den sovjetiska sidan. Det är mycket svårt att dra några entydiga slutsatser ens vad gäller grundläggande frågor såsom varför Raoul Wallenberg arresterades, varför man antydde en sammankoppling mellan Wallenberg-ärendet och andra frågor på den svensk-sovjetiska agendan, hur man uppfattade Söderbloms audiens hos Stalin osv. Här måste utrednings- och forskningsarbete konsekvent fortsätta tills hela sanningen om Raoul Wallenbergs öde och den sovjetiska sidans bevekelsegrunder i ärendet kan åskådliggöras på ett trovärdigt sätt. Den ryska arbetsgruppens rapport är, som ovan nämnts, inte tillfredsställande i detta avseende.

Det andra forskningsfältet rör den amerikanska sidans agerande. Denna utredning har visat att det amerikanska inslaget i Raoul Wallenbergs uppdrag var påtagligt. Emellertid måste konstateras att den information som finns tillgänglig från amerikansk sida, i form av det material som överlämnats till UD, och som stått till denna utrednings förfogande, förefaller vara långt ifrån fullständigt. Denna utredning har inte haft till uppgift att analysera den amerikanska utrikesledningens agerande i fallet Raoul Wallenberg och följaktligen har inte systematiska genomgångar av amerikanska arkiv företagits. I vissa fall har dock utredningen beställt fram material som har bidragit till ökad kunskap. Det finns dock skäl att anta att en mer systematisk genomgång kan bjuda på åtskilligt intressant material.

18.6 Det yttersta ansvaret ligger hos Sovjetunionen

Alla exempel på en felaktig handläggning inom den svenska utrikesledningen och förvaltningen till trots kan denna utredning inte bortom allt rimligt tvivel fastställa att ett annat agerande från svensk sida hade medfört Raoul Wallenbergs frigivande. Det förefaller förvisso möjligt att ett snabbt agerande från utrikesledningens sida efter Söderbloms rapport av den 30 april 1946 hade kunnat medföra ett lyckligare slut, men därom kan intet säkert sägas. Sovjetunionen är ansvarigt för arresteringen av Raoul Wallenberg och

hans *påstådda* död i fångenskap. Intet kan fria Sovjetunionen från detta ansvar.

Ansaret att fastställa *hela* sanningen om Raoul Wallenbergs öde låg fram till 1991 på den sovjetiska statsledningen, och ligger i dag hos Rysslands statsledning. Denna utredning finner det mindre troligt att all relevant information rörande Raoul Wallenberg verkligen har frisläppts ur f.d. sovjetiska arkiv. Den svensk-ryska arbetsgruppen lyckades åstadkomma stora framgångar i sökandet efter sanningen. Mycket arbete kvarstår dock.

19 Källförteckning

19.1 Litteratur

Assarsson, Wilhelm, *I skuggan av Stalin*, Bonniers, Stockholm 1963.

Allison, Graham T. *Essence of Decision*, Harper Collins Publishers, USA 1971, 1999 (med Philip Zelikow).

Anger, Per, *Med Raoul Wallenberg i Budapest*, Norstedts, Stockholm 1979.

Artéus, Gunnar och Leif Leifland, *Svenska diplomatprofiler under 1900-talet*, Probus förlag, Stockholm 2001.

Bauer, Margaretha, *Minnesanteckningar från krigsåren i Budapest 1943–45*, (opublicerad uppsats 1996).

Benedek, István Gábor och Vámos György, *Tépd le a sárga csillagot*, Pallas, 1990.

Berg, Lars G:son, *Vad hände i Budapest/Boken som försvann*, Textab förlag, Köping 1983.

Berge, Anders, *Flyktingpolitik i stormakts skugga*, Reprocentralen HMC, Uppsala 1992.

Berger, Susanne,
Dissenting Report on the Fate of Raoul Wallenberg (med Irwin Cotler, David Matas och Susan Ellen Mesinai), (opublicerad rapport, 1997).

”Vill vi veta sanningen?”, (med Guy von Dardel, Ari Kaplan, Marvin W. Makinen, Susan-Ellen Mesinai), Expressen, 7/8-2000.

Swedish Aspects of the Raoul Wallenberg Case, (opublicerad rapport, 2001).

"Amerikansk forskare presenterar okända dokument: 'UD offrade Raoul Wallenberg'", *Dagens Nyheter*, 17/12-2001.

Report on Swedish Materials and the Swedish Question in the RW Case, (odaterad, opublicerad rapport).

Bierman, John, *Righteous Gentile, The Story of Raoul Wallenberg, Missing hero of the Holocaust*, Penguin Books, Harmondsworth 1981 och 1995.

Boheman, Erik,

På vakt: Från attaché till sändebud, Norstedts och söners förlag, Stockholm 1963.

På vakt: Kabinettssekreterare under andra världskriget, Norstedts och söners förlag, Stockholm 1964.

Bower, Tom, *The Red Web*, Aurum Press, London 1989.

Braham, Randolph L., *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*, vol 1, The Rosenthal Institute for Holocaust Studies Graduate Center, Columbia University Press, New York 1994.

Carlberg, Peter, "Svenskar gömde fascister", *Svenska Dagbladet*, 18/1-1992.

Carlbäck-Isotalo, Helene, "Wallenberg offer för svensk pronazism", *Dagens Nyheter*, 27/9-1991

Depositioner vid svenska utlandsmyndigheter vid tiden för den nazistiska förföljelsen och andra världskriget, Utrikesdepartementet, Grafisk service, Stockholm 2002.

von Dardel, Fredrik, *Raoul Wallenberg. Fakta kring ett öde*, Proprius, Stockholm 1970. von Dardel, Guy, "Adjö, herr Wallenberg", *Dagens Nyheter*, 7/8-1997.

Ekholm, Curt, *Balt- och tyskutlämningen*. Acta universitatis upsalienensis, Uppsala 1995.

Erlander, Tage,
Dagböcker. 1945–1949, (utgivna av Sven Erlander), Gidlund, Hedemora, 2001.

Dagböcker. 1950–1951, (utgivna av Sven Erlander), Gidlund, Hedemora, 2001.

Dagböcker. 1952, (utgivna av Sven Erlander), Gidlund, Hedemora, 2002.

Fredriksson, Berndt,
Att forska i utrikesförvaltningens arkiv: En handledning, (opublicerad uppsats, Utrikesdepartementet, Stockholm 2000).

Vägvisare till UD:s arkiv, (opublicerad uppsats, Utrikesdepartementet 2000).

Grafström, Sven,
Anteckningar 1938–44, Utgivna genom Stig Ekman, Kungliga samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, Handlingar del 14, Gotab, Stockholm 1989.

Anteckningar 1945–54. Utgivna genom Stig Ekman, Kungliga samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, Handlingar del 14, Gotab, Stockholm 1989.

Handler, Andrew, *A Man for All Connections*, Praeger, Westport, Connecticut 1996.

Hollis, Martin och Steve Smith, *Explaining and Understanding International Relations*, Oxford University Press, Oxford, 1990.

Häglöf, Gunnar,
Samtida vittne, Norstedts och söners förlag, Stockholm 1972.
Fredens vägar, Norstedts och söners förlag, Stockholm 1973.
”När Raoul Wallenbergarkivet öppnas...”, *Svenska Dagbladet*, 7/12-1979

Häglöf, Ingemar, *Berätta för Joen: Mina år med ryssarna*, P. A. Norstedts och söners förlag, Stockholm, 1984.

Janis, Irving,
Victims of Groupthink: A Psychological Study of Foreign-Policy Decisions and Fiascoes, Houghton Mifflin, Boston 1972.

Decision Making, (med Leon Mann) The Free Press, New York 1977.

Jarring, Gunnar, *Utan glasnost och perestrojka*, Bonniers, Stockholm 1989.

Jervis, Robert, *Perception and Misperception in International Politics*, Princeton, N.J. Princeton 1976.

Jönsson, Christer, *Communication in International Bargaining*, Pinter Publishers: St. Martin's Press, London och New York, 1990.

Karlbom, Rolf, *Raoul Wallenbergs fångenskap i Sovjet*, Författaren, Göteborg 1987.

Korey, William, *Last Word on Wallenberg? New Investigations. New Questions*. American Jewish Committee, 2002.

Langlet, Emil, "Ny teori om Raoul Wallenberg: Kidnappad av förklädda tyskar", *Stockholmsstidningen*, 28/11-1945.

Langlet, Valdemar,
"Ungerns vän Valdemar Langlet skildrar fasornas år", *Dagens Nyheter*, 4/9-1945).

"Valdemar Langlet: Tyskarna förde bort Wallenberg, fru Langlet plundrades", *Dagens Nyheter*, 5/9-1945.

"UD stoppade Langlet", *Dagens Nyheter*, 8/9-1945.

Verk och dagar i Budapest, Wahlström och Widstrand Stockholm 1946.

Larson, Deborah Welch, *Origins of Containment*, Princeton University Press, Princeton 1985.

Lebow, Richard Ned, *Between Peace and War*, Johns Hopkins University Press, Baltimore and London 1981.

Levine, Paul A. *From Indifference to Activism*, Acta universitatis upsaliensis, Gotab, Stockholm 1996.

Lindström, Ulla, *I regeringen: Ur min politiska dagbok 1954–1959*, Bonniers, Stockholm 1969.

Lundberg, Arne S., *Synpunkter på ärendet Wallenberg*, (odaterad, opublicerad promemoria).

Makinen, Marvin W. och Ari D. Kaplan, *Cell Occupancy Analysis of Korpus 2 of the Vladimir Prison*, (opublicerad rapport, 2000).

Mesinaï, Susan Ellen, *Liquidatsia: The Question of Raoul Wallenberg's Death or Disappearance in 1947*, (opublicerad rapport, 2000).

Nylander, Gert och Anders Perlinge, *Raoul Wallenberg in Documents, 1927–47*, Stiftelsen för ekonomisk historisk forskning inom bank och företagande, Stockholm 2000.

Petri, Lennart, *Sverige i stora världen*, Atlantis, Stockholm 1996.

Philipp, Rudolph, *Raoul Wallenberg: Diplomat, kämpe, samarit – och martyr*, Förlags AB Wiken, Århus 1981.

Rapport om verksamheten i den rysk-svenska arbetsgruppen för fastställande av Raoul Wallenbergs öde (1991–2000), 2001.

Raoul Wallenberg: Dokumentsamling rörande efterforskningarna efter år 1957, Kungl. Utrikesdepartementet, Stockholm 1965.

Raoul Wallenberg: Dokumentsamling jämte kommentarer rörande hans fångenskap i Sovjetunionen, Kungl. Utrikesdepartementet Stockholm, 1957.

Raoul Wallenberg: Redovisning från den svensk-ryska arbetsgruppen, Aktstycken utgivna av Utrikesdepartementet, Ny serie II:52, Elanders Gotab AB, Stockholm 2000.

Rydeberg Göran, *Raoul Wallenberg: Historik och nya forskningsfält*, UD, Stockholm 2002.

af Sandeberg, Edward,

Nu kan det sägas: Sanningen om min fångenskap i Sovjet och Berlins fall, Saxon och Lindströms förlag, Stockholm 1946.

”Ett år bakom järnridån” (artikelsvit), *Stockholmstidningen*, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11/7-1946.

Schiller, Bernt, *Varför ryssarna tog Raoul Wallenberg*, Natur och Kultur, Stockholm 1991.

Svartz, Nanna, *Steg för steg*, Albert Bonniers förlag, Stockholm 1968.

Tennant, Peter, *Touchlines of War*, The University of Hull Press, 1992.

Undén, Östen,

Anteckningar. 1918–1952. (utgivna genom Karl Molin), Swedish Science Press, Stockholm, 2002.

Anteckningar. 1952–1966. (utgivna genom Karl Molin), Swedish Science Press, Stockholm, 2002.

Unger, Gunnar, *Porträtt och pamflett*, Lars Hökerbergs bokförlag, Stockholm 1953.

Wahlbäck, Krister,

Wallenberg-ärendet 1945–47, (opublicerad promemoria, Utrikesdepartementet, Stockholm 2001a.

Undén, Granovskij och Wallenberg-ärendet 1946 (opublicerad promemoria, Utrikesdepartementet, Stockholm 2001b.

”UD-expert i Wallenberg-granskningen: 'Undéns tystnad offrade Wallenberg'”, *Dagens Nyheter*, 13/1-2001.

”Rätt av Persson be om ursäkt för Wallenberg”, *Dagens Nyheter* 28/1-2001.

”Raoul Wallenberg och synen på Sovjet 1944–47”, i *Till en konstnärssjäl: En vänbok till Stig Ramel*, Atlantis, Stockholm 2002.

Vaksberg, Arkadij, *Aleksandra Kollontaj*, Norstedts förlag AB, Smedjebacken 1996.

Villius, Elsa och Hans, *Fallet Raoul Wallenberg*, Almqvist och Wiksell/Gebers förlag, Stockholm 1966.

19.2 Tryckta källor

Aftonbladet, ”Han såg Stalin skriva ned namnet Raoul Wallenberg”, 21/1-1966.

Aftontidningen,

”Svensk legation plundrades av ryssar”, 17/5-1945.

”Langlet hade jätteplaner som var praktiskt omöjliga”, 20/2-1946.

Dagens Nyheter, ”Svensk bragd i Ungern”, 6/3-1945.

Expressen, ”Gott samarbete anser ministern, dåligt säger Röda kors-delegat”, 19/2-1946.

Novoje Vremja, ”Andrei Kozyrev: 'Rossiia obrechena byt velikoi derzjavoi...'”, No. 2, 14/1-1992.

Stockholms-tidningen,

”Ampla lovord för Asta. Skarpa svar till Langlet. Händelserna i ny dager”, 20/2-1946.

”Skandalen kring hr Langlets bok”, 21/2-1946.

Svenska Dagbladet, ”Hungerstrejk hade god effekt i ryskt läger”, 4/1-1946

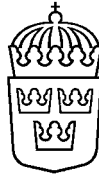
Svenska Morgonbladet, ”Politik bakom lektorns bok hindrar envoyén sjunga ut”, 20/2-1946.

Veckojournalen, ”Skulle jag ha kallat Stalin mördare?” Nr. 8, 19/2-1980.

19.3 Radioprogram

”Direkt studio 13” (med anledning av att Raoul Wallenbergdokument från 1940-talet offentliggjorts), Ekoredaktionen (P 1), 31/1-1980.

Kommittédirektiv

Utredning om den svenska utrikesledningens agerande i fallet Raoul Wallenberg **Dir. 2001:71**

Beslut vid regeringssammanträde den 18 oktober 2001.

Sammanfattning av uppdraget

En kommitté tillkallas med uppdrag att utreda och värdera hur den svenska utrikesledningen har agerat i Wallenbergärendet.

Utredningsuppdraget

En grupp oberoende forskare under ledning av en ordförande får av regeringen i uppdrag att följa upp vissa delar av den svensk-ryska arbetsgruppens rapport om Raoul Wallenberg som presenterades i januari 2001. Till gruppen kommer internationella forskare att knytas.

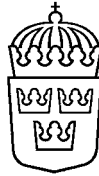
Forskargruppens uppgift är att utreda och värdera hur den svenska utrikesledningen (inklusive i förekommande fall regeringen i dess helhet) har agerat i Wallenbergärendet. Syftet är att klarlägga i vilken utsträckning, under olika skeden, alla möjliga ansträngningar gjorts från officiellt svenskt håll för att bringa klarhet i Raoul Wallenbergs öde.

Beträffande fortsatta efterforskningar kring vad som hänt Raoul Wallenberg har Utrikesdepartementet redan tillsatt en särskild referensgrupp som skall granska och värdera förslag till framtida forskningsprojekt i frågan. Den nu tillsatta forskargruppen har också i denna del möjlighet att lämna förslag till åtgärder från Utrikesdepartementets sida.

Utredningsarbetet skall vara avslutat senast den 31 december 2002.

(Utrikesdepartementet)

Kommittédirektiv

Tilläggsdirektiv till Utredningen om den svenska utrikesledningens agerande i fallet Raoul Wallenberg

**Dir.
2003:1**

Beslut vid regeringssammanträde den 9 januari 2003.

Sammanfattning av uppdraget

Utredningen om den svenska utrikesledningens agerande i fallet Raoul Wallenberg skall ha slutfört sitt uppdrag senast den 10 mars 2003.

Utredningsuppdraget

Med stöd av regeringens bemyndigande den 18 oktober 2001 (dir. 2001:71) tillkallade chefen för Utrikesdepartementet en kommitté med uppdrag att utreda och värdera hur den svenska utrikesledningen har agerat i Wallenbergärendet. Utredningen skall enligt direktiven vara slutförd den 31 december 2002. I arbetets sluskskede har visst nytt material från bl.a. ryska arkiv kommit kommittén tillhanda. Detta material kan ha betydelse för kommitténs slutsatser. Från utredningen har därför inkommit en anhållan om uppskov med tidpunkten för utredningens redovisning av sitt arbete. Med ändring av tidigare gällande tidpunkt skall utredningen redovisa resultatet av sitt arbete senast den 10 mars 2003.

(Utrikesdepartementet)

Ekonomiska aspekter på Raoul Wallenberg-fallet

Birgit Karlsson

Inledning

Den svenska regeringen har anklagats för passivitet i fallet Raoul Wallenberg. Många har sökt förklaringar till denna i den svenska regeringens önskemål om ett gott förhållande till Sovjetunionen. En del av denna strävan var att få till stånd ett stort handelsavtal med Sovjetunionen. Ett sådant avtal förbereddes under krigets sista år och blev verklighet i november 1946. En av avsikterna med denna utredning är att undersöka om den svenska regeringen lät handläggningen av Raoul Wallenberg-fallet påverkas av ekonomiska överväganden, i synnerhet i samband med "rysskrediten". Denna fråga diskuteras i del I med ledning av ett antal delfrågor.

- Vilken var bakgrunden till avtalet?
- Hur viktigt var avtalet för Sovjetunionen/Sverige?
- Var avtalet lika viktigt för båda parter hela tiden? När hade det kunnat användas som påtryckningsmedel i fallet Raoul Wallenberg?

I del II undersöks om handläggningen av Raoul Wallenberg-ärendet påverkades av det faktum att Raoul Wallenberg tillhörde den kända och mäktiga släkten Wallenberg. Frågeställningarna är:

- Vilken roll spelade Wallenbergssfärens centralfigurer - Jacob och Marcus Wallenberg för Raoul Wallenberg?
- Vilket politiskt nätverk hade Wallenbergs tillgång till?
- Vilken betydelse hade släkttillhörigheten för den svenska regeringens agerande.

Del I: Kreditavtalet

Bakgrund till rysskrediten

Rysskrediten gick i allmänhetens ögon till historien som en del av handelsminister Gunnar Myrdals planhushållningssträvanden. Denna bild kan sägas vara en följd av en stort upplagd presskampanj i Dagens Nyheter med Herbert Tingsten som upphovsman. Tingsten såg den storslagna krediten som en symbolfråga i den kraftmätning som pågick mellan förespråkare för planhushållning/diktatur och marknadshushållning/demokrati.¹ Utan att närmare gå in på denna diskussion kan konstateras att bilden av rysskrediten som uttryck för svensk förkärlek för planhushållning och undfallenhet mot diktaturen är grovt missvisande.

Före den ryska revolutionen hade Ryssland varit en viktig marknad för Sverige. Under mellankrigstiden gjordes försök att åter få till stånd ett mer omfattande handelsutbyte, som emellertid inte lyckades. 1943 kom trevare från Sovjetunionen om en mer omfattande handel. Det svenska handelspolitiska läget under kriget innebar ett praktiskt taget totalt beroende av Tyskland, sedan Skagerrackspärren lags ut i april 1940. Krigslyckan hade emellertid vänt 1943 och såväl den svenska regeringen som näringslivet började planera för handeln efter krigsslutet. Den allmänna åsikten inom Sveriges Allmänna Exportförening, där de stora svenska exportföretagen var företrädare, var att det skulle bli mycket svårt att återta marknaderna i väster och söder som gått förlorade genom avspärrningarna. De välkomnade därför en utökad handel med Sovjetunionen. För att en sådan skulle komma till stånd var näringslivet emellertid beroende av regeringens medverkan - ett handelsavtal måste slutas och krediter var nödvändiga för att handel skulle komma till stånd.²

I september 1944 fanns ett avtalsförslag som i sin grundstruktur var likt det slutliga kreditavtalet. Det innebar en statlig kredit från Sverige till Sovjetunionen på 200 miljoner kr per år i fem år. Det hade diskuterats inom regeringen i positiv anda. Inom Sveriges Allmänna Exportförening var grundinställningen också positiv men det fanns också viss kritik. Den bestod främst i att krediten skulle

¹ Hägglöf, I., Berätta för Jön: mina år med ryssarna (Stockholm 1984) s 224.

² Otryckt manuskript av Klas Böök rörande förhandlingar om rysskrediten s 7 UDA.

vara statlig. Marcus Wallenberg lade fram ett förslag till kortfristig kredit från svenska banker som dock avvisades från sovjetisk sida.³

Under 1944 råder det dock inget som helst tvivel om att det fanns ett stort intresse hos det svenska näringslivet för ett kreditavtal. Det stora problemet ansågs vara Sovjetunionens svala intresse för handel med Sverige. Detta trodde man sig kunna förklara med att Sovjetunionen fick så fördelaktiga krediter från USA och att landet nu var överlupet av krediterbudanden. De svenska priserna var också i allmänhet alltför höga för att kunna vara attraktiva för sovjetiska köpare. Exportföreningen utövade påtryckningar på myndigheterna för att få dem att "handla snabbt och tillräckligt storstilat".⁴

Diskussionerna drog ut på tiden men i juni 1945 föreslog Sovjetunionen en helt statlig kredit på 1 miljard kr med tio års löptid. Den svenska regeringen, som då fortfarande var en samlingsregering, accepterade förslaget som grund för förhandlingar. Konkret var det handelsminister Bertil Ohlin, som tillsammans med Ernst Wigforss, tog detta beslut.⁵

Det sovjetiska intresset var fortfarande inte översvallande. Inte förrän i mars 1946 meddelade Sovjetunionen att man ville börja förhandla. I maj samma år beslöts i konselj formellt att förhandlingar med Sovjetunionen skulle upptas. Handelsminister Gunnar Myrdal höll ett tal i riksdagen och samtliga riksdagspartier förklarade sig nöjda med att förhandlingarna skulle komma igång.⁶

Ekonomi och stormaktspolitik

Fram till sommaren 1946 finns inga tecken på att kreditavtalet uppfattas som motiverat av andra skäl än ekonomiska. Det rådde politisk enighet om vikten av att handeln kom igång igen. Det svenska näringslivet var fortfarande intresserat av att bygga upp en avsättningsmarknad i Sovjetunionen. Dock var situationen en annan 1946 än 1944. De förväntade svårigheterna med att få sälja till gamla marknader i väster kom helt på skam. Företagen mötte en efterfrågan från gamla kunder som de inte hade möjlighet att svara upp mot. Brist på råvaror, brist på arbetskraft och långa leverans-

³ Bök s 33 UDA.

⁴ Protokoll 5 oktober 1944, Sveriges Allmänna Exportförenings arkiv, Rysslandssektionen vol. 2 RA.

⁵ Bök s 51.

⁶ Riksdagsprotokoll, Andra kammarens protokoll nr 21:22 onsdag 22 maj 1946.

tider kom att bli de största bekymren för de svenska företagen, där den uppdämda efterfrågan på hemmamarknaden bidrog till problemen.

I grunden var det förstås positivt att den förväntade efterkrigs-depressionen såg ut att dröja. Situationen påverkade emellertid de svenska företagsledarnas intresse för kreditavtalet med Sovjetunionen. Att komma in på nya marknader innebar extra ansträngningar - det var betydligt lättare att ta upp gamla affärs-kontakter. Om man inte kunde tillfredsställa dessa gamla kunder, var det mindre intressant att bygga upp en ny kundkrets i Sovjetunionen. Då den svenska regeringen under våren 1946 försökte förbereda avtalsförhandlingarna genom att undersöka näringslivets leveransvillighet, visade det sig att många företagsledare ändrat inställning till avtalet. Från att ihärdigt ha uppvaktat regeringen om hjälp att få till stånd ett avtal, uppfattade många företagsrepresentanter nu regeringens frågor som påtryckningar att avstå leveranskapacitet. Regeringens agerande kunde tolkas i termer av planhushållning och tvångsåtgärder och ge ytterligare näring till Tingstens kampanj i Dagens Nyheter. Ett tydligt exempel är ASEA-chefen Torsten Ericsson som lämnade uppgifter till Tingsten som kom till direkt användning i presskampanjen.⁷

Förhandlingarna mellan Sovjetunionen och Sverige under våren 1946, inleddes med att de sovjetiska förhandlarna krävde 2 % ränta och presenterade krav på inköp av varor från den överbelastade svenska verkstadsindustrin. De svenska förhandlarna reste hem för att rådgöra med regeringen över sommaren 1946. Under denna tid intensifierades den politiska presskampanjen mot avtalet. Det var emellertid inte förrän i augusti 1946 som frågan definitivt fördes upp på stormaktspolitisk nivå. Det skedde då den amerikanske ambassadören i Stockholm överlämnade en note till Sveriges regering där man uttryckte farhågor för att Sveriges handel skulle för lång tid bindas till Sovjetunionen genom ett bilateralt avtal. En sådan bindning var oförenlig med den fria, multilaterala handel som USA eftersträvade.⁸

Handelsminister Myrdal hade ett möte med den amerikanske ambassadören där farhågorna tydligare klargjordes. Den amerikanske ambassadören ville veta om Sverige hotats av Sovjet, om Sovjet ville hindra Sveriges handel med andra öststater och om

⁷ Tingsten, H., Mitt liv 3 Tidningen 1946-1952 (Stockholm 1963) s 134-137.

⁸ Hägglöf s 241.

baltutlämningen spelat någon roll. Myrdals svar var avfärdande.⁹ Det officiella svaret på noten bestod främst i den svenska regeringens hävdande att ett bilateralt avtal på inget sätt innebar att Sverige slutat eftersträva fri och multilateral handel.¹⁰

Det är rimligt att anta att den intensiva presskampanjen i viss mån bidragit till den amerikanska noten. Det viktigaste i sammanhanget är dock att det förefaller som om denna note var orsaken till att man från sovjetisk sida slutligen beslöt sig för att få till stånd ett avtal med Sverige. Det är åtminstone den bedömning den svenske ambassadören i Moskva, Gunnar Hägglöf, gjorde.¹¹ Från att ha varit en ekonomiskt motiverad handelsöverenskommelse, för vilken Sovjetunionen, endast periodvis visat något särskilt intresse, kom avtalet att få stormaktspolitiska dimensioner och bli en del av kalla krigets upptrappning.

För den svenska regeringen innebar den stormaktspolitiska inblandningen att det blev ytterst svårt att dra sig ur avtalet. Tidigare anklagelser för att man lät utrikespolitiken styra handeln hade relativt lätt kunnat avvisas med hänvisning till att det fanns såväl privatekonomiska som samhällsekonomiska intressen av avtalet. Om man nu istället gav efter för amerikanska påtryckningar och drog sig ur avtalet med Sovjetunionen skulle det vara ett betydligt klarare sätt att låta handeln styras av utrikespolitiska hänsyn. Den svenska regeringens handlingsfrihet blev härigenom kraftigt begränsad. Hur man än gjorde kunde man anklagas för att ta utrikespolitiska hänsyn och den bekännelse regeringen hade då det gällde handel var klassiskt liberal – handeln skulle inte styras av politiken.

Avtalets utnyttjande

När avtalet väl var slutet visade det sig ändå inte vara någon lätt sak att få till stånd ett omfattande handelsutbyte. Den viktigaste orsaken till det dåliga kreditutnyttjandet var att det var svårt för de sovjetiska representanterna att godta marknadsekonomiska villkor för handelsutbytet. De stora svenska verkstadsföretagen valde att prioritera sina gamla kunder i väst. Utrikesminister Östen Undéns föreställning om att företagen tog hand om order med utgångspunkt från den tidpunkt de kom in avfärdades som naiv av de

⁹ Böök s 125.

¹⁰ Utrikesdepartementet meddelar - den amerikanska noten återges tillsammans med det svenska svaret i utrikesdepartementets arkiv Bihang 1 Ad HP 64 Er, vol. 54, RA.

¹¹ Hägglöf s 42.

svenska företagsledarna - man måste alltid reservera leveranskapacitet för gamla kunder.¹² De sovjetiska inköparna ansåg priserna för höga och leveranstiderna för långa. De hävdade också att det var den svenska regeringens sak att se till att leveranser kom till stånd. Regeringen hade i avtalet utfäst sig för att "inom ramen för sin kompetens" underlätta avtalets genomförande. Chefen för UD:s handelsavdelning Klas Böök, tvingades tydligt markera att det inte låg inom ramen för regeringens kompetens att påverka priser, förskott, leveransvillkor eller leveranstider.¹³ Från UD:s sida klargjordes att inga särskilda åtgärder (det vill säga ingen prioritering) skulle vidtas för handeln med Sovjetunionen. Det kom i praktiken att betyda att avtalet kom att tolkas på ett restriktivt sätt.¹⁴

Av den miljard kr som beviljats för kreditleveranser kom endast 506 miljoner kr i löpande priser att användas. Räknat i fasta priser var summan 275 miljoner kr. Inte heller kom handeln med Sovjetunionen att utgöra 10 % av exporten från Sverige, vilket hade varit förhoppningen/farhågan. 1952 uppnådde exporten ett maximum och utgjorde då 2,8 % av den totala svenska exporten.¹⁵

Mönstret kom att bestå även under kommande år. Såväl export som import ökade kraftigt i absoluta tal från 1950-talet till 1980-talets mitt men andelarna förblev små, eftersom Sveriges utrikeshandel som helhet också kraftigt ökade. Den andel av den svenska exporten som gått till Sovjetunionen har pendlat mellan 1 och 2 % sedan 1950-talet medan andelen av svensk import som kommit från Sovjetunionen ökat från 0,5 till ca 3 % vid 1980-talets mitt.¹⁶ Orsaken till att importen ökat mer än exporten har varit den omfattande svenska importen av sovjetisk olja. Det kan dock inte hävdas att Sverige varit beroende av de sovjetiska oljeleveranserna - det har funnits möjligheter att vända sig till andra leverantörer.¹⁷

Den kritik som riktades mot rysskrediten gick bland annat ut på att svenska skattebetalare tvingades avstå resurser för att betala leveranserna till Sovjetunionen. Vid en utvärdering i efterhand av vinnare och förlorare framstår kritiken som befogad. Sovjetunionen drog nytta av avtalet genom att få åtråvärda svenska varor. Att priserna var höga gjorde ju mindre för Sovjetunionens del, då leve-

¹² Samtalsprotokoll 10 september 1946, vol. 1136, ASEA:s arkiv.

¹³ POmbudsmöte i Moskva, Sammanträde nr 9 tisdag den 26 augusti 1947, vol. 56, Ad HP 64, UD:s arkiv, RA.

¹⁴ Skrivelse Hägglöf till Ordföranden i Statens Industrikommission 26 januari 1948, vol. 59, Ad HP 64, UD:s arkiv, RA.

¹⁵ Karlsson, B., *Handelspolitik eller politisk handling* (Göteborg 1992) s 75.

¹⁶ SOS Handel 1947-1961 och SOS Utrikeshandel 1962-1983.

¹⁷ Alvstam, C.G., *Utrikeshandel och rumslig dynamik* (Göteborg 1979) s 125.

ranserna skedde på kredit och de svenska leverantörerna fick betalt från svenska staten. Visserligen skulle Sovjetunionen betala i efterhand men avbetalningstiden var lång och en del av krediten kom att skrivas av. En kort sammanfattning på temat vinnare och förlorare skulle vara att Sovjetunionen vann, svenska staten förlorade och svenska företag vann på krediten. De svenska företagen använde sig ofta av ett särskilt risktillägg för öststatshandel och de kunde räkna med säker betalning via svenska staten. Flera företag gjorde stora vinster på handeln.¹⁸

Regeringens "sovjetvänlighet"

Som tidigare framgått är en stor del av historieskrivningen kring "rysskrediten" koncentrerad till dess politiska betydelse. Symptomatisk är diskussionen av Rolf Sohlman i "Svenska diplomatprofiler under 1900-talet" där det endast i en note nämns (s 310), att det också fanns ekonomiska motiv till avtalet. Avtalet diskuteras sedan enbart som en del av utrikespolitiken.

Att diplomater och politiker diskuterade rysskrediten med utgångspunkt från utrikespolitik och ideologi betyder dock inte att motiven för ett kreditavtal med nödvändighet var politiska. För att förstå samspelet mellan ekonomiska och politiska motiv kan de ekonomiska motiven diskuteras i termer av företagsekonomiska respektive samhällsekonomiska avtalsskäl. Vidare är det rimligt att dela upp de politiska motiven i utrikespolitiska respektive ideologiska skäl. Det framgår då att företagen under 1943–1945 hade starka företagsekonomiska skäl för att få till stånd handel med Sovjetunionen eftersom man ansåg sig ha stort behov av denna marknad för att få avsättning för sina produkter. Regeringen hade samhällsekonomiska skäl för sitt agerande. Dels var det angeläget att få igång utrikeshandeln efter kriget, dels förväntades en efterkrigsdepression då en stabil produktion för den sovjetiska marknaden kunde bidra till att hålla efterfrågan uppe. Detta var ingen stor politisk stridsfråga – såväl socialdemokrater som delar av borgerligheten ansåg det angeläget att utjämna konjunkturcyklerna. Folkpartiledaren Bertil Ohlin var en av de nationalekonomer som utvecklat dessa tankar.

De utrikespolitiska motiven för rysskrediten brukar diskuteras som tecken på eftergivenhet för sovjetmakten och relateras till

¹⁸ Karlsson, s 95.

socialdemokratins och främst utrikesminister Undén. Det finns en koppling mellan utrikespolitik och ekonomi. Den består i att ju mer ekonomiskt beroende länder blir av varandra desto mindre blir krigsriskerna – samma argument som under 1950-talet användes för skapandet av EEC. I efterhand kan det möjligen uppfattas som naivt av den svenska regeringen att vilja bidra till en sådan utveckling genom ökad handel med Sovjetunionen. Det var dock en föreställning som flera andra västregeringar hade under en kort tid efter krigsslutet. Den ideologiska kritiken gick ut på att regeringen i grunden var positiv till den sovjetiska planhushållningen och ville gynna denna.

Historieskrivningen kring rysskrediten har främst kommit att handla om utrikespolitik och ideologi. Det är ett resultat, dels av att den mediala uppmärksamheten inriktades på dessa frågor, dels av att det var mer naturligt för diplomater och politiker att argumentera för avtalet i politiska snarare än i ekonomiska termer. Ett studium av kreditens förhistoria visar emellertid att det är helt orimligt att beskriva det svensk-sovjetiska kreditavtalet som dikterat av politiska önskemål om att gynna Sovjetunionen eller av ideologisk förkärlek för planhushållning. Som framgått var grunden för avtalet företagsekonomiska intressen hos svenska företag, respektive sovjetiska inköpsorganisationer som sammanföll med regeringens samhällsekonomiska intressen. Då marknadsituationen förändrades kom de svenska företagens intresse att svalna och de sovjetiska organisationerna var inte heller särskilt påträngande.

Den företagsekonomiskt och samhällsekonomiskt motiverade rysskrediten kunde alltså även legitimeras utrikespolitiskt. Det var emellertid inte förrän sommaren 1946 som tidningsdebatt och amerikanskt agerande lyfte upp avtalsfrågan till en stormaktspolitisk nivå, Sovjetunionens intresse ökade dramatiskt och svenska regeringens möjlighet att dra sig ur begränsades kraftigt. Om det finns någon period under vilken kreditavtalet kunnat användas som påtryckningsmedel i fallet Raoul Wallenberg så var det under hösten 1946, eftersom det var då som Sovjetunionens regering bestämde sig för att förhandlingarna skulle genomföras.

Betydelse för Raoul Wallenberg-fallet

Ovanstående redogörelse för kreditavtalet med Sovjetunionen 1946–1952 har syftat till att diskutera dess eventuella betydelse för den svenska regeringens agerande i fallet Raoul Wallenberg. Det är i sammanhanget viktigt att nämna att inga dokument i UD:s arkiv påträffats som tyder på att svenska regeringen drog in Raoul Wallenberg-fallet i handelsdiskussionerna. Om detta var rätt eller fel av den svenska regeringen kan man ha olika uppfattning om, men det är uppenbart att den svenska regeringen och dess representanter inte ansåg att diskussioner om försvunna diplomater hörde hemma i sammanhanget.

Det är dock möjligt att diskussionerna om handelsavtalet spelat en indirekt roll för handläggningen av Raoul Wallenberg-fallet. Om man från svensk sida var oerhört angelägen att få till stånd ett avtal, så kan regeringsrepresentanterna ha försökt undvika frågor som kunde störa den allmänna stämningen mellan Sverige och Sovjetunionen och därmed leda till att avtalet inte förverkligades. Om man å andra sidan var oerhört angelägen om ett avtal från sovjetiskt håll, så hade det kanske varit möjligt att utnyttja detta intresse genom att kräva utlämning av Raoul Wallenberg i utbyte mot fördelaktiga krediter.

Som framgått av redogörelsen ovan var emellertid intresset för ett avtal från sovjetiskt håll inte särskilt överväldigande förrän i augusti 1946, då det lyfts till en stormaktspolitisk nivå. Orsakerna härtill var förmodligen sovjetiska förhoppningar om bättre avtal med andra länder med billigare priser. Inte heller från svensk sida var intresset alltid på toppunkten. Mest intressant förefaller avtalet ha varit under första halvåret 1945, då det fortfarande var osäkert om det skulle vara möjligt att återuppta handeln med västländerna. Avtalet uppfattades dock aldrig ha avgörande betydelse för svensk ekonomi, särskilt som det på kort sikt innebar en ekonomisk påfrestning för den svenska staten. Det var tänkt som en långsiktig satsning som kunde bidra till att hålla uppe efterfrågan vid en lågkonjunktur. Om avtalet inte kom till stånd hade emellertid regeringen en rad andra alternativ för att hålla uppe efterfrågan – det var detta som den stora mängden utredningar om planering för efterkrigstiden som genomförts syftade till. Det är inte heller rimligt att tänka sig att avtalet skulle ha haft någon avgörande betydelse för det politiska förhållandet mellan Sverige och Sovjetunionen. Visserligen fanns en tanke om att ökat ekonomiskt

utbyte skulle kunna leda till ökad politisk avspänning men den svenska regeringen var medveten om sin roll som mycket liten spelare inom världspolitiken.

Avtalet var sålunda inte av den stora vikt som ibland hävdats. Möjligen kan det ha uppfattats som så viktigt under våren 1945 att det indirekt påverkade den svenska regeringens agerande. Regeringens önskan att upprätthålla ett gott förhållande till Sovjetunionen kan ha förstärkts av önskemålet om att sluta ett handelsavtal. Under denna tid hade det varit svårt att använda handelsavtalet för att påverka Sovjetregeringen till eftergifter i fallet Wallenberg, eftersom den sovjetiska regeringens intresse inte var särskilt intensivt. Då det sovjetiska intresset blev större – från augusti 1946 hade det kanske varit möjligt.

Del II: Släkten Wallenberg

Wallenberg-släktens ekonomiska och politiska betydelse

Det finns andra frågor med ekonomiska implikationer som rests i Raoul Wallenberg-fallet. Dessa har sin utgångspunkt i att Raoul Wallenberg tillhörde den ekonomiskt mycket inflytelserika släkten Wallenberg. Jacob och Marcus Wallenberg hade under kriget haft viktiga uppdrag för regeringens räkning och hade ett stort kontaktnät. Användes detta kontaktnät för att befria Raoul Wallenberg? Eller var det en nackdel för Raoul Wallenberg att han tillhörde denna släkt? För att kunna besvara dessa frågor måste kontakterna mellan Raoul, Marcus och Jacob Wallenberg, liksom Wallenbergs internationella kontaktnät och dess relationer till den svenska regeringen.

Under slutet av 1930-talet gick makten över Wallenberg-företagen (Stockholms Enskilda Bank och därtill knutna företag) över till Jacob och Marcus Wallenberg. Dessa var kusiner till Raoul Wallenbergs far. Båda bröderna kom under andra världskriget att glida in i den politiska sfären. Kriget nödvändiggjorde ett närmare samarbete mellan stat och näringsliv. Den svenska regeringen blev i stor utsträckning beroende av de kunskaper som fanns inom näringslivet, då allt mer av det ekonomiska utbytet måste regleras.

Jacob Wallenberg hade redan 1934 deltagit i förhandlingarna om ett clearingavtal med Tyskland. Under kriget blev han medlem av

den delegation som förhandlade med Tyskland om krigshandeln. Marcus Wallenberg fick en liknande ställning i förhållande till England. Under hösten 1939 fick han till och med överta ansvaret som delegationschef för handelsförhandlingarna med England. Även under resten av kriget var Marcus Wallenberg en central person i de handelsförhandlingar som fördes med såväl England som USA. Han spelade också en roll som förmedlare av kontakt mellan Finland och Sovjetunionen 1942 till 1944. Han hade nära kontakt med Alexandra Kollontaj, som var Sovjetunionens sändebud i Stockholm 1930–1945. Inga svenska privatpersoner utnyttjades i den svenska utrikespolitikens tjänst så flitigt som Jacob och Marcus Wallenberg.¹⁹ Deras insatser uppskattades högt av svenska regeringen. Teoretiskt borde det alltså varit möjligt för bröderna Wallenberg att utnyttja sitt inflytande över politiska nyckelpersoner för att befria Raoul Wallenberg. Visserligen kan man allmänt hävda att det är olämpligt att blanda personliga, ekonomiska och politiska intressen, men Marcus Wallenberg hade under kriget inte dragit sig för att blanda sina roller. Då han var officiell handelsförhandlare och alltså företrädde svenska staten, drog han sig inte för att gynna företag, i vilka Wallenbergs hade intressen.²⁰

Bröderna Wallenbergs förhållande till Raoul belyses i källpublikationen *Raoul Wallenberg in documents 1927–1947* (Stockholm 2000) utgiven av Gert Nylander och Anders Perlinge. Dokumenten ger en bild av relationen mellan släktingarna som vänskaplig men inte särskilt intim. Marcus Wallenberg utfärdade introduktionsbrev åt Raoul så att han skulle kunna träffa intressanta personer under sin New York resa.²¹ Han fick också en del affärsuppdrag - att införskaffa patent på blixtlås i Tyskland, att biträda vid realisering av svenska tillgångar i Turkiet, men dessa resulterade inte i något fast arbete.²² 1939 var Raoul frustrerad över situationen. Jacob Wallenberg hade ställt arbete i utsikt någon gång i framtiden men Raoul började bli otålig.²³

Under kriget kom Raoul Wallenberg istället att arbeta som utrikeshandelsrepresentant för Mellaneuropeiska handelsbolaget, där Kálmán Lauer, en ungersk jude, var direktör. I maj 1944 skrev Lauer, uppenbarligen på Raouls inrådan, till Jacob Wallenberg och

¹⁹ Olsson, U., Att förvalta sitt pund., Marcus Wallenberg 1899-1982 (Stockholm 2001) kapitel IV.

²⁰ Olsson (2001) s 219.

²¹ Nylander, G., Perlinge, A., *Raoul Wallenberg in documents* (Stockholm 2000) s 40 och 42.

²² Ibid s 54 och 60.

²³ Ibid s 86.

vädjade om stöd för sin ansökan om svenskt medborgarskap. Bakgrunden var att Lauer försökte rädda sina svärföräldrar och sin systerdotter från Ungern, men att det var omöjligt för dem att få svenskt provisoriskt pass om Lauer själv inte var svensk medborgare. Jacob Wallenberg utfärdade omedelbart en rekommendation för Lauer att få svenskt medborgarskap.²⁴

Kálmán Lauer redogjorde i april 1945 för omständigheterna kring Raoul Wallenbergs rekrytering. Lauer hade fått en förfrågan av överrabbinen i Stockholm, Marcus Ehrenpreis, om han visste någon som kunde sändas till Budapest för att undersöka förhållanden i judefrågan. Lauer föreslog Raoul Wallenberg, vilket accepterades av Ehrenpreis. Samtidigt anhöll amerikanska legationen om hjälp i den ungerska judefrågan hos UD. Raoul tillfrågades av kabinetssekreterare Erik Boheman om han ville träda i UD:s tjänst som legationssekreterare i Budapest, vilket Raoul accepterade. Den amerikanska ambassaden satte sedan in pengar på ett konto i Enskilda Banken som sedan sände in avierna till UD som vidarebefordrade dem till Raoul.²⁵

UD ställde som villkor för Raouls anställning att han skulle utträda ur Mellaneuropeiska handels AB och inte syssla med några affärer. I publikationen *Raoul Wallenberg: redovisning från den svensk-ryska arbetsgruppen* (Stockholm 2000), uppges att Raoul också hade något uppdrag även från Wallenbergföretagen, vars karaktär inte kunnat klarläggas. Av Nylanders - Perlinges dokumentsamling framgår att det rörde sig om ett byggnadsprojekt i Huvudsta i vilket Raoul tidigare varit engagerad.²⁶

I september 1944 var Lauer allvarligt bekymrad för Raoul. I brev till Jacob Wallenberg uppger Lauer att Raoul undrat om han inte behövdes i Stockholm för Enskilda Bankens byggplaner. Lauer bad Wallenberg intervensera hos UD så att Raoul kunde få resa hem - det var "med hänsyn till Raouls egen existens" mycket önskvärt.²⁷ Jacob Wallenberg hade inget behov av Raouls hjälp i Stockholm men vände sig ändå till UD och fick utrikesrådet Engzell att lova att skriva till Raoul för att få veta hur han såg på sitt arbete och en eventuell återresa.²⁸ Den 8 december meddelade Raoul Lauer att han tänker stanna några månader till i Budapest för att bilda en internationell förening för återställandet av judisk egendom. Han

²⁴ Ibid s 92-96.

²⁵ Ibid s 106-110.

²⁶ Ibid s 100 och 104.

²⁷ Ibid s 100.

²⁸ Ibid s 102.

önskade dock veta hur det i så fall skulle gå med hans arbete inom Huvudsta-projektet. Jacob Wallenbergs besked var att platsen skulle komma att stå öppen tills vidare.²⁹

Den 20 april 1945 beskrev Kálmán Lauer också händelserna kring Raoul Wallenbergs försvinnande. Enligt Lauer hade beslut fattats om att Raoul skulle försöka komma över på den ryska sidan eftersom Gestapo och SS ville stoppa Raouls arbete. Wallenberg hade sedan setts den 17 januari tillsammans med sin chaufför och två ryska officerare och UD hade informerats om att Raoul stod under ryskt beskydd. Lauer var övertygad om att ryssarna inte skulle låta något ont hända honom eftersom Raoul, såväl som hans mission, enligt uppgifter från ryska handelsdelegationen, åtnjöt den största sympati. Å andra sidan, konstaterar Lauer, medförde Raoul anteckningar och fotografier från illdåd som nazisterna förövat och ”det kan ju tänkas att det hänt honom en olycka på vägen till Debreczen”.³⁰

Samma dag som Lauer skrev sitt brev till Marcus Wallenberg, avsände Marcus själv ett brev till Alexandra Kollontaj i ”une affaire strictement privée”. Han bad Kollontaj att använda sitt inflytande för att göra efterforskningar, eftersom familjen nu väntat tre månader på att få veta något nytt om Raouls öde.³¹ Detta brev visar att Marcus Wallenberg inte var främmande för att använda sig av sina relationer till politiker för att uppnå privata mål. I detta fall var emellertid ansträngningarna förgäves.

Bosch-affären

Det finns mycket som talar för att bröderna Wallenberg kunde ha fortsatt att utöva inflytande på Raoul Wallenberg-frågan även efter krigets slut. Möjligheterna härtill minskade dock på grund av den uppmärksammade Boschaffären, vars kritiska fas inträdde 1945–1946.

Bakgrunden var att den multinationella Boschkoncernen med säte i Tyskland under 1930-talet fruktade för att historien från första världskriget skulle upprepas. Då förlorade nämligen företaget sina utländska dotterbolag i de länder som var Tysklands fiender. Boschledningen försökte därför sälja sina utländska bolag

²⁹ Ibid s 104.

³⁰ Ibid s 108.

³¹ Ibid s 112.

till utländska ägare med rätt till återköp efter kriget. Man ville alltså ha icke-tyska bulvanägare till dotterbolagen. Carl Goerdeler, som var knuten till Boschkoncernen, kontaktade Jacob Wallenberg i frågan och SEB-gruppen köpte åtta Bosch-företag i neutrala länder.³² En mycket större affär var dock att köpa 70 % av aktiekapitalet i American Bosch Corporation (ABC). I båda fallen utformades promemorior om att SEB-gruppen inte kunde sälja aktiemajoriteten till andra utan att Boschkoncernen skulle ha återköpsrätt. Dessa promemorior var emellertid inte formellt bindande eftersom de inte var underskrivna och signerade.³³

Den europeiska Bosch-affären avvecklades 1941–1943. I USA blev problemen stora, eftersom de amerikanska myndigheterna betraktade alla tyskägda företag som redskap för nazismen. De amerikanska myndigheterna misstänkte, med all rätt, att ägandeförhållandena i ABC inte var helsvenska. Amerikanska staten hade stort behov av de motorelektriska komponenter som ABC tillverkade men ville att aktierna skulle försälgas till amerikanska medborgare. Wallenbergs hade förbundit sig till Bosch att inte låta detta ske. Istället skapades en "voting trust" för ABC. Det innebar, att rösträtten för ABC-aktierna, för begränsad tid, överfördes till styrelseordföranden i ABC. Då USA drogs in i kriget i december 1941 blev det än viktigare att styrka att ABC verkligen var svensk-ägt, eftersom det annars kunde tas i beslag som fientlig egendom. Bosch tvingades acceptera en omformulering av den tidigare uppgörelsen som innebar att man förklarade att äganderätt till ABC var bona fide svensk utan specialavtal.

Wallenbergs fick hjälp av svenska regeringen i detta arbete. I brev från Riksbanken till Finansdepartementet i Washington förklarades att ABC-aktierna var svenska och att det inte existerade några hemliga avtal som inkräktade på detta förhållande. Utrikesminister Günther förklarade för sin amerikanske kollega att han var övertygad om att Wallenbergs inte dolde något för regeringen i denna affär.³⁴

I samband med ockupationen av Tyskland fick emellertid den amerikanska administrationen tillgång till Boschkoncernens arkiv i Stuttgart. De dokument som där återfanns fick Boschaffären att framstå i ett helt annat ljus. Där fanns promemorior som visade att

³² Carl Goerdeler var rådgivare till Bosch-koncernen. Han var också anti-nazist och deltog i sammansvärjningen mot Hitler vilket ledde till hans avrättning i februari 1945.

³³ Olsson, U., *Bank, familj och företagande* (Stockholm 1986) s 21-26.

³⁴ Olsson (2001) s 242.

det svenska ägandet av Bosch-bolagen endast var avsett som tillfälligt. De svenska motsvarigheterna till dessa papper hade förstörts av SEB. Det var tydligt att Wallenbergs bedrivit ett dubbelspel. Gentemot USA, hade hävdats att ABC var svenskägt och att avsikten på sikt var att sälja företaget till amerikanska medborgare. I förhållande till Bosch-företaget i Tyskland försökte man få det att framstå som att avsikten var att behålla tillräckligt med ABC-aktier så att moderbolaget skulle kunna återköpa dem efter kriget.³⁵ Wallenbergs hade inte heller informerat svenska regeringen om alla turer i Boschaffären. Genom agerandet hade man lyckats få stöd från svenska regeringen för att behålla ägandet i ABC.

Det amerikanska finansdepartementet förklarade Wallenbergs som "special blocked nationals" och vill svartlista dem och deras företag i alla allierade länder. Marcus Wallenberg tillbringade hösten 1945 i USA i förhör på det amerikanska finansdepartementet. Wallenbergs sökte även nu stöd hos den svenska regeringen. I oktober 1945 hade de utarbetat ett förslag till uttalande som de presenterade för den svenske ministern i Washington, Herman Eriksson. I förslaget stod att banken och Wallenbergs hade det bästa rykte och att deras ord gällde också för den svenska regeringen. Eriksson hade varit brödernas viktigaste kontakt i regeringen under kriget men han vägrade att skriva under ett sådant uttalande. Hans hållning bekräftades sedan från UD, som fann Erikssons svar "ägnade att tillrättalägga förhållandet mellan svenska myndigheter och dem".³⁶

Boschaffären blev under våren 1946 en del av en större uppgörelse om tyska tillgångar i Sverige. I mars 1947 gjorde de amerikanska och svenska regeringarna upp om deblockering av svenska tillgångar i USA. Den rättsliga processen om ABC i USA slutade i förlikning 1950 men innebar en stor ekonomisk förlust för Wallenbergs. Den största förlusten låg dock i att Wallenbergs namn kom att kopplas till det nazistiska Tyskland.³⁷ Dessutom hade det goda förhållandet till den svenska regeringen fått ett grundskott.

³⁵ Olsson (2001) s 240.

³⁶ Olsson (2001) s 247-248.

³⁷ Olsson (2001) s 253. Ryktet om att Wallenbergs stödde nazismens sak har visat sig svårt att tvätta bort. En av de mer bisarra teorierna om Raoul Wallenbergs död har lanserats av två holländska forskare i boken Aalders, G., Wiebes, C., *Affärer till varje pris, Wallenbergs hemliga stöd till nazisterna* (Stockholm 1989). Där påstås att bröderna Wallenberg intog en mycket välvillig hållning till nazisterna. Vidare hävdas att familjen Wallenberg var starkt antisovjetisk och saboterade det svensk-sovjetiska kreditavtalet. Ren hämndlystnad från sovjetisk sida skulle så ha lett till fängslande av Raoul Wallenberg (Aalders-Wiebes s 260-264).

Den nye utrikesministern Östen Undén betraktade bröderna Wallenberg med viss kyla.³⁸

Boschaffären kan betraktas som exempel på de problem som uppstår då man blandar ekonomiska, politiska och privata roller. I ekonomiskt avseende är det ingen tvekan om att motivet till bulvanägandet var möjligheten att göra god vinst. I politiskt avseende kan konstateras att Wallenbergs inte instämde i den analys som innebar att tyskägda företag med automatik bidrog till nazismens sak. Att de vågade hålla fast vid denna inställning under kriget måste betecknas som våghalsigt, då det stod mycket klart att de allierade, särskilt USA, betraktade tyska företag som identiska med nazistiska företag. Enligt amerikansk logik bidrog alla tyskägda företag till den tyska krigsföringen, till nazismens spridning och till att amerikanska liv gick förlorade. Wallenbergs inställning karaktäriseras snarare av uppfattningen att ekonomiskt utbyte bör kunna ske oavsett nationell tillhörighet. Om man kunde stödja gamla tyska affärsbekanta som dessutom var anti-nazister så ansågs detta privatmoraliskt legitimt. Inställningen kan diskuteras, men det avgörande i denna fråga var att den definitivt inte delades av den amerikanska regeringen.

Marcus, Jacob och Raoul Wallenberg - en diskussion

Raoul Wallenberg var inte nära släkt till Marcus och Jakob Wallenberg. Dock kunde han räkna med visst stöd i sin karriär från bankens sida. Han fick också en del uppdrag och en anställning ställdes i utsikt men man kan inte påstå att Jacob Wallenberg såg Raouls tjänster som oundgängliga. Då Raouls arbetsgivare började känna oro för Raouls öde under hösten 1944, tog dock Jacob kontakt med UD för att försäkra sig om att det skulle bli möjligt för Raoul att resa hem. I april 1945 agerade Marcus Wallenberg genom att utnyttja sin privata bekantskap med ambassadör Kollontaj. Under denna period - våren 1945 – är det möjligt att svenska regeringen på ett mer effektivt sätt kunde dragit nytta av Wallenbergs kontakter.

³⁸ Östen Undén *Anteckningar 1918-1952*, utgivna av Molin, K. (Stockholm 2002) s 109. Undén betecknar i en dagboksanteckning 2/11-1945 redogörelsen för Boschaffären som häpnadsväckande. Han antecknar att regeringen på något sätt måste framföra till de amerikanska myndigheterna att den inte haft kännedom om de fakta som nu kommit i dagen då den avgivit tidigareförklaringar att affärerna vore bona fide.

Från augusti 1945, då Bosch-affären avslöjades förändrades situationen. Ett förtroendefullt samarbete mellan Wallenbergs och den svenska regeringen var svårt att åstadkomma. Det innebar också att möjligheterna för bröderna Wallenberg att påverka den svenska regeringen till mer aktivt handlande minskade. Det var också betydligt svårare att utnyttja det internationella kontaktnät man hade, då man förknippades med hjälp åt nazismen.

Slutsatsen, då det gäller släktskapens betydelse för Raoul Wallenberg-fallet, är att det var en gynnsam faktor fram till sommaren 1945. I samband med Bosch-affären försvann denna gynnsamhetsfaktor. Därifrån till att hävda att släktskapet påverkade regeringen till passivitet i Raoul Wallenberg-fallet är steget emellertid långt.

Slutdiskussion och utvärdering

Utredningen om den svenska regeringens handläggning av Raoul Wallenberg-fallet har till uppgift att undersöka om regeringen kan klandras i sin handläggning och om ett mer aktivt agerande kunnat leda till en annan utgång. I anslutning till kreditavtalet kan diskuteras om regeringen var så angelägen om avtalet av politiska skäl, att det ledde till undfallenhet och passivitet. Detta är emellertid inte troligt, eftersom det uppenbarligen var Sverige som var den givande parten. Möjligen kan regeringen under våren 1945, då marknadssituationen fortfarande var mycket osäker, ha indirekt påverkats av önskemålet om kreditavtal. En följdfråga är då, om regeringen drog nytta av att krediterbudandet var så pass generöst och använde krediten som påtryckningsmedel för att få Wallenberg fri. Gunnar Hägglöf nämner i en tidningsartikel (Svenska Dagbladet, 7 december 1979) att han faktiskt föreslog ett sådant handlande men att Undén vägrade överväga saken. Det kan alltså fastslås att hot om försämringar eller indragning av kreditavtalet inte användes som påtryckningsmedel i Raoul Wallenberg-fallet. Om detta varit önskvärt kan diskuteras – det finns förstås goda skäl att hålla ekonomiska diskussioner skilda från förhandlingar om enskilda personers öde. Frågan kan emellertid också ställas så: Vilket är mest moraliskt acceptabelt; att använda ekonomiska påtryckningsmedel eller att ägna sig åt "människohandel". Det är dock ytterst tveksamt om ekonomiska påtryckningar skulle lett till ett annat resultat i fallet Raoul Wallenberg.

I anslutning till frågan om Raoul Wallenbergs familjetillhörighet kan konstateras att bröderna Jacob och Marcus Wallenberg hade en god ställning hos den svenska regeringen och att de också hade ett väl utbyggt internationellt nätverk. Detta gjorde det möjligt för Marcus Wallenberg att intervensera i Raoul Wallenberg-frågan via direktkontakt med ambassadör Kollontaj. I samband med Bosch-affären sommaren 1945 försämrades bröderna Wallenbergs möjligheter att utöva inflytande såväl hos regeringen som via sitt internationella nätverk, eftersom Wallenberg-familjen kom att betraktas som förknippade med nazismen. Det innebar att det skulle varit svårt för den svenska regeringen att använda sig av Wallenbergs nätverk. Det finns heller inga tecken på att regeringen hade några önskemål i den vägen efter sommaren 1945.

Kritiken mot UD: Fallet Wallenberg i svensk offentlighet 1945–1982

Hans Fredrik Dahl

Ju mer man begrundar Raoul Wallenbergs tragiska öde – om vars gestaltning vi ännu är okunniga – desto starkare upplever man den ohjälpliga dissonansen mellan all djupare moralitet och de maktrealiteter, som konstituerar vår tids historiska situation.

Ändå griper Wallenbergs öde med en kraft som gränsar till det mysteriösa. Många faktorer spelar här in. Man kan nämna den synliga ställning han intog såsom en av de få neutrala statliga representanterna i ett krigsförande lands huvudstad under det mest kritiska skedet. Man kan peka på den osedvanliga, ja otroliga omfattning och betydelse hans individuella insats fick. Den konkreta kännedomen om de enskilda faserna i hans kamp har säkert spelat en stor roll. Och så självfallet – den stora publiciteten.

Atos Wirtanen, Dagstidningen, 29 augusti 1956.

Inledning

Fallet Wallenberg har genom åren föranlett medierna och den politiska offentligheten att rikta kraftfull och varaktig kritik mot Utrikesdepartementet. Anklaganden om att UD och den svenska regeringen inte har gjort tillräckligt i ärendet löper som en röd tråd genom den svenska inrikespolitiken från 1940-talet och fram till i dag. Ett illustrerande exempel är den utställning som sommaren 2002 visades i Riksarkivet i Stockholm, "Raoul. En utställning i anledning av att Raoul Wallenbergföreningen överlämnat sitt arkiv till Riksarkivet". Bredvid ett porträtt av den ledande UD-tjänstemannen i ärendets tidiga fas sammanfattas Wallenbergfallets långa historia på följande sätt:

Den svenska regeringen har fått utstå stark kritik för sin behandling av fallet Raoul Wallenberg. Kritiken har särskilt drabbat den svenska

ministern i Moskva vid denne tid, Staffan Söderblom. Hans inställning anses av många ha bidragit till att Wallenberg kvarhölls i sovjetisk fångenskap.

Att statens eget arkivverk beskriver myndighetens hantering som inte bara värd kritik utan också som direkt instrumentell i den tragedi som utspelas, är antagligen talande för den allmänna inställningen i svensk opinion. Att UD och regeringen begick allvarliga fel i Wallenbergärendet, dels genom att underlåta att vidta åtgärder, dels genom de åtgärder som faktiskt vidtogs, förefaller vara en allmänt spridd uppfattning.

Därför kan det vara av intresse att se närmare på hur kritiken mot UD ursprungligen uppkom och hur den formulerades i det som brukar kallas Wallenbergärendets första skede, fram till och med Vysjinskijbrevet 1947. Likaledes kan det vara värt att studera hur bedömningen av UD har utvecklats därifrån och framåt i tiden. Vad fanns det för substans i den ursprungliga kritiken mot UD, och vilka nya moment tillkom vartefter? Vilken roll hade UD i detta: Hur bidrog utrikesledningen själv till att kritiken med tiden blev så omfattande och så allmänt accepterad?

För att finna svaren på dessa frågor har följande material gåtts igenom.

UD:s pressmaterial, det vill säga de cirka 700 pressklippen från Raoul Wallenberg-dossierna (P 2 EuI) som i dag finns i UD:s arkiv i Stockholm, har systematiserats och gåtts igenom för åren 1945–80 (material från utländska tidningar har inte tagits med). Dessa klipp har kompletterats med de cirka 1 300 pressklippen i Wallenbergsföreningens arkiv i Riksarkivet. Detta opinionsmaterial har jämförts med de mest centrala av UD:s egna dokument beträffande den information som förmedlades respektive inte förmedlades offentligt, däribland pressavdelningens egna vaktrapporter, som finns samlade för åren 1945–52. Utöver politikernas och tjänstemäns publicerade memoarer har dessutom alla diskussioner som förts i riksdagen om Wallenbergfallet gåtts igenom för åren 1945–95.¹

En fullständig studie av fallet Wallenberg i svensk offentlighet skulle kräva ett större material än det som här har gåtts igenom. Fallet är utomordentligt rikt representerat, och kom med tiden att

¹ En grupp källor som har gett förvånande lite utbyte är memoarerna från de pressmän som var centrala i utformningen av opinionen kring fallet Wallenberg. Varken Herbert Tingsten, Adam Nycop, Bo Strömsted, Gustav von Platen, Per Wrigstad, Sven Sörmark, Sigge Ågren, Sigurd Glans eller Gunnar Fredriksson behandlar fallet Wallenberg i sina relativt detaljerade tidningsminnen.

behandlas i alla tänkbara medier – inte bara tidningar, utan också böcker, folkmöten, radioprogram, TV-reportage och utställningar. Här har urvalet begränsats till pressmaterialet, ett opinionsmaterial som med utgångspunkt från UD:s egna arkiv förefaller ha haft störst betydelse för utrikestjänsten i dess kontakter med opinionen, och därmed för hur inställningen till UD har utvecklats i samma opinion.² Att dagspressen, i motsats till t.ex. Sveriges Radio eller veckopressen, hade denna betydelse, beror naturligtvis på dess koppling till partisystemet och *the body politic*, som var så förhärskande under partipressens epok, dvs. fram till 1960-talet. På grund av dess polyfona karaktär är dagspressen särskilt lämplig om man vill kartlägga opinionen. I ett pressmaterial kommer alla möjliga synpunkter fram. Det går knappast att fastställa vad ”folk” ansåg om en sak, men ett omfattande pressmaterial kan ge en antydning om vilka synpunkter som vann stöd och vilka som trängdes tillbaka.³

Granskningen av pressen avslutas vid offentliggörandet av UD:s samlade material i den tredje vitboken från 1982, som började publiceras 1980. Anledningen till att granskningen avslutades där är att det sker en tydlig förändring i opinionsmaterialet från och med 1980-talet. Därefter får andra medier en mer framträdande roll i bevakningen av Wallenbergfallet. Från och med slutet av 1970-talet slår den växande internationella uppmärksamheten kring Wallenberg igenom via TV, radio och utländska medier, och ser ut att påverka den svenska opinionen mer än hemmapressen. Riksdagsmaterialet blir således mycket innehållsrikt efter 1975, i takt med den växande internationella uppmärksamheten kring fallet. 1982 var ett toppår internationellt sett. Under det året utgavs inte mindre än sju internationella boktitlar – en fransk, två tyska och fem amerikanska monografier – om Wallenberg. Under den när-

² Ett mått på utvecklingen i sin helhet kan vara takten i utgivningen av böcker om Raoul Wallenberg. I enlighet med litteraturförteckningen i UD II:52, Raoul Wallenberg. Redovisning från den svensk-ryska arbetsgruppen 2000 (nedan Arbetsgruppen), har allt som allt ett 60-tal monografier (översättningar och nyutgåvor ej medräknade) utgivits om Wallenberg och hans öde. Dessa fördelar sig över decennierna på följande sätt:

1940-talet	4 böcker om RW
1950-talet	2
1960-talet	3
1970-talet	4
1980-talet	32
1990-talet	16

En närmare översikt över Wallenbergglitteraturen lämnas i Torsten Hørnø, Raoul Wallenberg – hans liv, gärning och fångenskap. En bibliografi. Högskolan i Borås 1997.

³ Utöver pressmaterialet i UD och i Wallenbergsamlingen, RA, finns en del pressklipp om Wallenberg samlade i Pressarkivet vid Uppsala Universitetsbibliotek. Detta håller nu på att digitaliseras vid Högskolan i Karlstad. Meddelat av Torsten Hørnø.

mast efterföljande perioden, 1983–85, togs fallet upp flera gånger om året i riksdagen, oftast med hänvisning till just den internationella uppmärksamheten. Totalt diskuterades fallet ett trettiotal gånger i riksdagen, fördelade på följande sätt:

1945–55	6 diskussioner om Wallenberg i riksdagen ⁴
1955–65	1
1965–75	2
1975–85	10
1985–95	12

Det är med utgångspunkt från detta rimligt att särskilt granska riksdagsmaterialet från slutet av 1970-talet och fram till den sista gången fallet togs upp, i januari 1995, för att komplettera bilden av hur den svenska opinionen utvecklades i fallet Wallenberg.

Fallets utveckling

Fallet Wallenberg är enastående, betraktat ur såväl internationellt som svenskt perspektiv. Vid de flesta större fall av försvinnanden eller mord brukar ju mediernas intresse mattas med tiden. I början har fallet hög prioritet, men uppmärksamheten minskar vartefter och ebbar slutligen ut. Efter några få år är fallet ofta "glömt", och när det enstaka gånger dras fram måste allmänheten påminnas om detaljerna. Såväl Bernadottemordet 1948 som Hammarskjölds försvinnande 1961, och kanske även Palmemordet, kan med avseende på medias bevakning karakteriseras med en sådan sjunkande intensitet, som ju också är den normala kurvan i nyhetsmediernas fokusering.

Wallenbergfallet utvecklades helt annorlunda. Här har vi att göra med ett försvinnande där uppmärksamheten kring den saknade personen inte har avtagit, utan ökat, och ökat mycket starkt, sedan händelsen 1945. Den varaktiga, nästan självförstärkande kraften i publiciteten fick äldre iakttagare att tänka på fallet Dreyfuss i Frankrike femtio år tidigare. "Kampen för hans [Wallenbergs] rätt och hans frihet börjar arta sig till något av en ny dreyfusiad", sades

⁴ Som diskussion i riksdagen räknas alla tillfällen då fallet har behandlats enligt protokollens registerband – som interpellation, fråga, motion osv. samt tillfällen då Wallenbergärendet har berörts i den årliga remissdebatten.

det 1956. Detta kunde med ännu större rätt ha sagts både tio och femton år senare.⁵

Men även detta fall har en början och den kan tidsbestämmas exakt till den 18 april 1945. Mitt i den dramatiska rapporteringen om världskrigets slut och Tredje rikets sammanbrott kunde stockholmspressen berätta om de 14 ”Budapestsvenskarnas hemkomst” med Finlandsbåten onsdagen den 18 april 1945. ”Men glädjen över hemkomsten [var] icke ogrumlad: I de hemkomnas led saknades legationssekreterare Raoul Wallenberg”, försvunnen sedan den 17 januari, berättade Svenska Dagbladet. Detta var så mycket mer beklagligt, sade Dagens Nyheter två dagar senare, som Wallenbergs insats bestod i att han ”genom mod, energi, oförtröthet, list och bluff” hade räddat hela 20 000 ungerska judar från deportation och död, inte 5 000 som tidigare sagts. Dagarna där- efter återgavs historien om den försvunna legationssekreteraren och hans meriter i alla större svenska tidningar.⁶ I maj 1945 bildades ”Raoul Wallenbergs hjälpkommitté för de ungerska deporterade”, som påtog sig det fortsatta hjälparbetet under ledning av Sven Salén, Marcus Wallenberg och Raouls mor, Maj von Dardel.⁷ I september samma år inledde Röda Korsets representant Valdemar Langlet en större artikelserie i Dagens Nyheter om Budapestlegationen och Wallenbergs insats 1944–45 och denna serie gavs året därpå ut som bok under titeln *Verk och dagar i Budapest*. Langlet kunde i detalj förklara hur Wallenberg hade använt de s.k skyddspassen, identitetshandlingar som ursprungligen utfärdats av den svenska Röda Korsdelegationen med första världskrigets Nansenpass som förebild. Efter årsskiftet 1944–45 vidareutvecklade Wallenberg dessa pass till ett medel med vilket tiotusentals ungerska judar drogs in under den svenska legationens beskydd.⁸ Knappt hade Langlets artikelserie avslutats förrän pressen i september 1945 kunde berätta nyheten att ”Raoul Wallenberg får en staty i Budapest”. Sex veckor senare rapporterades att en gata skulle uppkallas efter honom. ”Staty och gata hugfäster minnet om svenska legationshjälten”, skrev Expressen med en formulering som kunde tolkas som att man kanske måste räkna Wallenberg som

⁵ Atos Wirtanen, ”Tragedin Raoul Wallenberg”, Dagstidningen 29.8.1956.

⁶ Svenska Dagbladet 19.04.1945, Dagens Nyheter 21.04.1945, m.fl. klipp i Rudolph Philipps klippsamling, Wallenbergföreningens arkiv, Riksarkivet.

⁷ Dagens Nyheter 24.05.1945, meddelande återgivet i en rad tidningar.

⁸ Valdemar Langlet, *Verk och dagar i Budapest*. Stockholm 1946. Ny utg. som Nina Langlet, *Kaos i Budapest: berättelsen om hur svensken Valdemar Langlet räddade tiotusentals människor undan nazisterna i Ungern*. Vällingby 1982.

försvunnen för gott. I början av december 1945 preciserade emellertid Dagens Nyheter att hans öde fortfarande var okänt.⁹

Från denna försiktiga början 1945, då uppgifter om den försvunna diplomaten i huvudsak trycktes som en- eller tvåspalters artiklar inne i tidningarna, trappades fallet under de följande åren upp till en allt överskuggande förstasidesnyhet i en följetong som inte tycktes ha något slut. Jämför man Expressens försiktiga noter 1945 med raden av förstasidesartiklar och löpsedlar 30 år senare, står det klart att uppmärksamheten kring den försvunna diplomaten under denna tid tilltog i helt enastående grad.

Visserligen ser man svängningar i opinionsmaterialet. Under vissa år är uppmärksamheten liten, mindre än tidigare eller senare. Intresset går i vågor, beroende på olika händelser, dels i, dels utanför själva fallet. Stalins död 1953 ledde t.ex. till att flera tidningar efter två års tystnad omedelbart ställde frågan: Vad händer nu med Wallenberg? Vittnen som dök upp strax därefter gav näring åt intresset, och Wallenberg blev på nytt ett hett namn i pressen. Under Erlanders besök i Moskva 1956 formligen exploderade intresset, så att detta enda ämne blev helt överskuggande i den omfattande mediebevakningen av besöket. Något liknande inträffade vid Chrusjtjovs besök 1964. I alla nordiska länder som detta år fick besök av den sovjetiske stats- och partichefen bevakades händelsen intensivt av pressen. I Sverige dominerades intresset helt av Wallenberg. Uppmärksamheten förnyades också i samband med de ständigt uppdykande men med tiden allt mindre trovärdiga vittnena, t.ex. 1960, 1967 och 1979. TV-produktioner med eller utan nya vittnesmål ledde regelbundet till ökad uppmärksamhet och pressbevakning, t.ex. 1965 (Hans Villius/Staffan Lamm) och 1974 (Gunnar Möllerstedt/Bernt Schiller). Publiceringen av UD:s egna vitböcker 1957, 1965 och 1980 stimulerade också intresset kring Wallenbergfallet och framkallade nya toppar i medietäckningen.

Men även om antalet artiklar steg och sjönk beroende på omständigheterna, måste vi betrakta den samlade effekten på opinionen som kumulativ snarare än som variabel. Trots variationer från det ena året till det andra, växer uppmärksamheten under hela efterkrigstiden. Detta har betytt mycket för inställningen till myndigheternas och särskilt UD:s hantering av ärendet. Opinionen i Sverige har ju lätt kunnat få intrycket att detta fall genom åren har utvecklats till en ”större och större skandal”, som det ofta har hetat

⁹ Göteborgsposten 29.09.1945, Svenska Dagbladet 4.11.1945, Expressen 6.11.1945, Dagens Nyheter 2.12.1945.

i pressen, därför att den ökande uppmärksamheten och därav följande kritiken mot UD och regeringen kan tyckas bero på att ständigt fler försummelser avslöjas. I flera faser av Wallenbergfallet finns det otvivelaktigt en sådan effekt av kumulativa avslöjanden. Innan vi går in på den interna dynamiken i detta avseende, kan det emellertid vara på sin plats att ta upp enskilda, mer allmänna faktorer som kan förklara att uppmärksamheten kring Wallenberg kom att följa ett eskalerande i stället för ett avtagande mönster.

Den mest uppenbara av dessa faktorer är fallets storpolitiska sammanhang – den ökade spänningen mellan stormakterna efter 1947, med det kalla krigets utbrott, och den generella skepsis mot Sovjetunionen som efter den första efterkrigstiden växte i styrka under 1940- och 50-talet. Wallenbergs öde blev en del av det kalla krigets klimat, och fick enbart av det skälet ökad uppmärksamhet. Hur orsak och verkan här vävs samman kan illustreras av ledarartikeln i Eskilstuna-Kuriren i februari 1951, mitt under Koreakrigets upptrappning:

Knappast något [har] så starkt bidragit till att i Sverige sprida misstro mot Sovjetunionen och avsky för dess metoder som fallet Wallenberg [...] För en bred opinion har [...] den framstått som ett skakande bevis för att Ryssland alltjämt är landet, där folk "försvinner" utan att lämna ett spår efter sig, för de ljumma har den blivit en väckarklocka, och många av våra "blekröda", som tanklöst och känslomässigt sätta likhetstecken mellan revolution och befriande radikalism, en tankeställare och en erinran om, att det stora landet i öster alltjämt i sin orientaliskt färgade likgiltighet för enskilda människors liv och öden står långt från det ideal, som Västerlandet hyllar sig till.¹⁰

Ett sådant resonemang visar tydligt att uppmärksamheten närdes av rent storpolitiska faktorer och att den växte när spänningen mellan stormakterna slog särskilt starkt mot svensk neutralitetspolitik.

Ett annat förhållande som har förändrats under åren 1945 – 80 hänger samman med erkännandet av den räddningsaktion som Raoul Wallenberg rent faktiskt utförde i Budapest 1944 – 45. Att han utförde hjältedåd och att många tusen – sannolikt 15 – 20 000, kanske ännu fler – räddades har nog stått klart hela tiden. Men den förändrade synen på judarnas öde under andra världskriget och den plats som det vi i dag kallar Förintelsen intar i den historiska medvetenheten har lett till att denna gärning har omvärderats. 1945 – 46 framstod de olyckliga judarna i allmänhet som en grupp bland många av nazisternas offer. Under Nürnbergprocesserna betonades

¹⁰ Eskilstuna-Kuriren 15.2.1951.

inte judeförföljelsen särskilt. Man kunde till och med använda ord som "en detalj" om deras öde.¹¹ I svenska UD:s kommunikation med offentligheten kunde Wallenbergs insats för Ungerns judar tonas ned så att aktionen karakteriseras som mer allmänt humanitär.¹² Som bekant har emellertid Förintelsen med tiden kommit att uppfattas som den överskuggande aspekten av nazismens historia och Tysklands europeiska dominans 1939 – 45. Denna förändring är en del av en internationell tendens, som särskilt för USAs vidkommande har analyserats ingående.¹³ Wallenbergs verk har enbart av detta skäl kommit mer till sin rätt och vunnit större beundran som hjältedåd vartefter åren har gått, något som naturligt nog också har lett till ökad uppmärksamhet.

Ännu en yttre faktor som kan ha haft betydelse är förändringen av det sätt på vilket en demokrati som Sverige hanterar sin uppgift att förmedla utrikespolitisk information. Efter 1945 har den traditionella diplomatiska sekretessen och förtroligheten kritiserats i ökande grad. Till att börja med höll UD sina Wallenbergkort tätt mot bröstet med utgångspunkt från den traditionella föreställningen att ju mindre som sägs i ett ärende som detta, desto bättre. Medierna, å sin sida, har efter 1945 blivit alltmer högljudda, även gentemot utrikesledningen, inte minst efter det att den moderna tabloidjournalistiken fick fäste genom etableringen av Expressen 1944. UD:s sätt att hantera sin utåtriktade kommunikation, som byggde på förtrolig information till redaktören, förkastades med tiden av pressen, som krävde en öppenhet i denna sak som i andra som tjänstemännen inte var vana att ge. På detta sätt skapades ett informationsklimat kring Wallenbergfallet som med nödvändighet ledde till att UD utsattes för kritik, delvis besk sådan, för sekretess och hemlighållande men också för senfärdighet och självgodhet. När resultatet – Wallenberggåtans lösning – lät vänta på sig, kom denna kritik oundvikligen att utvidgas till att gälla även maktfullkomlighet och inkompetens.

Några exempel från UD:s egna vaktrapporter kan belysa detta.

I november 1946 utkom den första av många Wallenbergböcker som reste kritik mot UD, Rudolph Philipps *Raoul Wallenberg: diplomat, kämpe, samarit*. UD ansåg det rätt att försöka förhindra att olämplig information framkom i samband med publiceringen av

¹¹ Så t.ex. i det officiella krigsminnesverket Norge i krig, utgivet i Norge 1950.

¹² T.ex. i UD:s memorandum till Sovjet i september 1954, cit. i Rudolph Philipp, Raoul Wallenberg, utg. 1981 s. 209 f.

¹³ Peter Novick, *The Holocaust in American Life*. New York 1999.

denna bok. Dagens Nyheters redaktör Gunnarsson sammanfördes med kabinettssekreterare Westman och chefen för den politiska avdelningen, Sven Grafström, för att få ”vissa upplysningar” som motvikt till det som kunde förväntas av boken. Dessutom gjordes en rundringning till inflytelserika tidningsmän för att generellt påverka opinionen. Vakthavande på pressavdelningen berättar om sitt tillvägagångssätt: ”Utan att nämna Philipp eller att en bok om Wallenberg just skulle utkomma meddelade jag att man inom kort kunde vänta sig publicitet om Wallenberg, bland annat uppgifter om att han fortfarande var i livet. Jag hemställde att sådana uppgifter inte skulle tas som utgångspunkt för en mot ryssarna riktad kritik”. Syftet var att hindra att en sådan kritik skulle försvåra arbetet med att få hem Wallenberg, ”om han nu verkligen skulle vara i livet”. Man kan dock inte bortse från att det i sig inte var önskvärt med någon kritik mot Sovjet.¹⁴

Uppmaningar om att skriva så lite som möjligt ser ut att ha präglat UD:s kommunikation med svenska medier under ganska lång tid. Så sent som 1952, i samband med att Wallenberg in absentia tilldelades Illis Quorum, fick en av Dagens Nyheters journalister följande svar på sin närmast rutinmässiga fråga: ”Vad gör UD i Wallenbergaffären? När gjordes den sista démarchen?”:

Jag kan endast svara som vi alltid gjort under den senaste tiden, nämligen att UD inte kan meddela någonting i fallet Wallenberg och att ärendet bäst gagnas av att det inte blir publicitet.¹⁵

Det säger sig självt att utrikesdepartementet med denna attityd blottade sig för kritik från mediernas sida.

Att knapphändig information till allmänheten inte bara var en fråga om stil och vanor framgår av vaktrapporterna. Diplomatinns eget modus operandi står i vissa avseende i direkt motsättning till informationssamhällets naturliga krav på att få veta mer och framför allt att få veta vad nästa steg kommer att bli när en situation uppstår. Diplomaterna kunde ibland ha svårt att svara när dessa krav ställdes. Ett talande exempel på detta inträffade när UD skulle besvara pressens fråga om Vysjinskijs note av den 18 augusti 1947, som helt sensationellt meddelade att ”Wallenberg inte finns i Sovjetunionen och att han är okänd hos oss”. Noten distribuerades i översättning till samtliga nyhetsbyråer den 21 augusti. Den natur-

¹⁴ Vaktrapport, 12 november 1946. 2 EuI, Mapp ”Pressbyråns samling vaktrapporter samt RD-tryck, artiklar, tidningsklipp m.m.”, box 245, UD:s Wallenbergarkiv.

¹⁵ Vaktrapport, 11 november 1952, ibid.

liga frågan från pressens sida var naturligtvis: Vad händer nu? Vad gör Sverige efter detta? UD lät meddela följande svar:

På förfrågan om vad det ryska meddelandet om Wallenberg innebär ligger det i sakens natur, att det icke kan bli någon förnyad framställning i Moskva. Det ryska utrikesministeriets utförliga svar på de svenska framställningarna anger att ytterligare upplysningar om Wallenbergs öde icke stå att erhålla genom de ryska myndigheterna.¹⁶

Två månader senare preciserade pressavdelningen i ett annat sammanhang att UD ansåg sig ha fått tillräckligt svar i Vysjinskijs note: ”UD har fått svar från Moskva på sina démarches”. Det blir alltså ”ingen ny démarche till Moskva”.¹⁷ Det säger sig självt att denna i och för sig korrekta diplomatiska tolkning av motpartens meddelande knappast kunde tillfredsställa otåliga journalister eller kritiker. Som vi snart ska se väckte likväl UD:s hållning 1947 mindre kritik i pressen än den senare skulle komma att göra. I augusti 1947 tog nämligen även pressen Vysjinskijs meddelande ad notam. Men strax därpå förändrades bilden, och kravet på att Sverige måste göra något växte. UD:s avvisande av att det kunde finnas mer att hämta i Moskva utsattes för stark och med tiden omfattande kritik i pressen. Detta var en hållning från myndigheternas sida som inte kunde accepteras, ja som faktiskt avslöjade att man hela tiden hade gjort för lite.

Vissa allmänna faktorer kan alltså bidra till att förklara varför Wallenbergfallet i motsats till andra försvinnanden drog till sig en så kraftigt ökande uppmärksamhet vartefter åren gick. Det kalla kriget, en gradvis förändring av hur judarnas öde uppfattades, samt den inneboende motsättningen mellan diplomaters och journalisters uttryckssätt, kan förklara både varför fallet blev alltmer uppmärksammat och varför uppmärksamheten ledde till växande kritik. För att kunna bedöma kritiken närmare måste vi emellertid gå till själva pressmaterialet och se vad som faktiskt skrevs och vad UD svarade under ärendets olika skeden. Det framkommer då att opinionen kring UD:s hantering av fallet Raoul Wallenberg under den första perioden 1946 – 51 genomgår en utveckling i markant kritisk riktning. Kritiken växer emellertid fram i oregelbundna skov och har ett varierande innehåll beroende på om det är hänsynen till familjen, initiativ från den bredare aktionskommittén eller händelser i det partipolitiska spänningsfältet – däribland synen på relatio-

¹⁶ Vaktrapport, 21 augusti 1947, ibid.

¹⁷ Vaktrapport, 21 oktober 1947, ibid.

nerna mellan öst och väst – som motiverar missnöjet med att svenska myndigheter inte har större framgång i detta ärende.

Kritiken växer – och tillbakavisas (1946 – 47)

Under hela året 1946 kunde UD:s tjänstemän arbeta med ärendet med mer eller mindre full uppbackning från pressen. Rapporterna om UD:s undersökning av Edward af Sandebergs uppgifter om att Wallenberg lever är uteslutande positiva. "UD forskar ivrigt efter Wallenberg", UD tar "krafttag för Wallenberg", lyder pressens rapporter sommaren 1945.¹⁸ Varje initiativ omtalas som positivt och utgår på ett allmänt sätt från att initiativen förs vidare. Handelstidningens ledare beträffande af Sandeberg är talande: de nya upplysningarna från detta vittne "bör vara tillräckliga för att sätta fart på de undersökningar om den svenska diplomatens öde som redan tidigare bedrivits av vårt UD. Det gäller dock här en man, som gjort en mycket stor humanitär insats [...] en nästan legendarisk figur [vars] namn flög på ryktets vingar runt i Europa. Det bör under sådana förhållanden vara en hederssak för Sverige att göra sitt yttersta för att bringa klarhet över hans öde [...]. Man vill livligt hoppas, att UD sätter till alla klutar för att bringa klarhet i saken".¹⁹ Uttrycket "hederssak för Sverige" upprepas i flera kommentarer i samband med kungens ingripanden genom den audiens han gav Maj von Dardel och Edward af Sandeberg. Pressen uppfattar det som att svenska myndigheter lämnar "[i]ntet oförsökt för att få klarhet om Wallenberg".²⁰

Hösten 1946 kan man skönja ett första missnöje i opinionen. Det är familjen Wallenberg/von Dardels reaktioner på vad de uppfattar som feghet och senfärdighet från UD:s sida som nu för första gången kommer till uttryck offentligt. Än så länge framförs emellertid detta missnöje ganska lågmält i medierna. Även den omständigheten att American Joint Distribution Committee ger en gåva på 2 500 dollar till familjens privata efterforskningsarbete refereras helt neutralt och utan udd mot UD under rubriken "USA stöder forskning efter Wallenberg".²¹ Det som framkommer av kritik beror i första hand på journalisten Rudolph Philipp, som sedan våren 1946 har samlat informationer i samarbete med

¹⁸ Stockholms-Tidningen 28.06.1946, Aftontidningen s.d., Handelstidningen 29.06.1946.

¹⁹ Handelstidningen 30.06.1946.

²⁰ Dagens Nyheter 1.07.1946, Stockholms-Tidningen s.d., Aftonbladet 7.07.1946.

²¹ Stockholms-Tidningen 16.11.1946.

Wallenbergs mor Maj och hans styvfar Fredrik von Dardel samt halvbrodern Guy.²² I boken *Raoul Wallenberg. Diplomat, kämpe, samarit* från november 1946 hävdar han att Wallenberg är i livet och att han (författaren) till och med vet var han finns. Förhandsrapporterna om denna bok väcker stor uppmärksamhet och etablerar det förhållandet att de anhöriga påstår sig besitta dokumentation om Wallenberg som UD inte känner till respektive inte lägger tillräcklig vikt vid. Det finns alltså hädanefter en påstådd *alternativ informationsbank* till UD:s dokument och granskningar, och därmed väcks frågan om huruvida myndigheterna egentligen befinner sig på en adekvat informationsnivå. Riksdagsledamoten Elis W. Håstads (h) interpellation i andra kammaren, som i utrikesminister Undéns frånvaro besvaras den 27 november 1946 av statsminister Erlander, är talande i sin formulering enligt följande:

1. Vilka fakta äro för regeringen kända rörande Raoul Wallenbergs öde?
2. Vill regeringen lämna kammaren en redogörelse för vad som åtgjorts och alltjämt måste åtgöras ... för att rädda Wallenbergs liv eller klarlägga hans öde...?²³

I denna första parlamentariska exponering av konfliktämnena i fallet Wallenberg är replikväxlingen mellan interpellanten och statsministern behärskad. Statsminister Erlander försäkrar att UD har "prövat och följt alla de uppslag och spår, som på en eller annan väg kommit till dess kännedom", och lämnar sedan en omsorgsfull och detaljerad redogörelse för alla de spår som har följts och alla de kontakter som har tagits med sovjetiska myndigheter. Denna redogörelse, som utarbetades av UD:s politiska avdelning, är den första i en rad detaljerade sammanställningar som dag för dag återger händelserna i fallet Wallenberg, från och med Söderbloms telegram från Moskva den 17 januari 1945 där han berättar att sovjetiska militära myndigheter har tagit hand om Wallenberg och hans egen- dom.²⁴ Den kronologiska uppställningen, som delades ut i stencil

²² Rudolph Philipp kom till Sverige som flykting från Österrike under 1930-talet. 1946, då han samlade material till sin bok, träffade han för första gången Maj von Dardel och hennes familj. Uppl. i intervju med Gustav von Platen 1957, odaterat klipp i mapp I, 2 EuI, "Efterforskningen av Raoul Wallenberg. Tidningsklipp", box 247, UD:s Wallenbergarkiv.

²³ Interpellationen framställdes den 13 november och behandlades den 27 november 1946. RD 1946 Nr. 38 s. 12-20.

²⁴ UD utarbetade flera sådana kronologiska sammanställningar. Den äldsta, som måste betraktas som ett förarbete till den som Erlander lade fram i riksdagen den 27 november 1946, finns i UD:s arkivbox 245, "PM angående efterforskningen av Raoul Wallenberg". Den går från den 17 januari 1945 till den 10 mars 1946. En alternativ version har framlagts av

till riksdagens ledamöter, ger intryck av livlig aktivitet från UD:s sida. "Jag hoppas", avslutar statsministern, "att interpellanten ger mig rätt i att de mest enträgna och allvarliga försök gjorts att erhålla visshet om Wallenbergs öde [...] och att regeringen icke med vad som gjorts betraktar fallet Raoul Wallenberg som ett avslutat ärende". Håstad tackar för detta med att ge regeringens ansträngningar sitt oförbehållsamma gillande och fäster sig särskilt vid att man inte betraktar Wallenbergfallet som avslutat utan vill göra "alla ansträngningar" i det fortsatta arbetet med att skapa klarhet. Särskilt vad angår departementets "många erkännansvärda aktioner i Moskva, Budapest, Bukarest, Bern och vid Heliga Stolen", anmärker Håstad att UD nog "i hög grad [varit] pådrivande", och det gäller särskilt gentemot "legationen i Moskva". Moskvasändebudet Staffan Söderbloms *démarcher* till ryssarna skulle, menar Håstad, inte kommit till utan utrikesledningens påtryckningar hemifrån. Detta innebär en kritik av sändebudet Söderblom, som med namns nämnande anklagas för passivitet. Interpellanten menar ändå att "[...] jag tror mig ha säker grund för påståendet, att utan utrikesledningens bestämda inskridanden och instruktioner skulle minister Söderbloms *démarcher* [...] inte ha blivit så många och så energiska". Å andra sidan implicerar kritiken ett ytterligare och mycket klart erkännande av det arbete som har gjorts och som görs från Stockholm.

Det som har fått interpellanten att ta upp saken, och som utgör den underliggande anklagelsen i interpellationen, är de förhållanden som avslöjas i Philipps bok vad avser UD:s hållning till de berörda, de anhöriga – "den legitimaste parten i detta fall". Det gäller det "likgiltiga uppträdande" som särskilt det dåvarande sändebudet minister Gunnar Hägglöf har visat gentemot Wallenbergs mor genom att inte besvara hennes två "inträngande vädjande brev" och genom att inte göra något försök att kontakta henne eller någon annan anhörig under sommarvistelsen hemma i Sverige 1946. Det borde vara sändebudets självklara plikt att aktivt uppsöka de anhöriga och tala med dem, påpekar Håstad. Till UD:s försummelser hör också att man in i det sista har ansträngt sig för att "visa upp att Wallenberg [...] inte de jure intog ställningen som *chargé d'affaires*" i Budapest, något som är olämpligt just när det gäller ryssarna eftersom de i handelsavtalet med Sverige 1928 erkänner vittgående

Rudolph Philipp i Allt 1951/3, omfattande tidsperioden från den 8 mars 1945 till den 10 mars 1946.

rättigheter med hänsyn till diplomatisk immunitet. I övrigt hoppas även Håstad att det nya handelsavtalet med Sovjet och ”den atmosfär av livligare och förtroendefullt umgänge mellan Sverige och Sovjetunionen” som det måste bidra till, bland annat genom ”de stora favörer, som detta avtal erbjuder Sovjetryssland”, kommer att göra sitt till för att fallet Wallenberg snart uppklaras.

Interpellationens *ethos* har således sitt ursprung i hänsynen till de anhöriga, medan det omedelbara skälet har samband med publiceeringen av Philipps bok, den första boken om Wallenbergfallet bortsett från Langlets minnen, som utkom ungefär ett år tidigare, hösten 1945. Håstad gör en explicit hänvisning till detta skäl när han å ena sidan försäkrar att han ”inte på något sätt har haft någon kollaboration med doktor Rudolph Philipp” medan han å andra sidan oförbehållsamt hyllar Philipp för att han ”av rent idealistiska skäl, satt in sin ovanliga, om än ibland väl sprudlande intelligens, sina enastående kunskaper om Centraleuropa och sin outsläckliga mänskligetslidelse för att medverka till detta mysteriums uppklarande”. Vid denna tid betraktades följaktligen den österrikisk-tjeckiske immigranten som kontroversiell. Håstad ansåg sig tvungen att tväga sig från misstanken om att gå i hans ledband. Exempelvis gick Håstad överhuvudtaget inte in på Philipps antydningar om att Wallenberg kan ha varit amerikansk agent. UD, däremot, fäste sig vid detta påstående i boken. Dåvarande chargé d'affaires i Moskva, Ulf Barck-Holst, skrev i en rapport hem att Philipps bok formligen hotade att ”slå undan benen” för legationen i dess försök att nå fram till ryssarna.²⁵ Regeringen tog bestämt avstånd från uppgiften att Wallenberg eventuellt skulle ha haft uppdrag för USA. Då Erlander inledde sin detaljerade redogörelse för riksdagen, slog han fast att utnämmandet av Raoul Wallenberg till posten i Budapest i juli 1944 var en rent svensk angelägenhet, motiverad av samma ansträngningar som låg bakom kungens personliga hänvändelse till amiral Horthy i juni samma år. Ingenting nämndes om den roll World Refugee Board eller Jewish Joint Distribution Committee faktiskt hade spelat i utnämningen. Philipps spår var således i detta avseende ytterst ovälkommet. I sitt svar till Håstad nämner statsministern inte heller Philipps namn, trots att han faktiskt har haft förhållandevis ingående kontakt med honom i samband med interpellationssvaret (nedan s. 21).

²⁵ Rapport 10.12.1946, i Raoul Wallenberg. Redovisning från den svensk-ryska arbetsgruppen, Aktstycken utgivna av Utrikesdepartementet II:52. Stockholm 2000 (nedan Arbetsgruppen) s. 186.

Interpellationen i riksdagen i november 1946 fick omedelbar effekt. Dagen efter statsministerns svar till Håstad sände man, utan att allmänheten fick kännedom därom, ett besked till legationen i Moskva om att en ny skriftlig *démarche* om Wallenbergfallet skulle göras till Sovjet, nu med uttrycklig hänvisning till att "fallet Wallenberg väckt uppseende inom svensk allmän opinion [och] förfrågan i svenska riksdagen". *Démarchen* formulerades dessutom ovanligt skarpt i det att Sveriges regering nu för första gången "ansåg sig ha rätt att förvänta ett bestämt besked". Den framfördes till ryssarna vid ett par tillfällen i mitten av december 1946, och Barck-Holst rapporterade hem att MID (det sovjetiska UD) på grund av den tilltagande presskampanjen i Sverige nu började intressera sig för Wallenbergfallet. Likafullt fick Häggelöf ett negativt svar den 30 januari 1947. Ryssarna hade inte funnit något spår av Wallenberg, men skulle fortsätta sökandet. Häggelöf å sin sida upprepade, om än i mer försiktiga ordalag, vad föregångaren Söderblom flera gånger hade framhållit för ryssarna, nämligen att det inte kunde uteslutas att Wallenberg hade omkommit vid en olycka i Budapest.²⁶

Dessa rörelser bakom kulisserna förefaller inte ha nått ut till den svenska pressen. Det finns inget pressklipp på UD eller Riksarkivet som tyder på att medierna kände till det som hände som efterspel till interpellationen. Under våren 1947 fortsatte i stället media att rapportera händelser och åtgärder som i princip pekade fram mot ett lyckligt slut, det vill säga mot att Wallenberg var i livet och kanske snart kunde komma tillbaka. Guy von Dardels kontakt med den amerikanska presidenten, Truman, i mars väckte ett sådant hopp, och togs upp av pressen. Likaså Maj von Dardels hänvändelse till det sovjetiska Röda Korset i april, som följdes upp av självaste Folke Bernadotte vid den internationella Röda Korskonferensen i Paris i maj.²⁷ Samtidigt fortsatte raden av utlänningar att träda fram med lovande besked och spår. De tendenser som hade varit så karakteristiska i pressens rapportering 1946, fortsatte alltså under våren 1947. Allt som kunde tolkas positivt, att han var i livet och skulle kunna hittas, drogs fram. Det som hände därefter, dvs. att UD efter noggrann granskning i varje enskilt fall tvingades att lägga historierna åt sidan (det gäller såväl det estniska spåret i februari som det slovakiska i juni 1947), rapporterades inte. De ursprungligen optimistiska rapporterna slogs upp förhållandevis

²⁶ Arbetsgruppen s. 187.

²⁷ Aftonbladet 27.03, Svenska Dagbladet 22.04, 24.04, Aftonbladet 13.05 1947.

stort, medan de nedslående resultaten av granskningarna väckte mindre, om överhuvudtaget någon, uppmärksamhet.²⁸ På så sätt bildades ett mönster – det är frestande att kalla det en medielogik – för det som därefter etablerades som berättelsen om Wallenberg: att han ideligen blev sedd därute och att spår dök upp medan myndigheterna hemma, trots alla sina granskningar, aldrig ”lyckats helt att få en uppslagsände”, som Håstad formulerade det. UD *levererade* helt enkelt inte det man hoppades på – och förväntade sig – i saken.

Särskilt påtaglig blir denna nyhets- eller medielogik om man jämför den med de centrala aktörernas egna åsikter. Söderblom ansåg, enligt vad han själv meddelade sovjetmyndigheterna, att Wallenberg var död. Hans efterträdare som sändebud i Moskva, Gunnar Häggelöf, höll inte för uteslutet att han omkommit under striderna i Budapest. Madame Kollontaj måste, enligt Söderbloms rapport hem till Stockholm, ha stött dem i denna syn sedan hon återvänt till Moskva i mars 1945. Söderblom rapporterar att han flera gånger har talat med Kollontaj, som är enig med honom om att det är bäst för Wallenbergs mor att hon får slutgiltigt besked om att sonen är avliden.²⁹ Söderblom uttrycker detta i ett brev till UD 1951 och betonar att det uteslutande är den mänskliga hänsynen till fru von Dardel som motiverar honom att be om sovjetmyndigheternas bekräftelse av att Wallenberg inte längre är i livet.³⁰

Utåt nämns ingenting om detta. Statsminister Erlander försäkrar 1946 i riksdagen att ”regeringen icke [...] betraktar fallet Raoul Wallenberg som ett avslutat ärende” utan att den i sina ansträngningar har ”eggats av förhoppningen att Wallenberg trots allt befinner sig i livet”.³¹ Regeringen har således en annan åsikt än sitt sändebud. Grunden för denna mycket påtagliga skiljaktighet kan vi i efterhand bara gissa oss till, eftersom frågan om huruvida Wallenberg var i livet eller inte aldrig förefaller ha varit föremål för något explicit övervägande.

Under alla omständigheter står det klart att åtminstone Söderblom ansåg sig ha goda skäl för sin uppfattning. Söderbloms syn hade formats, troligtvis som ett direkt resultat av samtal med

²⁸ Spår efter Wallenberg i Estland: Aftonbladet 11.02. 1947, ungraren von Maasburgs vittnesmål om Bratislava: Dagens Nyheter 7.06.1947.

²⁹ Arbetsgruppen s. 183. Det var offentlig känt att Söderblom hade flera samtal med fru Kollontaj om Wallenbergfallet i Moskva, jfr. statsmin. Erlander i RD den 27 november 1946. RD 1946 Nr. 38 s.13.

³⁰ Söderblom till UD 17.1.1951. P 2 EuI, mapp ”Pressbyråns samling vaktrapporter samt RD-tryck, artiklar, tidningsklipp m.m.”, box 245, UD:s Wallenbergarkiv.

³¹ RD 1946 Nr 38 s.16, s. 19.

Budapest-legationens chef Carl Ivan Danielsson omedelbart efter händelserna i januari 1945. Att medlemmar ur legationspersonalen generellt sett ställde sig tvivlande till att Raoul Wallenberg skulle vara i livet råder det ingen tvekan om. Valdemar Langlet, den äldste och mest erfarne hjälparbetaren i gruppen var av den åsikten att Wallenberg hade omkommit.³² Även attachén Lars G:son Berg tvivlade. Varje läsare av de memoarer han utgav 1949 måste inse att bokens patetiska slutord om att "en dag skall Raoul Wallenberg komma tillbaka" var en besvärjelse mer än en på erfarenhet grundad övertygelse.³³ Det verkar ju dessutom som att madame Kollontaj inte längre gick i god för Sovjets officiella version, nämligen att Wallenberg var i livet och i gott förvar. Det lugnande besked hon 1945 instruerats att vidarebefordra i Sverige måste hon sedan antingen ha frångått eller fjärmat sig från när hon talade med Söderblom och Hägglöf i Moskva 1946. På annat sätt kan Söderbloms rapport om samtalen med henne inte förstås.³⁴ Det finns därför inget skäl att tvivla på att Söderbloms/Hägglöfs uppfattning i och för sig var grundad på att man "minutiöst hade studerat varje känd detalj i ärendet".

Men regeringen godtog inte denna uppfattning. Och när statsminister Erlander försäkrade Håstad att regeringen "eggats av förhoppningen att Wallenberg trots allt befinner sig i livet" kan detta vara en hänsyftning på det möte han hade haft med Philipp och Guy von Dardel i kanslihuset den 22 november 1946, en vecka innan riksdagsinterpellationen skulle besvaras. Det var Philipp som hade ivrat för ett sådant möte och som hade använt sina kontakter i det socialdemokratiska partiet för att få det till stånd. Han nådde fram, inte bara till statsministern, utan till regeringen, som satt samlad i konferens och som var beredd att ta emot honom och von Dardel. Efter att regeringen hade lyssnat till Philipps 45 minuter långa utredning och studerat hans medhavda dokument, ska Erlander, enligt Philipp, ha sagt "att problemet var tilläckligt klarlagt", det vill säga att Wallenberg fortsatt kunde anses vara i livet

³² "Jag är ganska övertygad om att han inte längre är i livet. Om han omkom under ett bombanfall eller kanske rent av genom rån-mord vet jag inte". Langlet i intervju med Folket 17.12.1947.

³³ Lars G:son Berg, Vad hände i Budapest. Stockholm 1949 s. 182.

³⁴ Kollontajs vän i Stockholm, Ada Nilsson, lämnade 1964 den upplysningen att Kollontaj våren 1945 hade varit orolig efter sitt besök hos Maj von Dardel, för att "hon kanske hade ingivit fru von Dardel ett falskt hopp". Nilsson minns också att Kollontaj "själv icke var underrättad om situationen och att hon ansåg att saken strängt tagit icke angick hennes befattning". Ada Nilsson, uttalande till Vi nr 38 1964. Om hon minns detta rätt, styrker det att Söderblom måste ha förstått Kollontaj på det sätt som här hävdas.

och att regeringens kommunikation med Moskva måste formuleras på motsvarande sätt. I alla fall innebar statsministerns svar till riksdagen att han ansåg att Wallenberg kunde vara i livet.³⁵

En intressant fråga i detta sammanhang är om Undén, som inte var med vid mötet den 22 november, skulle ha uttryckt sig på samma sätt. Utrikesministern uppfattades inom UD som mer skeptisk till teorin om att Wallenberg var i livet, än vad statsministern var. Visserligen avvisar Erlander bestämt i sina memoarer att hans utrikesminister skulle ha haft en annan uppfattning i Wallenbergaffären än han själv.³⁶ Men flera av Undéns medarbetare har i efterhand sagt att utrikesministern från första stund behandlade saken med ovilja, att han blev "avig och snäv" när den kom upp.³⁷ I allmänhet anförs politiska skäl till att Undén "ogillade att genom detta ärende komma i motsatsställning till Sovjet".³⁸ Men man kan fundera över om inte motviljan berodde på att Undén delade sändebuden Söderbloms och Hägglöfs åsikt att Wallenberg högst sannolikt var död. Visserligen preciserar Undén 1951 att "Utrikesdepartementet [...] *hela tiden* arbetat med hypotesen, att Wallenberg kan vara i livet". Men själv trodde han inte på hypotesen och det gjorde ärendet ännu tyngre att hantera.³⁹

Det förefaller som att Undéns motvilja inte är känd utåt. I den politiska miljön i Stockholm var det Söderblom som fick skulden för den passivitet man ansåg råda i saken. Håstadts formulering att "jag tror mig ha säker grund för påståendet" att Söderblom är passiv, UD däremot agerar aktivt gentemot ryssarna, kan bero på att han kände till sändebudets syn på saken, men knappast Undéns. Söderblom sa också senare att "jag har särskilt kritiserats, för att jag "dödförklarade" Wallenberg". Sådan kritik kan han ha fått muntligen och *off the record* i Stockholm. Det är inte känt att han i tjänstesammanhang ådrog sig kritik för sin hantering av saken. Han kan ha delat sin utrikesministers syn på frågan om huruvida Wallenberg var i livet eller ej.⁴⁰

I mitten av juni 1947 framställde Håstad ännu en interpellation till regeringen: "Vilka ytterligare åtgärder överväger regeringen för

³⁵ "Sanningen om fallet Wallenberg", Allt 1951/1 s. 9 f. Detta möte bekräftas egendomligt nog inte i Tage Erlanders memoarer, se Tage Erlander, 1955-1960. Stockholm 1976 s. 291 ff.

³⁶ Tage Erlander, 1955-1960. Stockholm 1976 s. 291ff.

³⁷ Per Anger, Sven Dahlman och Arne Lundberg, ref. i Yngve Möller, Östen Undén. En biografi. Stockholm 1986 s. 278 f.

³⁸ Ibid. s.279.

³⁹ Undén i RD 1951 Nr. 20 s. 118, uth. HFD.

⁴⁰ Söderblom till UD 17.1.1951. op.cit.

att äntligen bringa klarhet [...] över Wallenbergs öde?”⁴¹ Anledningen var uppgiften i Dagens Nyheter om att den österrikiske baronen Nikolaus von Maasburg påstod att han hade suttit i Wallenbergs granncell i slottet Ceklis utanför Bratislava i maj 1945. Utrikesminister Undén, som besvarade interpellationen i riksdagen den 1 juli 1947, kunde förklara att Maasburgspåret länge hade varit känt för UD och att det utan resultat hade granskats noga. Undén utlovade emellertid ”ett nytt hörande av Maasburg på grundval av hans uttalande i Dagens Nyheter”. Även det blev resultatlöst. Håstad kunde då inte göra något annat än att upprepa sina argument från förra interpellationsdebatten – att Utrikesdepartementet måste göra allt för att komma till klarhet, att man måste använda handelsavtalet så långt det var möjligt, och att de anhöriga hela tiden måste hållas underrättade och ”bibringas medvetande om att regeringen oavbrutet, utan uppehåll och med all den makt regeringen kan ha till sitt förfogande, fullföljer efterforskningarna och förhandlingarna”. De anhöriga, som fortfarande låg Håstad närmast om hjärtat, fanns för övrigt definitivt i departementets tankar vid denna tid. När DN publicerade artikeln om Maasburg kontaktades Maj von Dardel efter några dagar och informerades om att UD tidigare hade förhört honom men att hans uttalande inte stämde med vad han hade sagt tidigare. Även Fredrik von Dardel förefaller ha kontaktats i samma ärende.⁴²

Ordväxlingen efter Håstads andra interpellation avslutades i en om möjligt ännu mer positiv ton än den första, i det att Håstad riktade sitt ”vördsamma tack till hans excellens utrikesministern [...] för de utfästelser som excellensens svar utmynnade i”. Inför regeringens väl dokumenterade ansträngningar måste interpellanten kapitulera, så mycket mer som Undén i sitt svar lade in en passage som mycket tydligt visade att UD nödvändigtvis måste bedriva sina efterforskningar med en grad av diskretion som innebar att pressen och allmänheten inte kunde underrättas om allt. Många av de spår som följdes upp pekade nämligen mot personer som hade fått kännedom om Wallenberg under den tid de själva satt i fängelse eller koncentrationsläger i Sovjet eller Centraleuropa, och som man därför inte kunde få att tala utan garantier om absolut diskretion:

Jag är naturligtvis fullt medveten om, att det svar å herr Håstads interpellation som jag här lämnat, måste te sig som otillfredsställande för hr Wallenbergs anhöriga liksom för alla dem, som ivrigt intressera sig för

⁴¹ RD 1947 Nr 31 s. 137-41.

⁴² Enl. handskrivna tjänsteanteckningar på det ark där pressklippet är uppklistrat.

hans öde. Jag kan endast upprepa statsministerns försäkring i november, att utrikesförvaltningen med all kraft fullföljer strävandena att bringa klarhet i fallet.

Med denna förklaring sökte utrikesministern ta död på den populistiska anklagelsen om att regeringen "inte gjorde något" i Wallenbergfallet. Regeringen gjorde något. Men den kunde av principiella skäl inte alltid säga vad.

Vysjinskijs svar, Wallenbergaktionen start (1947)

Sommaren 1947 kom äntligen ett svar från Sovjet. Den 18 augusti meddelade vice utrikesminister Vysjinskij legationen i Moskva att alla ryska ansträngningar hade varit förgäves. Wallenberg var "okänd för oss". "Det återstår då endast att förmoda, att Wallenberg under striderna i Budapest omkommit eller blivit tillfångatagen av Szalasis anhängare." Nyheten nådde stockholmspressen den 22 augusti och fick tre spalter i Svenska Dagbladet, knappast något stort uppslag. Den väckte inte heller de andra tidningarnas uppmärksamhet i långt när samma grad som man senare skulle erfara. Detta hängde delvis samman med att man på sätt och vis fann sig i svaret. Stockholmstidningen godtog Vysjinskijs försäkran i det närmaste utan invändningar och uttryckte på ledarplats att det ryska svaret "tillmötesgår helt de svenska önskemålen om ett klart besked från Sovjetregeringens sida och möts därför med uppskattning på svenskt håll".⁴³ Det dröjde emellertid inte länge förrän det sovjetiska svaret på ett uttömmande sätt vederlades av en ny konstellation i opinionsbilden: en aktion bestående av Wallenbergs familj assisterad av Rudolph Philipp, nu understödd av de organisationer som under namnet Wallenbergaktionen ställde sig bakom saken. Genom denna aktions tillkomst förändrades opinionsbilden dramatiskt. Samtidigt med denna förändring inträffade dock bakom kulisserna den tragiska händelse som av allt att döma låg till grund för det sovjetiska svaret, dvs. att den ryska säkerhetstjänsten undanröjde problemet Raoul Wallenberg en gång för alla – trodde den.

De synnerligen invecklade händelserna sommaren 1947 – Håstads interpellation, bildandet av Wallenbergaktionen, Vysjinskijs note, och så den skarpa debatten om hur den skulle

⁴³ Stockholms-Tidningen, cit. Arbetaren 29.08.1947.

uppfattas – kan i dag sorteras efter enskilda händelseförlopp på följande sätt:

Håstads interpellation hade sin utgångspunkt i von Maasburgs information, som offentliggjordes i pressen den 7 juni 1947. Från MID:s sida betraktades redan Håstads första interpellation och pressdebatten kring Philipps bok som en obehaglig ”kampanj” mot Sovjet som borde bemötas i form av en note som gav Sverige ett svar. Hemställan om säkerhetstjänstens medverkan i detta skickades från MID i mitten av maj.⁴⁴ Håstads andra interpellation kan även den ha uppmärksamats på samma sätt, men ännu mer gäller detta en händelse som utlöstes helt fristående från interpellationen, nämligen en appell från de svenska kvinnoorganisationerna direkt till Stalin. Bakgrunden till denna appell var att Raoul Wallenbergs mor i mitten av juni offentliggjorde ett öppet brev till de svenska kvinnoförbund som nyligen hade protesterat mot ett fall av rasdiskriminering på en amerikansk båt i Malmös hamn. Det måste vara ”lika mycket värt att få Eder medkänsla och Eder hjälp” att protestera mot Sovjetmyndighetens behandling av min son, skrev Maj von Dardel till organisationerna. ”Jag [ber] Eder som kvinna att komma till min hjälp samt i Edert och Eders organisations namn fordra, att vår mäktiga granne i öster friger den man, som tusentals ungerska mödrar hava att tacka för sina barns liv”.⁴⁵ Hon fick svar. Svenska sektionen av Internationella Kvinnoförbundet för Fred och Frihet tog initiativ till en kontakt med andra kvinnoorganisationer. Initiativtagarna skred till verket trots utrikesminister Undéns direkta varning om att en hänvändelse till Stalin skulle kunna störa den diplomatiska kontakt som upprättats.⁴⁶ Under loppet av några veckor hade 17 kvinnoorganisationer med 60 000 medlemmar undertecknat en skrivelse till Stalin med en appell om Wallenbergs frigivning. Mobiliseringen inför skrivelsen väckte åtskillig uppmärksamhet under försommaren, och den slutliga versionen överlämnades under full pressbevakning till det sovjetiska sändebudet i Stockholm den 15 juli 1947.

Kvinnorganisationernas initiativ noterades i hög grad av utrikesdepartementet i Moskva. ”Under senare tid har svenskarna satt denna fråga i omlopp med ökad intensitet”, rapporterade MID till säkerhetstjänsten den 7 juli, efter att Kvinnoförbundet för Fred

⁴⁴ Arbetsgruppen, dok. 24: Vysjinskij till Abakumov 14.05.1947.

⁴⁵ Morgon-Tidningen 16.06.1947, ”Raoul Wallenbergs moder vädjar till kvinnoföreningarna”.

⁴⁶ Mia Leche, ”Raoul Wallenberg än en gång”. Göteborg Handelstidning 26.01.1951, uppger att kontakten med Undén togs via Kerstin Hesselgren. UD:s vaktrapporter noterar ingen direkt kontakt med kvinnoföreningarna.

och Frihet hade börjat agera. Saken har ”har ånyo aktualiserats i Sverige”, hette det i en ny skrivelse 14 dagar senare, efter det att petitionen till Stalin hade lämnats. Det svenska opinionstrycket användes nu uttryckligen som ett argument gentemot säkerhetstjänsten för att Sverige måste ”erhålla något svar”.⁴⁷

Vi vet i dag att svaret sannolikt var att Wallenberg avrättades, kanske till och med under dessa julidagar. Därför kunde noten till Sverige den 18 augusti 1947 få den infama formulering den fick: ”att Wallenberg inte finns i Sovjetunionen och att vi inte känner till något om honom”.⁴⁸ Det kan självklart tänkas att han redan var död eller att han omkom först senare – säkra bevis finns som bekant inte, och den svensk-ryska arbetsgruppen pekar på flera möjligheter. Det kan också vara så att beslutet att avrätta honom hade fattats tidigare. Men de dokument som arbetsgruppen själv har offentliggjort, tyder på att tidpunkten för dödsfallet, och dess karaktär av avrättning, med största sannolikhet inträffade såsom ryssarna uppgav flera år senare – den 17 juli 1947. I så fall är det också sannolikt att det påverkades av den serie händelser som behandlas i den interna korrespondensen mellan MID och säkerhetstjänsten, och där opinionen i Sverige faktiskt ingår som faktor. Därmed fick Undén mer rätt än han trodde då han varnade kvinnoorganisationerna för att sätta igång någon form av aktion.

Men samtiden visste givetvis ingenting om detta. Vad som hände internt i Sovjetsamväldets säkerhets- och utrikestjänster var för samtiden absolut ogenomträngligt. I Sverige gick Wallenberg-ärendet sin gilla gång helt opåverkat av detta. I mitten av juli 1947 var UD:s pressavdelning i Stockholm mest upptagen med att ta avstånd från en pågående polemik mellan Rudolph Philipp och ungraren Lévai, där de helt offentligt diskuterade ett Wallenberg-spår som Philipp ansåg vara ett falsarium. Den 14 augusti frågade en av Aftonbladets journalister UD om man hade hört om kvinnoorganisationernas skrivelse till Stalin hade lett till något resultat. Som så ofta tidigare måste svaret bli: ”Vi har inte fått reda på några nya uppgifter i Wallenbergforskningen. Undersökningarna fortgår”.⁴⁹

⁴⁷ Arbetsgruppen, dok.nr. 25 och 26, Vysjinskij till Abakumov 7.07.1947, 22.07.1947. Av påskrift på det sista dok. framgår att säkerhetstjänstens chef Abakumov den 17 juli lämnade det svaret direkt till utrikesminister Molotov, enligt Vysjinskijs önskemål.

⁴⁸ Här återges Arbetsgruppens översättning s. 399 f. UD:s egen översättning, som skickades ut till pressbyråerna i Stockholm, har som framgår ovan en något annorlunda valör.

⁴⁹ UD vaktrapport 14 augusti 1947, jfr, vaktrapporter 17-21 juli s.å.

På opinionsplanet skedde emellertid något. När kvinnoorganisationerna hade överlämnat skrivelsen till Stalin hade de fått ett bestående intresse för saken. Under juli–augusti bildade kvinnoorganisationerna tillsammans med familjen Wallenberg/von Dardel och Rudolph Philipp det som därefter gick under namnet Wallenbergaktionen (senare Wallenbergföreningen). Denna aktion har senare beskrivits som ”ett konglomerat av föreningar av olika slag med avsikt att sätta press på UD och regeringen”.⁵⁰ Då aktionen satte igång i augusti 1947 var den nog mer av en improvisation, även om det snart påstods att organisationer i Sverige med tillsammans över en miljon medlemmar hade anslutit sig (denna siffra upprepades om och om igen i 1940- och 50-talets debatt utan att redovisas närmare).⁵¹

Den nedslående Vysjinskijnoten gav den nya aktionen en flygande start. Om pressen till att börja med tog Sovjets svar för givet, så gjorde aktionen det inte. Att tillbakavisa den sovjetiska versionen blev således dess första uppgift. Därefter var det dags att svara på de kommentarer som UD kände sig tvunget att göra med anledning av aktionens skarpa tillbakavisande av ryssarna. ”Erinringar” kallade byråchef Dahlman på UD:s pressbyrå dessa kommentarer, som i pressen trycktes under rubriken ”UD korrigerar” och som strax mötte mothugg från aktionen under rubriken ”UD söker diskreditera våra vittnen”.⁵²

Mellan UD och aktionen uppstod således snabbt spänningar. Men relationerna var inte sämre än att aktionens egen undersökningskommission, bestående av generaldirektör Anders Örne, professor Lise Meitner, författarinnan Mia Löfgren-Leche och advokat Yngve Schartau, efter förfrågan fick tillgång till UD:s hemligstämplade akter.⁵³ Villkoret var emellertid att detta skulle

⁵⁰ Guy von Dardel, ”Inofficiella initiativ”, Bilaga 1 i Arbetsgruppen s. 210.

⁵¹ Vilka organisationer som egentligen stod bakom Wallenbergaktionen meddelades sällan offentligheten. I materialet för denna undersökning finns ett pressklipp från 1964 som ger detaljer i det avseendet. Organisationerna var vid denna tidpunkt: Fredrika Bremerförbundet, förbundet Kristet Samhällsliv, föreningen Kämpande demokrati, föreningen Göteborgs Idun, Göteborgs eukumeniska kvinnoråd, Göteborgs kvinnliga diskussionsklubb, KFUK:s riksförbund, KFUM:s riksförbund, Kooperativa förbundets kvinnliga personalklubb, Kooperativa kvinnogillesförbundet, Mora folkhögskola, Mosaiska församlingen i Göteborg, Mosaiska församlingen i Stockholm, Svenska sjuksköterskeföreningen, Svenska frälsningsarmén, Svenska kvinnors medborgarförbund, Sveriges arbetares centralorganisation, Sveriges husmodersföreningars riksförbund, Ungdomens fredsförbund. – Utklipp daterat 28.05.1964, UD:s arkiv. Det torde vara tveksamt att medlemsantalet i dessa organisationer faktiskt var så stort som 1 miljon.

⁵² Sveriges Morgontidning 23.08, Arbetaren 29.8, Stockholms-Tidningen 24.08 1947.

⁵³ Det är lite oklart när och hur denna undersökningskommission tillsattes. Divergerande upplysningar hos Philipp i Allt 1951/1 s. 13, och Mia Leche, ”Raoul Wallenberg än en gång”.

ske i förtroende och att kommissionen inte fick åberopa UD:s material, vilket visade sig vara svårt att efterleva. Kommissionen hade förutom UD:s akter även familjen Wallenbergs dokumentation och i synnerhet Philipps med tiden omfattande samlingar att ösa ur. Den 19 oktober 1947 avslutade kommissionen sina granskningar och sammanfattade att man fann det "övertygande utrett" att Raoul Wallenberg *efter* det att han togs i ryskt förvar i januari 1945 "och i varje fall intill tämligen nära tid – befunnit sig i livet i ryskt förvar på skilda platser såväl inom som utom sovjetryskt område".⁵⁴

Genom detta sensationella påstående bara två månader efter det att ryssarna hade lämnat *sitt* svar, nämligen att Wallenberg förmodligen var död i januari 1945, hade opinionsrörelsen kring Wallenberg nu fått en från UD fristående expertinstans som hade lämnat ett svar på gåtan Wallenberg – ett svar som gick stick i stäv mot den ryska versionen.

Detta svar ledde omedelbart till en konfrontation mellan aktionen och UD eftersom UD var tvunget att ta avstånd från alla uppgifter som läckt ut till pressen om att kommissionen hade använt departementets material. Man hävdade att det i så fall rörde sig om UD-material som redan ställts till familjen Wallenbergs förfogande.⁵⁵ Dessutom måste man hantera aktionsledningens tämligen drastiska påstående att UD hade behandlat de vittnen som *den* i gengäld hade ställt till departementets förfogande på ett sätt som utsatte dessa vittnen för fara. Under denna höst blev spänningarna tydliga för allmänheten – "helt onödiga motsättningar", som statsministern kallade dem.⁵⁶ Men huvudpunkten var dock att de två kontrahenterna hade motsatt uppfattning i saken. Medan kommissionen fann det "övertygande utrett" att Wallenberg hade varit i livet tills helt nyligen och därför sannolikt fortfarande fanns i livet, höll UD på sin nyktrare version. Som det uttrycktes i vakt-rapporten den 21 oktober 1947:

Göteborg Handelstidning 26.01.1951. I alla fall tycks kommissionen ha tillsatts långt innan svaret från Vysjinskij kom, och påverkades således inte av detta.

⁵⁴ "När kommer Raoul Wallenberg". Intervju med Philipp i Se nr 17, 23-29.04 1953.

⁵⁵ UD Vakt rapporter 21-22 oktober 1947. Att kommissionen faktisk hade kabinets-sekreterare Beck-Friis tillstånd att gå igenom UD:s material, förefaller vara okänt för press-avdelningen. Men kommissionen uppgav själv i sitt uttalande av den 19 oktober att den fått tillgång till "konfidentiellt aktmaterial från Kungl. Utrikesdepartementet", cit. i stockholmspressen 18.10.1947.

⁵⁶ Erlander 1955-60 s. 294.

På frågan, om UD kommit till ett annat resultat än kommittén, svarades: Många rykten ha gått om att Wallenberg varit i livet efter den 17 januari 1945. Men, som Excellensen nämnt i interpellationssvaret i juni i år, har UD sökt komma i förbindelse med de personer på vilkas utsago dessa rykten grunda sig, och det har genomgående visat sig omöjligt att på denna väg komma till någon som helst klarhet.⁵⁷

”En rad nya spår har under året framkommit”, skrev Undén i sin redogörelse till riksdagens utrikesnämnd vid årsslutet 1947, ”men vid noggranna undersökningar [...] ha samtliga visat sig falska”.⁵⁸ Detta uttalande hänvisade i huvudsak till spår som framkommit genom Wallenbergaktionen. Att aktionens material inte uppfyllde UD:s mått kunde knappast sägas så mycket klarare.

Bakom kulisserna skedde likväl ett närmande. Den 3 november 1947 inbjöds aktionsledningen och dess undersökningskommission till ett möte i kanslihuset med såväl stats- som utrikesministern samt två av UD:s tjänstemän. Erlanders och Undéns syfte med mötet var att få Wallenbergaktionen att samarbeta med UD genom att ställa sitt material till förfogande. Detta avslogs med hänvisning till att en av UD:s tjänstemän hade nämnt aktionen i nedlåtande ordalag och att man ställde sig tvivlande till UD:s förmåga att hantera ett så känsligt material som det som aktionen hade samlat in. Vad som i övrigt hände på mötet fick allmänheten veta först tio år senare, då Veckojournalen i februari 1957 publicerade det privata referat som lämnades till en av aktionsledarna, Birgitta de Vylder-Bellander. Detta referat avspeglade en stark antipati mot UD och Undén från aktionens sida, och förefaller inte särskilt professionellt formulerat. Undén korrigerade det strax som ”tendentiöst”, och rättade det ofta upprepade påståendet att han skulle ha ropat: ”Oerhört! Det är oerhört!” då aktionsledningen sa att den ansåg att Vysjinskij ljög. Flera inlägg, både i själva referatet och i debatten i samband med att Veckojournalen publicerade det, visade att spänningarna från 1947 fortfarande höll i sig tio år senare.⁵⁹

Likväl *skedde* en försoning mellan departementet och aktionen. Det förefaller som att särskilt Erlanders tillmötesgående hållning bidrog till att familjen Wallenberg nu ville sluta fred med myndig-

⁵⁷ Vaktrapport, 21 oktober 1947 [sic], UD 245.

⁵⁸ Hemlig redogörelse avgiven till utrikesnämnden. Stockholm 1948 s. 43.

⁵⁹ ”Oerhört, sade Undén”. Vecko-Journalen febr. 1957, odaterat klipp. ”Referat av Wallenbergsamtal tendentiöst, säger hr Undén”. Dagens Nyheter 23.02.1957. Expressens reporter Eric Sjöquists bok Affären Raoul Wallenberg. Stockholm 1974, ger ett livfullt referat av mötet baserat på intervjuer i efterhand med flera mötesdeltagare. En mer sansad och källkritisk genomgång är Elsa och Hans Villius, Fallet Raoul Wallenberg Stockholm 1966 s.59 ff.

heterna. Till och med den temperamentsfulle Rudolph Philipp övertalades att hålla sig tyst. ”De män, som numera handhar Raouls sak i UD, har en gynnsam inställning till vår aktion [...] vi önskar ett samarbete mellan regeringen, riksdagen och Raouls familj och vänner” – så löd hans sammanfattning efter mötet den 3 november 1947. Han lade därför ned sitt utåtriktade arbete, åtminstone för en tid.⁶⁰

I Moskva noterade man det nya inslag som Wallenbergaktionen representerade i svensk opinion. I januari 1948 publicerade Novoje Vremja en lång artikel om ”Legenden om Wallenberg” som över-sattes och publicerades i Ny Dag den 3 februari 1948. ”I Sverige har en ny förtalskampanj mot Sovjetunionen skjutit fart. Den svenska och utländska reaktionens hejdukar har grävt i antisovjetsumpen samt dragit fram den så kallade ”affären Wallenberg” och satt den i omlopp [...] I pressen började man [1947] ihärdigt sprida fabler om ”Sovjets hemliga polis” som påstods hålla Wallenberg i sina fruktansvärda klor.” Kulmen av antisovjetisk hets nåddes, enligt Novoje Vremja, i januari 1948 då de tre riksdagsmännen von Frisen, Ture Nerman och W. Lundstedt vände sig till det norska Stortingets Nobelkommitté med förslaget att Wallenberg skulle tilldelas Nobels fredspris 1948. ”Så söker den svenska reaktionen dra in grannlandet Norge i sina sovjetfientliga spekulationer.” Hela saken, skrev den sovjetiska tidningen, utnyttjas enbart som en provokation av dem som inte vill försona sig med det faktum ”att de sovjetsvenska relationerna utvecklas vänskapligt”.

Paus – och ny framstöt (1948 – 51)

Under åren 1948, 1949 och 1950 tillkom det knappt några nya pressklipp i Presstjänstens Wallenbergmapp. Generellt är de flesta framställningar eniga om att UD under dessa år gjorde mycket lite, utöver den noggranna sammanställning och analys av allt tillgängligt material som det pensionerade sändebudet Erik Sjöborg, ”en diplomat av den gamla skolan”, påbörjade som enmansutredning.⁶¹ I detta arbete höll han kontakt med Philipp och fick därigenom insyn i Wallenbergaktionens material, utan att detta frambringade några nya, konkreta informationer. Ett spår, som kostat mycket att undersöka, framkom i oktober 1948 då en folkdomstol i Ungern, i

⁶⁰ Rudolph Philipp i Allt 1951/1 s. 14.

⁶¹ Svenska Dagbladet 1.03.1951.

processen mot en grupp ungerska nazister, ansåg sig kunna fastslå att en namngiven pilkorsledare i januari 1945 hade mördat Wallenberg på Budasidan av Budapest. Undersökningar genom Sveriges representation i Budapest och andra kanaler avslöjade emellertid att det inte fanns några bevis för denna slutsats.⁶²

Wallenbergaktionen låg som avtalat lågt men Philipp följde vak-samt med på opinionssidan. 1948 utgav hans rival i Wallenberg-fallet, den regimlojale ungerske författaren Jenő Lévai, en väldokumenterad bok om Wallenbergs insatser för judarna i Ungern. Philipp ansåg att den var ett beställningsarbete av den ungerska regeringen och menade att utgivningen fick stöd av Ungerns sändebud i Stockholm, Vilmos Böhm. Något som kunde tolkas i denna riktning var att Lévai gick i god för versionen att Wallenberg omkom i Ungern. Tillsammans med Guy von Dardel vände sig Philipp till Lévais svenska förlag, Saxon & Lindström, och bad dem dra tillbaka detta kommunistiska beställningsarbete därför att det ”varken [var] förlagets eller den svenska opinionens åsikt” att Wallenberg var död. Saxon & Lindström drog faktiskt tillbaka boken från försäljning och makulerade restupplagan.⁶³

Tillbakadragandet av Lévais alster var inte det enda försöket att undanröja oönskade böcker under dessa år. Året därefter inträffade ett ännu egendomligare fall. Budapestattachén Lars G:son Berg utgav sin berättelse *Vad hände i Budapest*, som handlar om legationens arbete under Wallenbergs ledning och som avslutas med en öppen hjärtig skildring av den röda arméns plundring och våldtäkter efter intåget i Budapest. Detta sista inslag måste ha varit svårt att svälja för någon. Knappt hade boken kommit ut till försäljning i bokhandlarna från Forsners Förlag, förrän den på ett mystiskt sätt försvann från hyllor och lager, uppköpt eller avlägsnad av okända aktörer. Mycket få exemplar – kanske 300 – kom allt som allt ut i cirkulation. Märkligt nog gick händelsen pressen förbi, och den har sedan aldrig blivit uppklarad. I efterhand har det spekulerats över vem som låg bakom detta: sovjetiska agenter eller kanske svenska UD-tjänstemän. Båda kunde ha intresse av att i tysthet avlägsna dessa antisovjetiska förolämpningar. Men det kan också ha varit familjen Wallenberg, eller aktionen själv, som kan ha ansett att en sådan bok försämrade utsikterna till Raouls återkomst.⁶⁴

⁶² Hemlig redogörelse avgiven till utrikesnämnden. Stockholm 1949 s.85.

⁶³ Torsten Hérnod, Raoul Wallenberg – hans liv, gärning och fångenskap. En bibliografi. Borås 1996-97 s. 8, s. 18.

⁶⁴ I det granskade materialet nämns fallet en gång, i reportaget ”Var det släkten som köpte upp hela upplagan?”, Stockholms-Tidningen 22.05.1983. Lars Berg säger där att av de möjliga

Efter tre års tystnad orkade Philipp inte tåga längre. Provocerad av beskyllningar och intriger i den mellaneuropeiska kretsen i Stockholm publicerade han "Sanningen om fallet Raoul Wallenberg", en 25 spalters flammande anklagelseskraft mot UD, regeringen och "vissa personer [med] ekonomiska intressen av att legenden om Raouls "försvinnande" fick växa sig stark". Den trycktes i Allt i januari 1951. Skriften var osammanhängande disponerad, själv rättfärdig i argumentationen och insinuant på gränsen till hatfylld mot UD. Under normala förhållanden skulle den väl knappast ha åstadkommit någon reaktion i ansvariga kretsar, men Wallenbergärendet var inte normalt, och Philipp hade redan vunnit rykte som en oförtröttlig riddare i sanningens tjänst. Genom sitt glödande engagemang i att "rädda Raoul" innan det var för sent, utstrålade han ett moraliskt patos som i mångt och mycket uppvägrade argumentationen. Skriften togs emot och väckte stor uppmärksamhet i särskilt den borgerliga pressen, som gav stort utrymme åt i synnerhet angreppen på UD, även om dessa i sak måste förefallit närmast ogenomträngliga i sin detaljrika inkonsekvens. Det var som om både skriften själv och mottagandet av den öppnade slussarna för de frustrationer som det olösta, olösliga och ur mänsklig synvinkel angelägna fallet väckte hos allmänheten.

Skriften innehöll dessutom en enskild uppgift som oväntat kom att användas i den partipolitiska debatten, och som därefter fick betydelse för ärendets fortsatta utveckling. Denna enda uppgift nämndes i Philipps helt kort och närmast *en passant*: att aktionsledningen 1948 hade fått veta att madame Kollontaj under sin tid som Sovjets sändebud i Stockholm 1945 hade underrättat inte bara Maj von Dardel, utan också dåvarande utrikesminister Günther, om att Wallenberg befann sig i ryssarnas händer, "och ju mindre väsen man gjorde av saken, desto förr skulle han få friheten". Denna uppgift föranledde en interpellation i riksdagen. Den stora debatten i andra kammaren den 22 maj 1951 visade att den partipolitiska polariseringen nu definitivt hade nått fallet Wallenberg, med den följd att också kritiken mot UD från och med nu uppvisar ett klart politiskt mönster.

Förhistorien till denna oväntade vändning var denna: Makarna Nina, dvs. Raoul Wallenbergs halvsyster, och Gunnar Lagergren var båda med i Wallenbergaktionen. 1948 var de en tid bosatta i

förklaringarna håller han nu (1983) på Wallenbergfamiljen som de troligaste aktörerna. Berg har enligt uppgift från Torsten Hèrnödt även kommenterat saken i Svenska Dagbladet 12.12.1991.

Rom, och sammanträffade då med Sveriges sändebud, tidigare utrikesminister, Christian Günther och dennes hustru Ingrid. Samtalet kom naturligt nog in på Wallenberg. Fru Günther berättade då om ett samtal som hon hade haft med madame Kollontaj våren 1945. Nina Lagergren bad senare att få hennes version skriftligen. Det fick hon i form av ett personligt brev där Ingrid Günther berättade att hon en dag våren 1945 hade blivit bjuden på thé hos Kollontaj, som hade bött henne hälsa sin man, utrikesministern, att Wallenberg befann sig i Sovjet och behandlades väl men att det var bäst för alla att den svenska regeringen inte bråkade om denna sak. Paret Lagergren lämnade brevet vidare till Philipp, som alltså återgav innehållet lite vagt i sin artikel i Allt.⁶⁵

Det var sedan länge offentligt känt att madame Kollontaj i slutet av sin tid i Stockholm hade lämnat ett någorlunda likartat budskap till Maj von Dardel. Detta hade stått i pressen redan 1946.⁶⁶ Kommunikationen med paret Günther var däremot en hänvändelse av betydligt mer officiös karaktär och den slog nu ned som en bomb.⁶⁷ Den måste ju tolkas som ett officiellt meddelande från en regering till en annan, ett meddelande som till och med innehöll ett dolt hot – ett hot som Sveriges regering till och med hade givit vika för, enligt UD:s kritiker. Från och med Philipps artikel i Allt i januari 1951 fick saken stor spridning. UD:s kabinetssekreterare Dag Hammarskiöld tvingades meddela att han inte kände till Günthers brev trots att själva saken – Kollontajs besked – hela tiden hade varit känd inom UD.⁶⁸ Veckojournalens redaktör Stig Ahlgren fick tag i originalet av brevet och tryckte det i faksimil den 15 februari 1951, ledsagad av en flammande ledarartikel om regeringens senfärdighet och likgiltighet. Kopior av Veckojournalens

⁶⁵ Historien om hur han fick tag i fru Günthers brev berättas så av Rudolph Philipp i "När kommer Raoul Wallenberg". Intervju med Philipp i Se nr.17, 23-29.04 1953. En annan version, baserad på direkt kommunikation mellan Chr. Günther och familjen von Dardel, återfinns i Aftonbladet 9.02.1951.

⁶⁶ Historien trycktes även i Stockholms-Tidningen 28.06.1946 och togs även upp av Handelstidningen 25.07.1947.

⁶⁷ Det är oklart om ordalydelsen i Ingrid Günthers brev till Nina Lagergren av 29/10 1949 överensstämmer med Kollontajs kommunikation så som den återges i det samtidiga upptecknandet av Günther från våren 1945. Särskilt intressant skulle det vara att konstatera om formuleringen "det var bättre för honom (RW) om svenska regeringen inte bråkade om denna sak", stämmer med utrikesministerns noteringar. Kollontajs uttalande återges ibland med tillägget att "Han (dvs. RW) har gjort vissa dumheter, så att det var bättre för honom om/.../" osv. Philipp i intervju, odaterat klipp. Det har rests tvivel om dateringen av Kollontajs besök hos fru Günther. Arbetsgruppen s. 179 tidsbestämmer det till mars 1945. Fredrik von Dardel anser sig emellertid ha belägg för att besöket hos fru Günther gjordes omedelbart efter Kollontajs visit hos Maj von Dardel, alltså i februari 1945. Se hans bok Raoul Wallenberg. Fakta kring ett öde. Stockholm 1970 s. 109.

⁶⁸ Enligt Rudolph Philipp i Se nr. 17 1953.

ledarsida med faksimilen av Ingrid Günthers brev distribuerades till pressen flera dagar före utgivningsdagen och togs upp som nyhet i flera tidningar. Betydelsen av brevets innehåll överdrevs starkt i detta sammanhang. Arbetaren skrev – i likhet med Veckojournalen – att detta för första gången bevisade att Wallenberg, stick i stäv mot Vysjinskijs försäkran våren 1945, ”levande befunnit sig i ryska händer”. Eskilstuna-Kuriren menade till och med att brevet tydde på att Wallenberg ”så sent som 1947 eller 1948 ännu befann sig i livet och i rysk fångenskap”.⁶⁹ Inte något av detta stämde. UD hade ju alltid hållit sig till den version som sovjetmyndigheterna hade lämnat redan i januari 1945, nämligen att de hade tagit hand om Wallenberg, vilket också bekräftades av Kollontajs meddelande till familjen månaden därpå, även om Vysjinskijs note 1947 försökte bortförklara detta som ett ”missförstånd”. Men i pressen tolkades nu innehållet i Günthers brev som en stor nyhet. I Aftonbladets kvällsupplaga den 9 februari 1951 sattes för första gången i svensk press en Wallenbergrubrik tvärs över hela förstasidan: ”Wallenberg rysk fånge! Sensationell uppgift av madame Kollontaj till exc. Günthers maka”.

”Kan blamagen [i UD] nu framkalla den opinionsstorm som förmår UD att äntligen göra sin plikt i fallet Wallenberg?”, frågade Arbetaren retoriskt. Stormen kom faktiskt. Allt fler tidningar ansåg i samband med denna sensationella nyhet att UD:s plikt var att ställa ett klart och direkt *krav* på Sovjet om att Wallenberg skulle utlämnas till Sverige. I en hänvändelse till regeringen, som slogs upp i pressen i både februari och mars 1951, hävdade Wallenbergaktionen detsamma, nämligen att krav måste resas. På ett möte som anordnades av Liberala studentklubben i Uppsala stödde samtliga politiska studentföreningar, utom den socialdemokratiska, kravet på att regeringen ”ofördröjligen i klara och otvetydiga ordalag av Sovjet kräver Wallenbergs omedelbara återsändande till Sverige”. På grundval av en enkät med sju kända svenskar, de flesta riksdagsledamöter, formulerar Veckojournalen domen: ”Folkets röst om Wallenbergaffären: Till Undén: HANDLA ELLER AVGÅ!”⁷⁰

Mitt i denna opinionsstorm, den 27 februari 1951, framställde riksdagsledamoten Ingrid Gärde Widemar (fp) i Stockholm

⁶⁹ Aftontidningen 9.02, Arbetaren 10.02., Eskilstuna-Kuriren 15.02.1951.

⁷⁰ Författarinnan Anna Lenah Elgström, redaktören och riksdagsledamoten Manne Ståhl, högerledaren Jarl Hjalmarsson, generaldirektören Anders Örne, professorn och riksdagsledamoten Åke Holmbäck, advokaten och riksdagsledamoten Ingrid Gärde Widemar, riksdagsledamoten Sven Wedén.

följande interpellation till utrikesministern: "Är utrikesministern i tillfälle att lämna en fullständig redogörelse för hur efterforskningen efter Raoul Wallenberg bedrivits och för vilka åtgärder, som vidtagits för att så effektivt och snabbt som möjligt söka rädda honom?" Interpellationen kom upp till debatt den 22 maj. För tredje gången på sex år avkrävdes nu regeringen en offentlig redogörelse för sin hantering av Wallenbergs försvinnande.

Riksdagsdebatten den 22 maj 1951

Gärde Widemar började sin interpellation med den "oklarhet" som föreföll råda när UD å ena sidan anklagas för att visa otillräcklig energi, och å andra sidan för att inte ha tillräcklig insikt i saken för att kunna visa energi. "Tydligast framträder denna motstridighet i de underrättelser rörande Raoul Wallenberg, som enligt uppgift lämnats av madame Kollontaj, med vilkas förekomst Utrikesdepartementet synes ha varit i oklarhet om." Dessa oklarheter gör att allmänhetens förtroende för de ansvariga myndigheterna "lätt kan avtrubbas eller undergrävas", framhöll interpellanten.⁷¹

Undén svarade med att lägga fram en stencilerad översikt över efterforskningarna, särskilt över "den långa raden hänvändelser till de ryska myndigheterna" som hade gjorts, och stödde sig därvid på Sjöborgs utredning.⁷² Telegram för telegram, brev för brev, note för note återger förbindelserna från den 9 februari 1945 till den 18 augusti 1947. Den enda punkt Undén sprang märkligt snabbt förbi var påståenden om att UD inte hade varit underkunnigt om Kollontajs kontakter med Ingrid Günther. Hans tystnad kan i sammanhanget uppfattas som ett medgivande, inte minst därför att han snabbt svarade att förhållandet var betydelselöst, eftersom UD ju från andra källor hade fått information om att Wallenberg var i ryssarnas förvar. UD har, preciserade Undén, "hela tiden arbetat med hypotesen, att Wallenberg kan vara i livet". Den omständigheten att sändebudet Sjöborgs utredning nu var avslutad "innebär ingen avslutande fas utan endast ett avsnitt i departementets arbete med frågan".

⁷¹ RD 1951 Nr.8 s. 25f.

⁷² RD 1951 Nr 20 s. 115–120. Denna stencilerade redogörelse var inte den första uppställningen som lämnats till riksdagen med anledning av ärendet. Konstitutionsutskottet hade 1949 (?) fått sig förelagt en "ingående redogörelse för allt, som från regeringens sida vidtagits". Hallén i RD 1951 Nr 20 s. 134.

Gärde Widemar och representanterna Manne Ståhl (fp) och Klas Jonas Häckner (fp), som med en rad inlägg stödde henne i debatten, var emellertid av den meningen att UD inte hade gjort tillräckligt. Interpellanten själv uppträdde mycket offensivt. Hon godtog inte Undéns anmärkning om att hennes interpellation inordnade sig i Wallenbergaktionens lite speciella och "ampra kritik". Tvärtom var den resultatet av en bred opinionsrörelse, av det faktum att "hela svenska folket [...] vägrar att acceptera tanken att Raoul Wallenberg försvunnit". Det finns "en utbredd uppfattning och tro att han ännu befinner sig i livet", framhöll Gärde Widemar, och det var detta folkliga engagemang som motiverade henne att ta upp saken.⁷³ Substansen i hennes kritik byggde följaktligen mer på de expressiva sidorna av saken, att regeringen verbalt inte tillfredsställde folkets önskemål utan bara undersökte förhållandena och ställde frågor till sovjetmyndigheterna. I stället borde regeringen ända sedan det första meddelandet i januari 1945 ha begärt att Wallenberg skulle skickas hem omedelbart och därefter ständigt ha framställt allt kraftfullare krav på detta, eventuellt i samband med förhandlingarna om handelsavtalet. "Jag kan inte förstå [...] varför inte Wallenbergs utlämnande begärdes". I stället för att efter Vysjinskijs meddelande 1947 falla i tystnad och paralyseras, borde man ha ställt sig upp och tillkännagivit samma sak som Wallenbergaktionens undersökningskommission den gången gjorde – att man helt enkelt inte trodde på det. Men "I stället för att démarcherna skulle bli, såsom man kunde vänta, kraftigare och kraftigare i tonen, så blevo de allt svagare för att så småningom upphöra".⁷⁴ Gärde Widemar begärde en granskning, genom inrättandet av en parlamentarisk eller eventuellt en utomparlamentarisk kommission.

Undén svarade ingående på anklagelsen om att man inte hade begärt Wallenberg utlämnad utan bara bett om upplysningar om var han befann sig. Var och en som känner till de diplomatiska villkoren vet att man måste ha sådana upplysningar innan man kan be att få honom tillbaka, framhöll han. Kritiken på denna punkt, sa Undén, "är en spetsfundighet, som har uppfunnits på senare tid och lagts till grund för åstadkommande av en omfattande folkopinion i Sverige". Men för att komma vidare, särskilt efter Vysjinskijs meddelanden, måste man ha nya fakta "som ger den ryska regeringen nya ledtrådar genom iakttagelser vi gjort". Sådant

⁷³ Ibid. s. 120.

⁷⁴ Ibid. s. 122.

var spelet: Sverige måste kunna peka på bestämda fakta som tyder på att Wallenberg finns i livet där och då, och konfrontera sovjetmyndigheterna med dem. Att som interpellanten påstå att den sovjetiska regeringen far med lögn och att Vysjinskijs note var baserad på ren och skär osanning, är både oansvarigt och kontra-produktivt. "Man får ha lite ansvar för vad man säger här i riksdagen".⁷⁵ För övrigt fortsätter UD:s arbete. "Det är fullständigt grundlöst [...] att all aktivitet från Utrikesdepartementets sida har upphört efter det ryska svaret 1947".⁷⁶ I den fortsatta debatten anklagade redaktör Ståhl UD för "uppgivelse och defeatism". Han påpekade att andra länder i en lång rad fall hade lyckats få hem egna medborgare genom utväxling, och gav många exempel på sådana fall från Rumänien, Italien, Danmark, USA och Schweiz. Det gällde bara "att formulera sina noter lika skickligt och effektivt som andra länder hade gjort".⁷⁷

Debatten varade i drygt två timmar. Undén måste ta ordet fyra gånger för att försvara regeringen. Oppositionens sju väl förberedda och offensivt framförda inlägg möttes endast av ett kort och försiktigt stödjande inlägg från prosten Harald Hallén (s), med påpekande om att regeringen egentligen hade gjort vad som kunde förväntas, samt en bredsida från kommunisten Karl Gustav Johansson om att Wallenbergaktionen bara var en antisovjetisk propagandaaktion – "av alla de sovjetfientliga kampanjer som igångsätts har jag sällan sett någon, som varit så fullständigt renons på fakta som detta fall".⁷⁸

Med denna debatt fick kritiken av UD:s handlingssätt ny intensitet jämfört med interpellationerna 1946 och 1947. Borta var de erkännande orden och det underliggande antagandet att ämbetsverket säkert gjorde vad det kunde. Nu ljöd angreppen krasst polemiskt, laddade av partipolitik, men också underbyggda av både regeringens och oppositionens visshet om att ärendet Wallenberg på detta stadium hade nått ut i offentligheten och engagerat en bred, folklig opinion. Hänsynen till Wallenbergs familj var inte längre kritikens tyngsta argument; den nämndes faktiskt inte i riksdagen denna gång. I stället var det hänsynen till "allmänhetens förtroende för de ansvariga myndigheterna", som gav saken dess underliggande ethos.

⁷⁵ Ibid. s. 130.

⁷⁶ Ibid. s. 126-27.

⁷⁷ Ibid. s. 127-29.

⁷⁸ Ibid. 134.

Kritiken mot UD var till innehållet densamma som tidigare: att UD gjorde för få och för svaga framstötningar mot sovjetmyndigheterna, och att särskilt sändebudet Söderblom på sin tid hade varit för passiv. Dessutom framfördes enskilda, mer preciserade punkter.

- De svenska noterna hade ett felaktigt innehåll, genom att de efterfrågade information och uppklarande snarare än krävde utlämning.
- Man borde ha gjort större ansträngningar för att få till stånd en utlämning genom utväxling, såsom andra länder hade gjort med framgång.
- Slutligen borde Wallenbergfallet ha kopplats till förhandlingarna om handelsavtal med Sovjetunionen.

Det kan synas märkligt att utrikesministern ensam försvarade regeringen. Detta kan bero på sakens diplomatisk-tekniska art – och dess med tiden nästan ogenomträngliga detaljmängd. Men också den större politiska bilden kan ha spelat in. Vissa moment, såsom Sovjetunionens trovärdighet, kunde ju inte bli föremål för en öppen och polariserad debatt. Fallets utrikes- och säkerhetspolitiska implikationer kunde bara mötas med en försiktig appell om att visa ansvar. Ja, inte ens den uppenbara själv motsägelsen i oppositionens argument, att den krävde både en mer expressiv metod och smidigare förhandlingsdiplomati med sikte på utlämning, kunde besvaras med full polemisk klarhet. Undén var på ett vis bunden – bunden av att ärendet även fortsatt skulle hanteras efter utrikesförvaltningens skick och regler, men från och med nu under bevakning av en alltmer politiserad opinion.

Framgång i samförstånd (1951 – 56)

Interpellationsdebatten i riksdagen 1951 förfaller ha varslat om en starkare partipolitisk polarisering av opinionen i Wallenbergfallet. Man kunde kanske förvänta sig att partierna och partipressen nu skulle ställa sig på varsin sida och driva saken utifrån motsatta intressen. Men i realiteten var det inte detta som kom att ske under åren som följde. I stället för en opinionsbildning konfigurerad kring regering-opposition, fick man en bred och samlande uppmärksamhet, där opinionen syntes mindre präglad av partikonstellationen i press och riksdag, och mer av ett gemensamt intresse för saken och dess lösning. Pressen talade i nästan häpnadsväckande grad med en tunga i den ökande bevakningen av Wallenbergfallet,

särskilt efter 1953–54; en bevakning som med Erlanders besök i Moskva våren 1956 och det efterföljande offentliggörandet av UD:s andra vitbok nådde ett temporärt klimax. Ett talande uttryck för denna tendens är att till och med vänsterradikala och kommunistiska organ lade sin motvilja åt sidan. Ny Dag slutade således att publicera sovjetiska uttalanden och följde i stället en självständig kurs – som förespråkade ett uppklarande av Wallenbergfallet.⁷⁹

Ändå sken partimönstret tydligt igenom i vissa hänseenden. Särskilt när det gällde kritiken av UD visade pressen en tydlig tendens att splittras mellan regeringstroga och oppositionella organ. Moderata och liberala tidningar utnyttjade åtskilliga anledningar att framställa kritik mot Utrikesdepartementet, särskilt för att tjänstemännen där förhöll sig tysta och vägrade att lämna kommentarer när nya spår och vittnen dök upp. Socialdemokratiska tidningar (med undantag av Arbetet) fäste däremot tilltro till utrikestjänstens arbete och kände sig försäkrade om att man på UD gjorde vad som kunde göras för att klara upp fallet. Socialdemokraterna kunde ibland skicka en pil mot motståndarna, som exempelvis: ”Ett sakligt resonemang utan propagandistiska bitoner kan kanske rädda Wallenberg. En hetsig propaganda, inmängd av beskyllningar och invektiv, låser däremot alla förhandlingsmöjligheter. Tidningspressen har på den punkten ett väsentligt ansvar”.⁸⁰ En viss polemik medierna emellan hindrade likväl inte att intresset verkade generellt samlande.

Kännetecknande för perioden är också att Wallenbergaktionen under åren efter 1951 samarbetade med Utrikesdepartementet på ett sätt som båda parter fann fruktbart. ”I dag är Raoul Wallenbergs sak hela svenska folkets. I dag förs kampen för Wallenberg icke bara av en liten skara, utan hela folket med regeringen i spetsen står vid Wallenbergfamiljens sida”, sa den man som tidigare varit regeringens bittraste angripare, Rudolph Philipp.⁸¹ Aktionen menade själv att denna utveckling berodde på statsminister Erlanders personliga ingripande. Det antogs att statsministern hade en annan inställning till saken än sin utrikesminister.⁸² Det är generellt kännetecknande för tiden att Erlander i långt högre grad än Undén talar i egenskap av Sveriges myndighet. Detta beror huvudsakligen på det uppsving i Wallenbergintresset som följde med

⁷⁹ Ny Dag 23.11.1956, ledare ”Fallet Wallenberg”.

⁸⁰ Smålands Folkblad 14.10.1955, ledare ”Raoul Wallenberg”.

⁸¹ Uttalande av RP för HT, cit. Norra Västerbotten 20.10.1955.

⁸² Rudolph Philipp, Raoul Wallenberg 1981, kap. ”35 års efterforskningar”, passim.

statsministerns besök i Sovjetunionen i mars–april 1956, och som naturligt ställde Erlander i centrum snarare än Undén, som ju inte följde med på resan. Erlander stod för en samarbetslinje gentemot Wallenbergaktionen, som senhösten 1951 realiserades genom tillsättandet av Arne S. Lundberg som kabinetssekreterare. Lundberg var ursprungligen journalist och valde från första stund att samarbeta med Wallenbergaktionen. Under hans tid i UD – fram till våren 1957 – blev förbindelsen med Philipp så intim att denne ibland uppfattades som ledaren för Wallenbergutredningen, medan Lundberg uppfattades som sekreterare. Lundberg och Philipp samarbetade också tätt med kriminalöverkonstapel Otto Danielsson, ”en av säkerhetstjänstens skickligaste män”, som nu fick ansvaret för de polisiära undersökningarna, företrädesvis på det sättet att Philipp och Danielsson tillsammans genomförde förhör med de många vittnen som dök upp under denna period.⁸³ Danielssons roll var dock helt okänt för allmänheten.

Men det som först och främst samlade opinionens intresse under åren efter 1951, var den förändrade tillgången på information i ärendet. Nu var man inte längre tvungen att basera Wallbergstoffet på gissningar om vad Sovjet gjorde eller sa bakom stängda dörrar, eller på tjugig kritik av att intet skedde i Arvfurstens palats. Nu kom ett rikt flöde av informationer från medierna. Hela tiden dök det upp nya vittnen och nya spår. Journalister skickades ut till många länder och kom hem med rikt detaljerade historier. De nästan svindlande implikationerna av dessa berättelser stimulerade den intensiva uppmärksamhet som det nu fanns grogrund för hemma i Sverige.

Det anses ofta att det var förbundskansler Adenauers besök i Moskva 1955 och det avtal han fick till stånd om utväxling av krigsfångar mellan Sovjet och Tyskland som satte i gång den process som ledde till att avgörande upplysningar om Wallenberg kom till Sveriges kännedom. För allmänheten i Sverige framstod det inte så. För den intresserade publiken var det tydligt att ett nytt informationsklimat var under utveckling långt tidigare. Förändringarna i Sovjet efter Stalins död i mars 1953, den nya ledningens amnestier och inte minst dess erkännande av att anklagelserna i den nyligen avslutade läkarprocessen var fabricerade, skapade hopp om att även Wallenbergfallet skulle få sin lösning. ”Efter ryssarnas erkännande av det misstag de gjorde, då läkarna anklagades, bör det inte fresta

⁸³ Erlander, 1955–60 1976 s. 295; von Dardel, Raoul Wallenberg 1970 s. 56 o. passim; Philipp 1981 kap. ”35 års efterforskningar”.

på allt för mycket om de erkänner också det misstag som skedde då Raoul Wallenberg för snart åtta år sedan omhändertogs”, hette det i en rätt typisk formulering i landsortspressen i april 1953.⁸⁴ Pressen tryckte också utdrag ur Rudolph Philipps senaste artikel i Se, som menade att Stalins död öppnat en ”ny chans för Raoul Wallenberg” och hans hemkomst.⁸⁵ Under remissdebatten i riksdagen hösten 1953 såg högermannen Jean Braconier anledning att fastställa att ”de förändringar, som man tyckt sig spåra i Sovjetunionen, skulle öka chansen att få reda på hans öde”, och han uttryckte förhoppningen att UD ”inte underlåter något” i eftersökandet av Wallenberg.⁸⁶ ”Nu om någonsin torde de tekniska och formella betingelserna för klarhet över den förlorade svenskens öde kunna fås”, hette det i en ledare distribuerad till en rad moderattidningar i januari 1954.⁸⁷

Vid denna tidpunkt var det känt att minst ett vittne hade lämnat nya upplysningar, efter att ha frisläppts och skickats hem från Moskva. Det var den italienska diplomaten Claudio de Mohr, som i december 1951 förklarade sig villig att under ed berätta allt han visste från den tid han hade suttit i Wallenbergs granncell i Moskva. De Mohrs historia offentliggjordes (anonymt) i Sverige strax före julen 1951,⁸⁸ och ledde under efterföljande år till en av de mest resultatrika efterforskningarna som Philipp/Danielsson genomförde för UD:s räkning. Under den första februariveckan 1953 publicerades de Mohrs egen historia som artikelserie i Dagens Nyheter, stort uppslagen under fullständigt namn.⁸⁹

Vid sidan av denna efterforskning, som pågick parallellt i UD och i medierna, odlade UD sina kontakter med Sovjet. Vid FNs generalförsamling i New York i november 1952 tog Undén upp Wallenbergaffären med Vysjinskij. I juni 1954, reste han under föregivande av en semestervistelse till Moskva enkom för att prata med vice utrikesminister Zorin och vice statsminister Mikojan.⁹⁰ Ryssarna förklarade sig vid detta tillfälle vara villiga att ta upp

⁸⁴ Hälsingborgs Dagblad 9.04.1953, jfr. även Borås Tidning, Nya Wärmlands Tidning, Barometern s.d.

⁸⁵ Aftonbladet 24.04.1953.

⁸⁶ RD 1953 Nr.27 s. 139, med uppföljning i Sydvenska Dagbladet 9.11.1953.

⁸⁷ ”De ryska frigivningarna ger hopp om Wallenberg”, ledart. i Haparandabladet m.fl. 7.01.1954.

⁸⁸ ”Medfånge till Wallenberg: Vi var cellgrannar i 3 år”. Stockholms-Tidningen 15.12.1951 o.fl. art. i stockholmspressen s.d. Den anonyma italienarens vittnesmål fick starkt stöd av Edward af Sandeberg.

⁸⁹ Dagens Nyheters Mohr-serie, av Arne Hamrin, inleddes 1.02.1953 och avslutades med ledaren ”Raoul Wallenbergs öde” 8.02.1953.

⁹⁰ Yngve Möller, Östen Undén. En biografi. Stockholm 1986 s. 283f.

Wallenbergärendet om Sverige kunde lägga nytt material på bordet. Men allmänheten fick inte kännedom om dessa händelser. Pressen fick inget veta vare sig om mötet med Vysjinskij 1952 eller resan 1954. Inte heller offentliggjordes innehållet i de hänvändelser som UD därefter gjorde. Först i november 1955 berättade utrikesministern under en debatt i riksdagen om resan till Moskva och om att han hade fått sovjetledarnas ord på att Wallenberg skulle få komma hem igen, om han hittades. ”Vi betraktar detta som ett löfte och kommer även i fortsättningen att påminna om det och kräva att mysteriet Wallenberg äntligen klaras upp på det sätt som hela vårt folk hoppas och väntar”, sa utrikesministern. ”Mer anser jag det inte lämpligt att för närvarande säga”. Den ett och ett halvt år gamla nyheten om Sovjets löfte slogs omedelbart upp stort i pressen. Rubriken ”Sovjetlöfte om att frige Raoul ’om han finns’” ledde till en optimistisk förväntan i medierna.⁹¹

Under hela andra halvåret 1955 fortsatte det sedan att strömma in vittnesmål i samband med den tysk-sovjetiska utväxlingen av fångar: ”I praktisk taget varje kontingent av de nu till dagligen från de ryska fånglägren hemvända tyskarna finns det någon som uppger sig ha träffat eller hört talas om den svenske diplomaten Raoul Wallenberg”.⁹² Deras berättelser kom denna säsong att helt dominera nyhetsbilden i svensk press. ”Namnet Wallenberg knackades på fångarnas hemliga språk från cell till cell”, berättade Roland Gottlieb från Lefortovofängelset i juni 1955. Wallenberg var i livet 1953, starkt medtagen av TBC, i ett arbetsläger i Centralasien, berättade Heinz Bornschein i oktober. Med anledning av detta sändes en hjärtlig ”hälsning till bankhuset Wallenberg” från den svensk-baltiske arkitekten Arthur Tamvelius, Bornscheins källa. Fältmarskalken Ferdinand Schoerer – en av Hitlers överbefälhavare från östfronten – bekräftade vid samma tidpunkt att han hade hört talas om Wallenberg i Lubjanka. Hermann Pörzgen, diplomat från Tysklands bulgariska representation, menade däremot att han hade varit cellgranne med honom i Lefortovo, och det i två år. Samma sak sa senare på hösten diplomatkollegan Ernst Ludwig Wallenstein, som i motsats till Pörzgen som ansåg att Wallenberg helt säkert var död menade att han var i livet. ”Jag är ganska övertygad om att Wallenberg fortfarande lever. När vi talades vid,

⁹¹ RD 1955 Nr 25 s. 85, svar till Ohlin ibid. s. 27. ”Sovjet-löfte”: Göteborgs Handelstidning 3.11.1955.

⁹² Värmlands-Posten 21.10.1955. De följande citaten efter div. Argus-klipp i Wallenberg-aktionen arkiv, Riksarkivet.

befann han sig i god kondition, och han är också av den psykiska typ som kan stå ut utan att brytas ned”.⁹³ Även f.d. majoren i Wehrmacht, Heinz-Helmuth von Hinckeldey, fastställde Wallenbergs fångenskap till Lefortovo. Andra vittnen som bekräftade detta, i alla fall under perioden fram till 1948, var Franz Langer och Joachim Vorwerk, medan italienaren Armando Odiogeno menade att Wallenberg satt i detta fängelse så sent som 1949. Finnen Hanno Mäntynen, som ursprungligen dömts för spionage men frigivits av sovjetmyndigheterna 1955, berättade däremot för pressen i mars 1956 att han kunde intyga att Wallenberg 1953 satt i Vladimir-fängelset, cirka 20 mil utanför Moskva, och att han därifrån skickades vidare till ”det illa beryktade slavarbetslägret Vorkuta”.⁹⁴

Ställd inför så många olika och delvis motstridiga vittnesmål skulle man kanske vänta sig en viss försiktighet från pressens sida vad gäller sanningshalten i varje enskilt uttalande, men journalistiken känner inga förbehåll i ett fall som detta. Historierna, som för de största tidningarnas vidkommande hade inhämtats av utskickade medarbetare i Tyskland, återgavs undantagslöst direkt, utan några kritiska frågor. Alla vittnen fick tala ut och det betvivlades aldrig att de talade sanning. De redaktionella kommentarerna i samband med reportagen slog ofta fast att ”det är Wallenberg”, ”Wallenberg lever” eller att nu råder det ”inget tvivel om Wallenberg”. Dessutom citerade man ofta statsminister Erlanders uttalande att de nya vittnesmålen ”måste tagas seriöst”.⁹⁵ Om en historia vid en senare prövning visade sig vara mindre sanningsenlig, återgavs de aktuella invändningarna på en mindre framträdande plats. Ett reportage i Arbetet som slog upp nyheten om ett temporärt stopp för fångtågen från öst under rubriken: ”Publicitet om Wallenberg oroar Sovjet. Avbrott i fångutväxlingen två veckor” – en rubrik som det inte fanns täckning för – som ett sista avsnitt, innehöll följande tillägg: ”Det kan tillfogas att arkitekt Arthur Tamvelius skulle ha sagt, att Wallenberg 1953 vistades i ett läger i Centralasien. Denna uppgift strider mot den uppfattning man på diplomatiskt håll har om hur ryssarna behandlar personer som är att betrakta som värdefulla”. En dementi i förbigående som knappast modifierade de

⁹³ Dagens Nyheter 17.10.1955.

⁹⁴ Ny Tid 1.04.1956, jfr. Göteborgs-Posten 24.07. s.å.

⁹⁵ cit. Sydsvenska Dagbladet 16.10.1955, ledare ”Affären Wallenberg”.

stora uppslag som tidigare publicerats om Bornscheien-Tamveliusspåret.⁹⁶

Det fanns en röst som varnade allmänheten för att fästa tilltro till detta informationsflöde, nämligen Rudolph Philipps. ”Mycket nonsens blandat med mycket litet sanning”, var hans karakteristik av alla vittnesmål i pressen.⁹⁷ Orsaken till hans varning var ett förhållande som journalisterna ute på fältet knappast kunde berätta om samtidigt som de lät vittnena berätta sina historier öppet: att det kunde vara sovjetiska agenter som planterats ut för att sprida desinformation till den svenska allmänheten och därigenom sprida ett generellt misstroende mot vittnesmålen om Wallenberg. De professionella utredarna Lundberg, Danielsson och Philipp genomskådade självklart sådana agents provocateurs. Philipp gjorde det till sin egen uppgift att samla in data om sovjetisk desinformation. Pressen gjorde – eller ville – inte det. Tvärtom upplevde Philipp, vars uttalanden annars citerades så generöst och positivt, att hans kritiska kommentarer nu förtegs eller blev direkt motsagda. Ganska få tidningar var villiga att ge honom utrymme att berätta om desinformationen. ”De anmärkningar mot vittnesmålen, som sekreteraren i Wallenbergsstiftelsen [sic], författaren Rudolph Philipp, framställde, är knappast av [...] vägande art”, skrev Sydsvenska Dagbladet vid ett tillfälle när Philipp hade ställt sig kritisk till ett avslöjande i just den tidningen. Sydsvenskan slog fast att för dem som vill skapa klarhet i fallet Wallenberg ”går det inte att se bort från de tyska krigsfångarnas berättelser”.⁹⁸

Under denna intensiva publicitetsfas vann inte heller UD:s roll erkännande. Pressen fick avslag då den bad om kommentarer från Arvfurstens palats. UD lät helt enkelt bli att uttala sig om vart och ett av de många vittnen som tidningarna vaskade fram. Rubrikerna ”UD vill ej yttra sig”, ”UD tyst”, kom därför tidigt att prägla nyhetsbilden. De fick snart en negativ laddning. ”Har verkligen utrikesdepartementet ingenting att säga?” frågade liberala Värmlandsposten retoriskt. ”Med allvar” efterlyste redaktören ett vägledande ord från detta håll, i det flöde av motstridiga informationer som nu hade brutit loss. Men UD avböjde att kommentera. På så

⁹⁶ Arbetet 1.11.1955.

⁹⁷ ref. i Norra Västerbotten 20.10.1955.

⁹⁸ Sydsvenska Dagbladet 16.10.1955, ledare ”Affären Wallenberg”. Philipp förklarade sin varning om sovjetiska agenter bland vittnena och hotade med att utge en egen ”rödbok” om dem i Stockholms-Tidningen 16.07.1956, samt i en icke identifierad veckotidning u.d. från 1957, Undéns klipp, UD arkiv.

vis fick ett väl inarbetat tema – kritik av UD:s Wallenberghantering – förnyad aktualitet under de nya förhållandena.⁹⁹

I presskommentarerna till de nya informationerna framkom också snart den synpunkten att vittnenas avslöjanden måste påverka statminister Erlanders förestående besök i Sovjet. ”Borde det ej med kraft understrykas att Wallenbergs öde skall vara klarlagt, innan denna resa kommer till stånd”, frågade Sundsvallsposten (h). Om fallet inte var löst skulle det i alla fall tas upp, bekräftade Erlander själv vid studentmötet i Lund tre veckor före avresan. I takt med att besöket, som skulle vara från den 29 mars till den 7 april 1956, närmade sig, skärptes pressens fokus på Wallenberg. Det blev nu den enda konkreta sak som kunde förväntas bli behandlad på ett meningsfullt sätt under detta halvt om halvt artig-hetsmotiverade besök, sades det. Att statminister Gerhardsen vid ett motsvarande besök i Moskva hade fått till stånd en frigivning av norrmannen Osvald Harjo, lovade gott i det avseendet, preciserade Dagens Nyheter.¹⁰⁰ Andra höjde förväntningarna med kommentarer om att Erlander vid sitt besök hade en enastående, den bästa, ja till och med ”den sista chansen”, att få fram sanningen om Wallenberg. ”Blir ryssarnas svar nu, att man inte kan finna honom, torde han sannolikt för alltid vara förlorad”, fastslog liberala Nya Lidköpings Tidning.¹⁰¹

Förväntningarna var alltså stora då Erlander med hustru gav sig av i sällskap med inrikesminister Gunnar Hedlund och UD:s pol-chef Gunnar Jarring – samt ett talrikt pressuppbåd som bevakade besöket från alla sidor. De omfattande uppslagen hemma om sam-talen i Moskva – huvudnyheten i svenska medier i dessa dagar – handlade nästan samtliga om Wallenbergfallet: att det skulle tas upp, att det behandlades, att ryssarna sa sig villiga att ta emot det ”överväldigande” bevismaterial som Erlander hade med sig, att de tog emot det, och slutligen att de lovade att det skulle prövas. I den ordrika slutkommuniké som avslutade den officiella delen av besö-cket, fäste sig pressen nästan uteslutande vid avsnittet om Wallenberg, och i kommentarerna dagarna därefter diskuterades det livligt vad man egentligen hade uppnått. Var resultatet ingen-ting nytt? En besvikelse? Eller ett resultat så gott man kunde vänta sig? Tolkningarna var många. En gemensam synpunkt tycktes vara

⁹⁹ Värmands-Posten 21.10.1955, ledare ”Ryktena om Wallenberg”.

¹⁰⁰ Dagens Nyheter 6.12.1955, jfr. ibid. 4.04.1956, ”Skådespel i Moskva”.

¹⁰¹ Nye Lidköpings Tiden 4.04.1956, ledare ”Får hr. Erlander veta vad som hänt Raoul Wallenberg?”.

att det som man hade vunnit, Sovjets löfte om granskning, var "ett steg framåt", som flera tidningar skrev. Men många ansåg lika fullt att det var en "djup besvikelse" för Erlander att han inte kunde vända hem med det efterlängtnade, slutgiltiga beskedet om Wallenberg.¹⁰² Sistnämnda tolkning var nog främst partipolitisk. Statsministern själv hade naturligtvis inte uttalat något hopp om att få ett sådant besked. Han hade nog varit inne på tanken att ställa större krav i Moskva, t.ex. om inrättande av en svensk-rysk undersökningskommission, men gav upp detta på förhand.¹⁰³ Som utfallet blev, var det för honom och hans rådgivare en triumf att Wallenbergfallet överhuvudtaget togs upp i slutkommunikén av den 3 april. Hemma ansågs det naturligt, ja helt självklart. I verkligheten hade det kostat mycket att få detta till stånd.¹⁰⁴ Löftet från ryssarna om att de skulle "granska och pröva" det medförda materialet representerade dessutom ett genombrott i ärendet, som var betydelsefullt nog i sig självt. Det öppnade under loppet av en kort tid – tio månader – för just den omprövning från rysk sida som opinionen i Sverige så starkt hade förväntat sig sedan 1953.¹⁰⁵

Mot slutligt besked (1956 – 57)

Tisdagen den 11 april 1956 återvände det svenska foljet från Sovjet. I ankomsthallen på Bromma väntade, förutom flocken av journalister och fotografer, även TV- och journalfilmsfolk med kameror och strålkastare. Och vem, om inte Rudolph Philipp, stod beredd att gripa ordet vid den improviserade presskonferensen. Han var inte nöjd med det som hade uppnåtts, och uttryckte detta i "irriterade och föga väl övervägda ordalag", som en tidningsman återgav det. Statsministern avbröt honom.

¹⁰² "ett steg framåt": Stockholms-Tidningen, Norrlandsposten m.fl.; "besvikelse": Aftonposten, Engelhoms Tidning m.fl., alla 4.04.1956.

¹⁰³ Erlanders överväganden, samt diskussionerna i regeringen före resan, återges i Ulla Lindström, I regeringen. Ur min politiska dagbok 1954–59, Stockholm 1969. s.99 ff. Moskvabesöket skildras även livligt i Gunnar Jarring, Rikets förhållande till främmade makt. Memoarer 1952–1964, Sth. 1983 s.44 ff., vid sidan av Erlanders egen framställning i 1955–60 Sth 1976 s. 298 ff.

¹⁰⁴ Kampen bakom kulisserna för att få med Wallenberg i kommunikén blev känd först med Erlanders memoarer, 1976: Se 1955–60 s. 298 ff. Jfr också Ulla Lindström, memoarer 1969, om Erlanders tankar inför resan.

¹⁰⁵ "Gemensam svensk-sovjetisk kommuniké den 3 april", tryckt i Utrikesfrågor. Offentliga dokument m.m. rörande viktigare svenska utrikespolitiska frågor 1956, Stockholm 1957.

Jag måste säga, hr Philipp, att jag gjorde mitt allra bästa för att övertyga de ryska statsmännen om hur vi ser på frågan om Raoul Wallenberg.

Philipp backade snabbt: ”Då tackar jag på Raoul Wallenbergkommitténs vägnar, herr excellens!”¹⁰⁶

Att Philipp inte heller vid detta tillfälle nådde fram med sin kritik berodde nog på att den handlade mer om formen än om innehållet. Wallenbergaktionen var vid denna tid mycket upptagen av ord. Den påtalade strängt att Moskvakommunikén använde uttrycket ”den i Budapest vid krigets slut försvunne svenske diplomaten”, eftersom Wallenberg var ju inte försvunnen 1945, utan omhändertagen av ryssarna. Den motsatte sig också att representanter för den svenska regeringen använde uttrycket ”mysteriet Wallenberg”, eftersom fallet var inte något mysterium längre. Man menade att nu hade man fakta – Wallenberg var i livet. Att Undén likväl hade använt detta uttryck i riksdagen 1955, ansågs som mycket olämpligt. Aktionen hade heller ingen tolerans för att Erlander i Moskva muntligen hade svarat en amerikansk journalist att Wallenberg på sätt och vis hade befriats, ”liberated”, av ryssarna i Budapest 1945. Detta var att vända upp och ner på fallet. Men att fokusera på sådana saker nu när ärendet äntligen hade börjat röra på sig, föreföll snarast som rena hårklyverierna. Aktionsledarnas uttalande om att de var ”djupt bedrövade” över kommunikén återgavs i storstadspressen men fick inget genomslag i den bredare pressdebatten och knappast heller i opinionen.¹⁰⁷ Philipps uppträdande på Bromma vann inte heller gehör. Ärendet var i rörelse, vilket öppnade för en allmän förväntan.

Ryssarna menade nämligen allvar med att de ville pröva det svenska materialet. Det blev tydligt då de i maj bad att få kompletterande material, och ännu mer i juli då ambassadör Rodinov förklarade för kabinetssekreterare Leif Belfrage att man ”snarast möjligt” skulle ge Sverige ett svar. Detta, förklarade Stockholms-tidningen, var den ”Första positiva Wallenbergnoten på 11 år.”¹⁰⁸

Notens innehåll var i och för sig positivt. Men av större betydelse var kanske att detta var den allra första gången som pressen i Sverige omedelbart fick information om en notväxling direkt från utrikesdepartementet. Inte någon gång tidigare hade medierna

¹⁰⁶ Afton-Tidningen 11.04.1956. ”Intermezzo nära då Erlander kom”.

¹⁰⁷ Uttalandet är tryckt i Dagens Nyheter, Göteborgs Handelstidning, Stockholms-Tidningen m.fl. 4.04.1956.

¹⁰⁸ Stockholms-Tidningen 15.07.1956.

fått information om några kontakter med Moskva – och det var många vid den här tiden, cirka 50 – på det sätt som nu skedde. Inte ens den betydelsefulla noten av den 10 mars 1956, där svenska UD summerade de många vittnesmål som tillsammans visade att Wallenberg hade varit i livet åtminstone fram till våren 1947, och som av svenska rättsliga myndigheter bedömdes som juridiskt giltiga bevis, kom vid den tiden till allmänhetens kännedom. Medierna kände därför inte till att regeringen till slut hade hittat ett kronvittne, den tyska polisofficeren Gustav Richter. I och med att pressen inte fick ta del av noteväxlingen hemlighölls hans namn, identitet och vittnesmål. Egendomligt nog hade denna återhållsamhet från UD:s sida inte kritiserats tidigare, bortsett från att Svenska Dagbladet undslapp sig en sarkastisk anmärkning om att Undén hade funnit det riktigt att vänta i över ett år innan han informerade om sitt besök i Moskva 1954.¹⁰⁹ Men i och med offentliggörandet av Rodinovs svar i juli 1956 föreföll UD att övergå till en ny praxis.

Den nya öppenheten upprepades i september samma år då den svenska regeringen sände ett påskyndande PM till Moskva, och även i november då ambassadör Sohlman i Moskva överlämnade en ”allvarlig påminnelse” om att Sverige nu väntade på svar. Båda kommunikationerna meddelades omedelbart. Att pressen på detta sätt fick ta del av den diplomatiska korrespondensen bidrog otvivelaktigt till att skärpa intrycket att regeringen nu verkligen kände sig offensiv.¹¹⁰ Philipp kunde gärna kalla sovjetnoten ”en upprepning av tomma ord”, och fortsätta sin skoningslösa kritik av UD:s hantering av Wallenberg under ärendets allra tidigaste fasen.¹¹¹

Och mer öppenhet följde. Internt på UD beslutade man under loppet av hösten 1956 att i form av en vitbok publicera det omfattande material som samlats in till noten av den 10 mars 1956, och som granskades före Erlanders Moskvaresa i april. I mellandagarna under julen läckte planen på vitboken ut och flera tidningar inledde det nya året med att välkomna det material som förhoppningsvis skulle frisläppas. Den 17 januari 1957 framställde prosten Harald M. Hallen (s) från Arvika en interpellation till riksdagen om fallet: Ämnar herr utrikesministern låta publicera en så kallad vitbok om

¹⁰⁹ En antydning till kritik mot Undén för att han väntat i över ett år med att informera om att han hade väckt frågan om Wallenberg i Moskva 1954, står dock att läsa i Svenska Dagbladet 3.11.1955.

¹¹⁰ Svenska Dagbladet 22.11.1956, Dagens Nyheter s.d.

¹¹¹ Stockholms-Tidningen 15.07.1956. Vecko-Journalen augusti 1956, ref. Stockholms-Tidningen 3.08.1956: ”Slarv inom UD Wallenbergs öde”.

affären Raoul Wallenberg, och om så är fallet, vid vilken ungefärlig tidpunkt kan den vara att förvänta? ”För den svenska opinionen känns det beklämmande”, sa interpellanten, ”att det skall ruva ett mörkt vakuum över en svensk mans liv, då han gjorde sin insats i humanitetens tjänst”.¹¹²

Men innan svaret på interpellationen skulle lämnas i riksdagen hade den distanserats av de händelser som denna vår 1957 följde tätt och dramatiskt på varandra. För det första lämnade Sovjet slutligen sitt svar. För det andra släppte departementet sin vitbok, och för det tredje lämnade Wallenbergaktionen ut tio år gamla aktstycken som ledde till en bitter personpolemik kring Undéns roll i Wallenbergfallet.

Sovjets svar blev känt via pressen den 8 februari 1957. Första-sidorna var täckta av svarta helsidesrubriker: ”Ryskt besked: Wallenberg död. Avled i Lubjanka-fängelset 1947. Utrikesministern delgav föräldrarna det tragiska budet” (Morgontidningen). ”Sovjet framför sitt uppriktiga beklagande: Raoul Wallenberg dog 1947. Beriaminister får skulden. UD ej tillfreds med dödsbesked” (Dagens Nyheter). Kabinettssekreterare Lundberg talade i radions Dagens Eko: ”Ingen annan svensk i vår historia har väl haft tillfället att på ett så direkt och personligt sätt rädda människoliv i tusental”. Inför en sådan realitet, lät han antyda, var det ryska svaret knappast att lita på. Den enda dokumentation som Moskva visade upp var ett brev bestående av två rader från en läkare som skrev att Wallenberg hade dött i hjärtinfarkt och därefter kremerats utan föregående obduktion. Det var så minimalt att det knappt var trovärdigt. För UD ”blir det därför nödvändigt att även i fortsättningen pröva alla existerande eller nya spår”.¹¹³ Samtidigt frisläppte UD hela det svenska materialet, först i form av en stencil och några veckor därefter i tryckt format,¹¹⁴ och satte igång med att utforma texten till svarsnoten.

Beskedet från Moskva bestod alltså i en enkel dödförklaring från 1947 som inte ens uppfyllde kraven på en medicinsk dödsattest. Om dokumentet var äkta, väckte det flera frågor. Är innehållet sant? Gick dödsfallet och kremeringen till så som beskrevs, eller hade den sovjetiska säkerhetstjänsten manipulerat med faktum redan 1947? I så fall: I vilken riktning?

¹¹² RD 1857 Nr.1 s. 35.

¹¹³ Arne Lundberg, cit. i Philipp, Raoul Wallenberg 1981 s.213f.

¹¹⁴ Raoul Wallenberg: Dokumentsamling jämte kommentarer rörande hans fångenskap i Sovjetunionen, Stockholm 1957. 104 s.

Om man utgick från att ryssarnas svar var uppriktigt och deras dokumentation äkta, kunde det på grund av möjliga manipulationer 1947 inte uteslutas att Wallenberg levde vidare och att han kanske fortfarande levde. Det är inte överraskande att det var den tolkning som familjen och Wallenbergaktionens ledning omedelbart tog fasta på. De meddelade allmänheten att de inte fäste tilltro till det sovjetiska svaret och att efterspaningarna fortsatte därför att Raoul var i livet. Det sista förmedlades på ett gripande sätt till allmänheten genom stort uppslagna bilder av den sörjande men ännu hoppfulla Maj von Dardel, vars moderliga öde nu hela folket fick ta del av. Till och med ryssarna uttryckte sin djupa medkänsla med familjen i sin svarsnote.

Men man kunde också ta dokumentet till intäkt för att han med ännu större säkerhet var död. Undén själv utgick från detta i det resonemang han framförde i utrikesnämnden den 26 februari 1956. Sovjets regering, sa han, har "tagit det utan tvivel mycket påkostande steget att desaouvera en rad tidigare regeringsmeddelanden och att uttala sitt beklagande":

[D]et förefaller sannolikt att Wallenberg är död och att detta konstaterats av sovjetregeringen vare sig för länge sedan eller i samband med den du företagna undersökningen. Hade Wallenberg befunnit sig i livet och detta varit känt för sovjetregeringen, borde det ha framstått som mindre påkostande, mindre förödmjukande att återsända honom.¹¹⁵

Var dokumentet falskt, däremot, reste det en moralisk anklagelse mot Sverige självt. För vad kunde man vänta sig när man hade överlämnat allt sitt bevismaterial till ryssarna och på detta sätt bevisat att Wallenberg levde i alla fall fram till våren 1947? Var det då inte logiskt att Sovjet löste sitt Wallenbergproblem retrospektivt genom att fastställa hans död till ett datum alldeles efter detta årtal – och sedan isolera honom för resten av livet? "Påståendet att Wallenberg dött några månader efter den tidpunkt då han enligt det svenska bevismaterialet ännu var vid liv [...] är precis vad man skulle vänta sig om den givna redogörelsen vore fritt uppfunnen av det nu fungerande ryska utrikesdepartementet", skrev Herbert Tingsten i en ledare i Dagens Nyheter. Att sovjetledarna "ljuger lika gärna som de talar sanningen", var ju ett faktum.¹¹⁶ Noten från Molotov väckte på samma sätt tvivel om den grundläggande taktik

¹¹⁵ cit. i .Möller, Östen Undén s. 288.

¹¹⁶ Dagens Nyheter 8.02.1957, ledare "Wallenberg, Sovjet och Sverige".

som Sverige hade använt sedan 1947 – som ju var att lägga fram det man visste för att därigenom provocera fram ett svar. Att en dödsattest skulle kunna bli utgången, hade både Lundberg och Philipp fruktat på förhand.¹¹⁷ Nu slog Moskväs svar tillbaka som en fruktansvärd anklagelse mot hela Undéns linje, så som han hade definierat den i interpellationsdebatten 1951 – att sättet att få framgång i Moskva inte var att kräva utlämning, utan att samla bevis för att på så vis ”ge den ryska regeringen nya ledtrådar genom iakttagelser vi gjort”.¹¹⁸

Men ansatserna till en principdebatt om detta förstummades snart. I stället för att ställas till svars för sin ledtrådslinje, utsattes Undén för ett personangrepp som helt kom att överskugga diskussionen om vad som var sant och osant i Sovjets note. Som om det skulle vara uttänkt som ett drag för att försvaga effekten av ryssarnas dödsbudskap, offentliggjorde nämligen Wallenbergaktionens Mia Leche-Löfgren den 9 februari 1957, dvs. dagen efter det att Sovjets note blev känd, ett referat av novembermötet mellan utrikesministern och Wallenbergaktionen i kanslihuset tio år tidigare, som var minst sagt chikanerande för Undén. Utrikesministern hade den gången uppträtt både arrogant och sovjetvänligt. Han hade antytt att man kunde lita på Vysjinskijs ord och anklagat Wallenbergaktionen för okunnighet och för att vilja piska upp opinionen. Referatet slogs upp stort i Dagens Nyheter två dagar där- efter och bekräftades senare av ett minst lika blamerande minnesprotokoll från samma möte, författat av Birgitta de Vylder-Bellander och publicerat i Veckojournalen med förord av Rudolph Philipp. Advokat Ynge Schartau bekräftade referatens sanningshalt, om än i något försiktiga ordalag.¹¹⁹

De tio år gamla referaten gick runt i pressen ”och kom att spela en fatal roll i debatten”.¹²⁰ Undén försvarade sig med att hans uttalanden den gången hade missförståtts, förvrängts och återgivits tendentiöst.¹²¹ Det hjälpte föga. Det var svårt att undgå intrycket av en utrikesminister som på politiska grunder den gången hade ställt sig helt avvisande till den aktion som sedan hade gjort så mycket för att få fram fakta, även till hans eget departement. Kallsinnig-

¹¹⁷ Afton-Tidningen 11.04.1956.

¹¹⁸ RD 1951 Nr 20 s. 130.

¹¹⁹ ”Oerhört sade Undén.” Vecko-Journalen u.d., februari 1957. Div. art. i Dagens Nyheter 11.02-23.02.1957. I Fallet Wallenberg. Stockholm 1965 s. 58–67, försöker Elsa och Hans Villius utifrån en källkritisk granskning att utreda vad som egentligen sades på mötet 3.11.1947.

¹²⁰ Ynge Möller, Östen Undén s. 281.

¹²¹ Morgon-Tidningen 22.02.1957, även återgivet i Dagens Nyheter 23.02.1957.

heten gentemot de efterlevande strömmade också ut från referaten på ett sätt som det inte gick att bortse från.

Allra hårdast gick Herbert Tingsten ut. Hans ledarartikel "Mannen utan nåd" riktade ett dräpande angrepp mot utrikesministerns hjärtlöshet, inkompetens och ohederlighet. Ett fruktansvärt personangrepp, som slog lika hårt oavsett om Undéns uppträdande hade berott på hans prosovetiska tredje ståndpunktslogik eller en mänskligt sett "abnorm brist på generositet". Vid en tillbakablick kan man fundera över temperaturen i detta angrepp. Kanske bottnade det i neutralitetspolitikens underliggande, känslomässiga kostnader. Kraften i Tingstens slag stammar nämligen så uppenbart från hans motvilja mot Undéns tendens att jämställa Sovjets och USAs trovärdighet. Tingsten gick i sin polemik nu tillbaka till protokollen från riksdagen år 1951 för att visa hur Undén hade tillrättavisat interpellanten Gärde Widemar då hon antydde att Vysjinskijs note var lögnaktig. Det var oansvarigt, hade Undén då menat. Nu erkände ju ryssarna själva att noten var påhittad.¹²²

Debatten om utrikesministerns agerande 1947 hade klar partipolitisk prägel. Socialdemokratiska tidningar ställde upp för Undén, om än något defensivt, medan liberala och moderata anslöt sig till Tingstens angrepp.¹²³ Avslöjandena försvagade utan tvivel utrikesministern politiskt. Men vad detta fick för betydelse för den större Wallenbergopinionen, kan i efterhand vara svårt att värdera. Pressen utanför Stockholm visade i alla fall mindre intresse för den politiska striden om Undén och mer för kärnfrågan: Vad skulle man tycka om ryssarnas note?

Mycket tyder på att den hållning som Undéns eget departement gav uttryck för i Sveriges svarsnote till Sovjet den 19 februari 1957, faktiskt överensstämde med den allmänna meningen. Och UD:s svar var skarpt. "Svensk opinion är med rätta upprörd över vad som förekommit i denna sak", slog svarsnoten fast, och hänvisade i det sammanhanget till den långvariga tystnaden från Sovjetunionens sida, de många bortförklaringarna och den närmast otroliga graden av arrogans från säkerhetstjänstens sida som nu hävdades. Och så huvudsaken: "Den svenska regeringen har svårt att tro att all annan

¹²² Dagens Nyheter 12.02.1957, ledare "Mannen utan nåd". Ibid. 14.02.1957, ledare "Hr. Undéns livvakt". I sina memoarer förklarar Tingsten att de personangrepp han genom åren riktat mot Undén var motiverade av en personlig besvikelse över att utrikesministern svek sina tidigare ideal genom att han, särskilt vid baltutlämningen, visade "en starkare benägenhet för realpolitik". Tingsten, Mitt liv. III Sth 1971 s. 172–74.

¹²³ Aftonbladet 11.02.1957, Stockholms-Tidningen 12.02.1957, Morgon-Tidningen 15.02 o 22.02.1957; Jänköpings-Posten o. Östergötlands Dagblad, cit. i spalten "Pressgrannar", Svenska Dagbladet 15.02.1957.

dokumentation rörande Wallenbergs vistelse i sovjetiska fängelser än den rapport som omnämnes [...] skulle vara helt utplånad. Den förväntar därför att om ytterligare material framkommer i Sovjetunionen [...] delges [detta] det svenska utrikesdepartementet”, liksom eventuellt nytt material från svensk sida kommer att ställas till förfogande ”för fortsatta undersökningar i Sovjetunionen”.

Med andra ord: Sverige trodde inte på noten. Ärendet var fortfarande ouppklarat.

Pressmaterialet visar att medierna slöt upp bakom regeringens syn. Likväl hade säkert Sovjets kategoriska påstående om att han var död, i kombination med den dokumentation som trots allt lämnats för detta, ett visst inflytande på opinionen. Flera än tidigare måste nu ha börjat tvivla på om Wallenberg kunde vara i livet. Flera kan också ha resonerat som utrikesministern gjorde i utrikesnämnden, nämligen att Sovjet säkert skulle ha skickat hem honom hellre än att förödmjuka sig genom ett sådant erkännande, om han hade varit i livet. Av den underliggande stämningen i opinionsmaterialet efter Sovjets note framgår att familjens och Wallenbergaktionens halsstarriga påstående om att Raoul lever i högre grad än tidigare betraktas som ett särfall.

Händelserna våren 1957 ledde till att de goda förbindelserna mellan UD och Wallenbergaktionen sprack. Aktionen ville från och med nu ”ha fria händer”, förklarade Philipp.¹²⁴ I verkligheten hade samarbetet blivit omöjligt efter alla hans frenetiska angrepp på departementet, på regeringen, på svarsnoten och till och med på vitboken.¹²⁵ Ett sakligt innehåll i konflikten gällde Philipps upprepade krav på att Sverige måste ställa Sovjet till svars för den desinformationskampanj som hans material hade avslöjat. UD gick emot detta.¹²⁶ Allmänheten fick aldrig veta varför UD inte ville inkludera bevis för sådana *agents provocateurs* i sina hänvändelser till Sovjet. Men om man anlade en förnuftig syn på detta var det lätt att se att huvudfrågan skulle trasslas till om man utöver de komplicerade Wallenbergbevisen också skulle dra in påståenden om hemliga agenter och annan ljusskygg verksamhet från rysk sida. Men sådana förnuftiga skäl tilltalade inte Philipp. Han insisterade på att kon-

¹²⁴ Rudolph Philipp, Raoul Wallenberg 1981 s. 215. Ibid.. refereras ett avskedssamtal mellan Birgitta de Vylder-Bellander och statsminister Erlander där den sistnämnde ska ha uttalat kritik mot UD:s hantering av Wallenbergärendet vad avser ”UD:s tidigare inställning”.

¹²⁵ ”Mellan raderna i vitboken”, Vecko-Journalen, mars 1956, klipp i Undéns arkiv, UD.

¹²⁶ Svenska Dagbladet 20.07.1956, Svensk Morgontidning, Stockholms-Tidningen, Arbetet s.d., referat av Philipps art. i Vecko-Journalen.

frontera Sovjet även med detta, och reagerade häftigt då han inte fick gehör. Då även Arne Lundberg lämnade befattningen som kabinetssekreterare rasade samarbetet ihop av sig självt. Många på UD drog en lättnadens suck. Flera av de inblandade tjänstemännen betraktade Philipp som en hysteriker, en pest och en plåga, en ond ande som med vilja hade komplicerat en fråga som redan var tillräckligt svår.¹²⁷ Det står ganska klart att Wallenbergaktionen aldrig kom att återvinna det inflytande som den hade haft under perioden 1951 – 57, varken över ärendet eller opinionen.

Nya vittnen (1958 – 61)

”Det finns uppgifter om att Wallenberg levat vid en senare tidpunkt än den ryska regeringen angivit, men dessa uppgifter har inte kunnat bestyrkas”. Så bedömde Arne Lundberg situationen i en intervju när han lämnade befattningen som kabinetssekreterare för att bli direktör på LKAB våren 1957.¹²⁸ Att finna ett sådant bestyrkande måste således bli en uppgift för hans efterföljare på UD, om man skulle driva fallet Wallenberg vidare enligt Undénlinjens princip. Och tvärtom: ”Så länge det inte finns något nytt material frågan, är det svårt att återkomma till ryssarna”.¹²⁹

Jakten på vittnen fortsatte alltså i Utrikesdepartementet. Men även pressen hjälpte ivrigt till under de följande åren. Av dessa två var det sannolikt pressens offentligt presenterade vittnen som formade opinionens uppfattning om utvecklingen i fallet Wallenberg.

I augusti 1957 framträdde ett vittne och berättade att han hade sett Wallenberg i Sibirien 1945, och året därpå berättade ett annat vittne att han hade träffat honom 1950 i Vladimir-fängelset, 20 mil öster om Moskva. Två år därefter vittnade en person om att han var i livet så sent som 1960, och ännu något senare påstod en annan att han var säker på att Wallenberg dog i Sibirien 1955. I juni 1964 bedyrade det österrikiska vittnet Franz Laufer att han hade sett Wallenberg i livet i Tjeliabinsk i Asien 1953, en historia som återgavs i flera, detaljerade beskrivningar. Många av pressens nya vittnen var ungrare, och i augusti 1967 framträdde inte mindre än två

¹²⁷ Polchef Sven Grafström, cit. Yngve Möller, Östen Undén s, 277 f; div. uttalanden inför utredningen.

¹²⁸ ”Frihet frågar Arne S. Lundberg om Raouls öde”: Frihet 1.05.1957.

¹²⁹ Utt. av UD till Göteborgs Handelstidning 26.04.1957.

stycken, nämligen en som hade sett honom 1955 och en annan som hade sett honom 1947.¹³⁰

Liksom tidigare presenterades vittnesmålen utan vare sig journalistiska eller redaktionella invändningar, och den tidning som publicerade dem försvarade dem mot skeptiska kommentarer från till exempel Rudolph Philipp. Det var i ett sådant sammanhang, då han bemötte det nya vittne som Sydsvenskan presenterade i februari 1960, som Philipp för första gången fick se sig själv omnämnd i mycket kritiska ordalag i en svensk tidning. Han hade "tagit Wallenbergsaken på entreprenad och anser sig själv vara den ende som sitter inne med de enda korrekta uppgifterna", hette det nu. Pressen trodde på sina vittnen, det var den genomgående tonen.

Historien om Wallenberg, som den fortsatte att leva i medierna efter ryssarnas dödförklaring 1957, närmaste förutsatte att sådana vittnen dök upp med jämna mellanrum. Att berättelserna ibland kunde vara ganska fantastiska föreföll bara att förstärka det drag av gåtfullhet som hela tiden hade präglat fallet.

Historien förutsatte självklart också att han kunde vara i livet. Längst gick Expressen, som så sent som 1964 påstod att man hade "ovedersägliga bevis" för att Wallenberg fortfarande var i livet, och som under många år fortsatte att trycka vittnesberättelser som gav belägg för denna syn.¹³¹ Men det fanns också avvikelser. Uppsala Nya Tidning menade att han var död redan våren 1957, medan Morgontidningen vid samma tidpunkt ansåg att något definitivt besked kanske aldrig skulle komma. Tre år senare medgav också Sydsvenska Dagbladet att han "med största sannolikhet [torde] vara död".¹³²

Men även om pressen fortsatte att föra fram vittnen var det naturligtvis UD som gjorde de mest grundliga efterforskningarna. Detaljerna från dessa kom emellertid inte till allmänhetens kännedom förrän långt senare, i vissa fall i samband med den andra vit-

¹³⁰ Vittnena trädde fram i tur och ordning i: Aftonbladet 8.08.1957, Dagens Nyheter 23.11.1958, Sydsvenska Dagbladet 21.02.1960, Expressen 4.06.1964, Svenska Dagbladet 27.09.1965, Dagens Nyheter 14.10.1966, Aftonbladet 10.08.1967, Sydsvenska Dagbladet 15.08.1967.

¹³¹ Expressen 22.03.1964, ledare "Sverige har bevis: Ryssarna ljugar om Raoul Wallenberg".

¹³² Uppsala Nya Tidning 14.03.1957, ledare "Tragedin Raoul Wallenberg". Morgontidningen 11.03.1957, "Vitboken om Wallenberg" av Nils Horney. Sydsvenska Dagbladet 1.06.1959, "Raoul Wallenberg och Nikita Chrusjtjov". Jfr. statsråd Lindströms dagboksanteckning 27.06.1964: "I vår djupa medkänsla med familjen kan vi överdriva reaktionen hos en allmänhet som /.../ säkert utgår – de flesta – från att W. är död. Det är jag själv benägen att tro." Ulla Lindström, Och regeringen satt kvar! Ur min politiska dagbok 1960–67. Stockholm 1970 s. 231.

boken 1965 och resten först i och med vitboken 1980.¹³³ Det viktigaste spåret av alla var emellertid allmänt känt hela tiden. Det var vittnesmålet från den amerikanske spionen Emil Brugger, som arresterades i Berlin 1948, och som menade att han hade kommunicerat med Wallenberg via dunkningar på sanitetsavdelningen i Vladimir-fängelset så sent som i augusti 1954. Den Schweizfödde Brugger offentliggjorde sin historia i Berner Tageblatt i november 1958, omedelbart efter det att han hade blivit frigiven. Historien rapporterades av TT och publicerades i svenska tidningar den 22 november 1958. Dagen därpå innehöll Dagens Nyheter en utförlig förstahandsintervju med Brugger, som skildrades som en sympatisk man som ”gör ett förtroendegivande intryck”. Läsaren fann ingen anledning att tvivla på uppgifterna, varken i DN eller i andra tidningar, tvärtom, trots att varje kritisk reporter under normala omständigheter nog skulle ha funnit egendomliga drag i den.¹³⁴ Tre veckor före offentliggörandet hade UD informerats och satt igång med sina undersökningar, som nu fullföljdes i högt tempo. På basis av Bruggers och tre andra vittnens uttalanden (sistnämnda tre vittnen var okända för pressen) förbereddes nu en ny hänvändelse till Moskva.

Men denna gång invigdes medierna inte i noteväxlingen. Först i slutet av maj 1959 lät UD offentliggöra att en diplomatisk kommunikation med följande innehåll hade ägt rum under våren:

- Den 6 februari 1959 hade Sverige överlämnat en note till sovjetiska UD om att Wallenberg enligt flera fristående vittnens uttalanden fanns i Vladimir-fängelset efter 1947. Sovjetunionen ombads att undersöka ”om Wallenberg vistas i Vladimir-fängslet”.
- Den 6 mars 1959 svarade Sovjet att undersökningar hade gjorts, men att inga nya uppgifter hade framkommit och att den svenska regeringens informationer inte hade bekräftats.

”Helt överraskande” kallade oppositionstidningen Svenska Dagbladet UD:s oväntade kommuniké. ”På åtskilliga håll torde det

¹³³ Raoul Wallenberg: Dokumentsamling rörande efterforskningarna efter år 1957. Stockholm 1965, 44 s. Vitboken av 1980/1982 är en faksimilutgåva i 49 band (”de blå banden”).

¹³⁴ Brugger var det enda vittnet som kände till Wallenbergs namn innan han arresterades och han kan därför ha haft en mental beredskap. Han påstod vidare att han hade delat cell med general von Kleist i Vladimir, något som skulle ha varit mycket märkligt. Von Kleist dog i oktober 1954, dvs. under perioden mellan den påstådda bankkontakten och Bruggers frisläppning. Brugger påstod sig sedan ha varit CIA-agent, något som en reporter borde ha kontrollerat.

komma att väcka förvåning och kritik att svenska regeringen väntat i nästan fyra månader med att meddela att den gjort en ny framstöt". Men det förefaller inte som om fler pressorgan anslöt sig till denna kritik. Även ledarskribenten på Svenska Dagbladet erkände att mycket kunde tala för diskretion vid ett tillfälle som detta. Reaktionen är likväl intressant som uttryck, om än ett enstaka, för en förväntan från mediernas sida om att löpande hållas orienterade och då helst utan dröjsmål.

En synpunkt var gemensam för samtliga kommentarer till kommunikén: Att detta var en sak som regeringen måste ta upp med den sovjetiske stats- och partiledaren Nikita Chrusjtjov, som väntades på besök samma sommar, dvs. sommaren 1959. Det rådde ganska delade meningar om själva besöket. Högerpressen, följd av Expressen, var emot själva inbjudan. "Svenska folkets undran [blir] större och större över att främsta representanten för den regering, som i alla dessa år gjort sitt bästa för att föra svenskarna bakom ljuset i Wallenbergaffären, ska bjudas hit som en ärad gäst", skrev Expressen. "Vad som kommit i dagen i Wallenbergaffären gör ju Chrusjtjovs besök än mer motbjudande", kommenterade högerledaren Jarl Hjalmarson.¹³⁵ Ett flertal tidningar gick dock med på besöket, förutsatt att just Wallenbergfrågan togs upp. Han är inte välkommen "men han får komma. Välkommen är han endast, om han för hem Raoul Wallenberg död eller levande till det gamla fosterlandet".¹³⁶

Direkt därefter inställdes Chrusjtjovs besök till de nordiska länderna på grund av det starka motståndet i samtliga tre länder. Det bestämdes att besöket skulle göras vid en senare tidpunkt. Men tanken på att ta upp Wallenbergfallet direkt med honom aktualiserades på nytt för statsminister Tage Erlander i januari 1961, då vittnet med "det märkligaste vittnesmålet av dem alla" presenterade sig direkt för statsministern.¹³⁷

¹³⁵ Expressen 29.05.1959, ledare "Raoul Wallenberg", ibid. "Chrusjtjov bör ha Wallenberg med sig".

¹³⁶ Ölandsbladet 2.06.1959, ledare "Chrusjtjovs present".

¹³⁷ Erlander, 1955-60 s. 314. Den följande framställningen efter detta verk samt Ulla Lindström, Och regeringen sitter kvar s. 62-65 och s.228-231.

Svartz, Chrusjtjov, Villius (1961 – 1966)

Det var i januari 1961 som den 70-åriga professorn vid Karolinska Institutet, Nanna Svartz, en av landets mest välrenommerade medicinare, uppsökte Erlander och Undén och berättade att en rysk kollega, som hon nyligen hade träffat i Sovjet, hade anförtrött henne att Wallenberg var inlagd på ett mentalsjukhus i Sovjet.

Professor Svartz var i utgångsläget en ytterst trovärdig människa. Som den första kvinnliga professorn i Sverige innehade hon en rad offentliga uppdrag och hedersbevisningar. Hon och hennes make, professor Nils Malmberg, var ett känt par i det svenska etablissermanget. Men nu var hennes historia oklar och förvirrande. Det framgick också att hon hade uppträtt inadekvat då hon fick det sensationella beskedet om Wallenberg från sin kollega. Normalt skulle man ha väntat sig att även en person med hennes status underkastades en omfattande kriminalteknisk och vittnespsykologisk analys i en situation som denna, där storpolitiken stod på spel. Det tycks inte ha varit fallet. Statsministern satte genast tilltro till hennes berättelse och – ännu märkligare – underlät att konsultera utanförstående expertis om saken. I stället blev det regeringens medlemmar som fick sitta och avväga om man skulle tro på detta eller avskriva berättelsen som ett missförstånd. Statsministern trodde under alla omständigheter på Svartz och hänvände sig omedelbart därefter till Chrusjtjov – först genom ambassadör Sohlman och sedan i ett direkt, personligt brev till sovjetledaren. Brevet besvarades inte och de direkt framförda påståendena om mentalsjukhuset avvisades bestämt. Detsamma skedde 1963 och 1964 då ärendet togs upp med utrikesminister Gromyko. Professor Svartz kollega hade under tiden dementerat historien som ett rent missförstånd. Men Erlander fortsatte att sätta tilltro till den. Och han tog ånyo upp den med Chrusjtjov då sovjetledarens besök i Sverige äntligen blev av sommaren 1964. Hela tiden lyckades man hemlighålla Nanna Svartz historia för allmänheten.

Det kan synas märkligt att statsministern trodde att man skulle nå fram till ett resultat genom att en femte gång lägga fram exakt samma ärende. Det visade sig ju omöjligt att få Svartz version bekräftad genom andra uttalanden. Men omständigheterna i samband med Chrusjtjovs besök var extraordinära. Medierna hade i flera månader tryckt på för att gästen skulle avtvingas ett slutligt besked i fallet Wallenberg, den allt överskuggande enskilda frågan i samband med besöket. Förväntningarna var högt ställda.

Chrusjtjov har ”med all säkerhet” med sig nya fakta om Wallenberg när han kommer, sade man.¹³⁸

För att stärka statsministern inför Chrusjtjovs besök togs en särskild interpellation upp i riksdagen. Folkpartiledaren Bertil G. Ohlin ville veta vad regeringen tänkte göra ”för att övertyga sovjetregeringen om nödvändigheten av en mera effektiv efterforskning av Raoul Wallenberg”.¹³⁹ Interpellanten ställde vittgående krav på detta i debatten den 3 april 1964: ”Har regeringen förvissat sig om att sovjetregeringen sätter in helt friska, obundna krafter, som inte har något annat intresse än att redovisa allt om Wallenberg som de kan finna?”.¹⁴⁰ På åtminstone oppositionens vägnar gav Ohlin uttryck för ett oförminskat engagemang i Wallenbergfallet som utrikesminister (sedan 1962) Torsten Nilsson besvarade med den traditionella formuleringen ”att regeringen inte betraktar Raoul Wallenbergs sak som utagerad utan kommer att fortsätta ansträngningarna att skapa full klarhet om hans öde”.¹⁴¹

När besöket närmade sig blev tonen i pressen om möjligt ännu mer påträngande än vid det planerade besöket 1959. Expressen gick i spetsen med en veritabel kampanj. ”Ryssarna ljuger” löd rubriken, som upprepades många gånger.¹⁴² Då Gromyko kom till Stockholm på ett förberedande besök den 17 mars 1964 möttes han av frågan ”Var är Wallenberg?” som stod tryckt på ryska över tidningens hela förstasida. Tidningens reporter Eric Sjöquist skrev under loppet av juni en stort uppslagen reportageserie under vinjetten ”Var är Wallenberg” på ryska och svenska. I sex omfattande reportage följde Sjöquist och hans team spåren från Budapest till Debrecen och rekapitulerade alla dittills kända dokument i ärendet.¹⁴³ Dagen innan Chrusjtjov anlände avslutades serien med Maj von Dardels bedrövade ansikte på ett helsidesfoto: ”Raoul skall komma hem”.

Mot bakgrund av dessa omständigheter gjorde regeringen den bedömningen att man måste försöka med allt då Chrusjtjov slutligen kom. Det visade sig vara ett klokt beslut. Den kolossala medietäckningen av familjen Chrusjtjovs besök i Sverige under

¹³⁸ Dagens Nyheter 2.02.1964, Expressen 3.06.1964.

¹³⁹ RD 1964 Nr. 10 s. 20–22 (interpellationen), Nr. 14 s.3–15 (debatten).

¹⁴⁰ ibid. s. 6.

¹⁴¹ ibid. s. 4.

¹⁴² Expressen 22.03.1964, ibid..27.06.o. 28.06.1964.

¹⁴³ Expressen 14.06-21.06.1964. – Reportaget den 15.06 berättar den hittills okända historien om den ungerske skulptören Pál Pátzays allegoriska Wallenbergskulptur. Medel insamlades under åren efter 1945 och skulpturen skulle resas i april 1948. Före avtäckningen bortfördes den emellertid av ryssarna, och restes sedan i början av 50-talet utanför en läkemedelsfabrik i Debrecen.

”Krussedagarna” den 22 till 26 juni 1994 framhävde Wallenberg-fallet som besökets absoluta huvudsak. På Harpsund föredrog Erlander ärendet ännu en gång för sin gäst, fortfarande med utgångspunkt från Svartz version. Sveriges regering hoppades nu på ett besked ”om var Raoul Wallenberg befann sig [och] att den alltså jämt ansåg indicierna för att W. var i livet så starka att den inte kunde avskriva affären”, trots det besked Sovjet sedan länge hade lämnat. Han fick emellertid ett ännu mer bestämt avslag än tidigare. Chrusjtjov skulle inte ha kommit till Sverige, sa han, om han hade vetat att Wallenbergfallet skulle tas upp. Sovjetledarens svar ledde till en explosiv situation som var nära att utvecklas till en episod som var föga diplomatisk till sin art.

Detta ställde regeringen inför ett verkligt dilemma. Under tre år hade regeringen nu tagit upp ärendet med Sovjet med utgångspunkt från information som inte var offentlig. När ryssarna fortsatt avböjde att ta emot, än mindre pröva, denna information, skulle rekylen från avslaget bli en kraftig stöt mot regeringen, om informationen förblev hemlig. Om man däremot gick ut med Svartz information samtidigt som man beklagade Sovjets avvisande, skulle opinionen förstå att regeringen hade gjort vad den kunde. ”Genom att lägga korten på bordet nu skulle vi kunna göra 'ett vansinnigt försök' att styra opinionen”, sa Erlander till sina regeringskollegor då frågan om slutkommunikén skulle avgöras.¹⁴⁴ Detta skulle därtill innebära att man desavouerade gästen fullständigt, ja, att man bröt mot all diplomatisk etikett, vilket självklart skulle ödelägga senare möjligheter till dialog med Sovjetunionen, både om detta ärende och andra. Enligt Ulla Lindströms dagbok talade ett flertal i regeringen mot en sådan lösning. Slutet blev också en gemensam slutkommuniké som inte nämnde ett ord om ärendet Wallenberg, följd av ett tillägg i form av ett personligt uttalande från statsministern där han djupt beklagade att ryssarna avvisade varje granskning av den svenska regeringens spår och försäkrade att ”vi kommer icke att ge upp våra strävanden i denna sak”. Men fortsatt nämndes Svartzspåret inte offentligt.

Regeringens lösning blev väl mottagen. En så gott som enstämig press reagerade på kommunikén ”med djup besvikelse”, skrev UD i sin pressöversikt. Kvällspressen skrev att Chrusjtjov hade lämnat ett ”chockbud” till Maj von Dardel.¹⁴⁵ Å andra sidan slöt

¹⁴⁴ Ulla Lindström, Och regeringen sitter kvar! s. 229 ff.

¹⁴⁵ UD, Pressbyrå: Svensk Pressöversikt för utrikesförvaltningen Nr 44 1964. UD arkiv. Expressen 27.06.2964.

man upp bakom Erlanders uttalande. Statsministern hade sagt ”praktiskt taget rent ut” att han inte trodde på den sovjetiske regeringschefens ord.¹⁴⁶ Han ville fortsätta med sina strävanden.

Man kan med rätta fråga sig hur hemligt detta spår var vid den här tiden. Det lock som från första stund lades över Nanna Svartz vittnesmål förblev tätt under de första åren. Inte ens Wallenbergs familj anade något om saken, trots att professor Svartz var Maj von Dardels läkare. Till en början hölls också Wallenbergaktionen utanför. Regeringen hanterade saken med effektiv sekretess och ingenting läckte ut till medierna, trots att historien mystifierade statsråden så mycket att de otvivelaktigt diskuterade den sinsemellan.¹⁴⁷ I juni 1963 ansåg regeringen likväl att familjen måste få besked. Ambassadör Sohlmann uppsökte makarna von Dardel och berättade – med Rudolph Philipp på plats – att han hade fått upplysningar om att Wallenberg vid årsskiftet 1960–61 hade befunnit sig ”i ryskt förvar” och att han antagligen fick god vård. Sitter han i fängelse? undrade modern. Ambassadören svarade: ”Man behöver inte säga fängelse”. Detta var bakgrunden till Maj von Dardels ständiga insisterande på att sonen var i livet och att hon skulle få hem honom ”frisk eller sjuk”.

Tio månader senare blev det offentligt känt att familjen hade fått viss information. Expressen uppgav i mars 1964 att ”ett anonymt ryskt vittne” hade kontaktat Sohlmann i Moskva, och Philipp framträdde med upplysningar om vad Sohlmann hade meddelat familjen.¹⁴⁸ På så vis blev det känt att regeringen följde ett närmare bestämt spår och att detta spår tydde på att Wallenberg faktiskt var i livet. Under interpellationsdebatten i april 1964 gav Ohlin intryck av att vara informerad. Men de antydningar han vid samma tillfälle luftade, visade att han inte kände till hela historien. Han frågade om utrikesministern kunde röja ”av hvilken art herr Erlanders framställning till ministerpresident Chrusjtjov var”. Nilsson svarade att varken det material som lagts fram för sovjetmyndigheterna eller innehållet i de framställningar som Sverige gjorde ”är av den karaktären att de här kan offentliggöras”. Interpellanten böjde sig för detta. ”Jag kan för min del respektera den ståndpunkten”, sa han, en formulering som tyder på att inte alla gjorde det.¹⁴⁹

¹⁴⁶ Dagens Nyheter 2.07.1964, ledare ”Ingen charmoffensiv”.

¹⁴⁷ Lundström ibid.

¹⁴⁸ Expressen 25.03 o. 30.03.1964.

¹⁴⁹ RD 1964 Nr. 14 s.4, s. 6.

I den politiska miljön kände man alltså från och med 1964 till att regeringen hade hållpunkter för att Wallenberg kunde vara i livet, även om detaljerna förblev hemliga. Inom regeringen hade man ganska delade meningar om Svartzspårets värde. Flera ansåg att det måste bero på någon form av missförstånd. "All logik och självbevarelsedrift hos ryssarna" talade för att Wallenberg var död, det ansåg i alla fall Ulla Lindström, och av hennes dagbok att döma var flera kollegor av samma mening.¹⁵⁰

Men Erlander höll fast vid sin tro på Nanna Svartz. Och ännu en gång tog han upp ärendet med ryssarna. Det var i juni 1966 då han på nytt besökte Moskva. Chrusjtjov hade då avgått och hans efterföljare, ministerpresidenten Kosygin, tog emot. Men inte heller detta försök gav något resultat. Kosygin hade inget att tillägga till det som hade meddelats 1957 och upprepats alla gånger sedan dess: Wallenberg var död 1947. Hans svar framfördes förmodligen i "kyligare och strävare ordalag" än Chrusjtjovs vredesutbrott.¹⁵¹ Likafullt innebar det ett avvisande som man hemma i Sverige betraktade som definitivt. "Hoppet ute" rapporterade kvällstidningarna över hela första sidan, och vinklade reportagen mot Erlanders samtal med Maj von Dardel omedelbart efter hemkomsten. Statsministern uppsökte Wallenbergs mor redan innan regeringen fick besked om resultatet, och pressen visste vad han skulle säga: "Er son kommer ej hem!"¹⁵²

Också den övriga pressen tolkade Kosygins svar som ett slutgiltigt avvisande från rysk sida. "Fallet Wallenberg läggs ned", sades det.¹⁵³ Även om statsministern genast korrigerade detta, tillskrevs det resultatlösa Moskvabesöket en definitiv betydelse. Visserligen var ryssarnas avvisande inte fullt lika kategoriskt som tidigare. Wallenberg hade "med rätt eller orätt [blivit] fängslad", och det i en tid som var "en mörk tid i Sovjetunionen med många misstag", hade Kosygin sagt. Sådana erkännanden kunde tyda på att ryssarna så smått började förstå vilken betydelse Wallenbergfallet hade i Sverige.¹⁵⁴

Regeringens och UD:s hemlighållande 1961–65 väckte inte mycket offentlig kritik så länge Svartzspårets detaljer förblev okända. Detta öppnar för en diskussion om regeringens linje i det

¹⁵⁰ Lundström ibid.

¹⁵¹ Erlander, 1955–60 s. 316.

¹⁵² Aftonbladet o Expressen 18.06.1965.

¹⁵³ Stockholms-Tidningen 19.06.1965.

¹⁵⁴ "Svenska bevisen tillförlitliga. Ingen rysk irritation i affären". Svenska Dagbladet 18.06.1965.

avseendet. En offentlig bevakning skulle kanske ha hindrat att ärendet blev liggande i bakvattnet så länge. Statsministerns rent personliga tilltro till en aktad akademiker visade sig ju vara ogrundad. Svartz vittnesmål var inget värt. Det kunde inte göras sannolikt, inte stödjas av omkringliggande omständigheter, inte bekräftas av andra bevis. En öppen diskussion om detta hade kunnat bidra till att saken klarlades innan relationerna med Sovjetunionen gick i baklås. Då historikerna Elsa och Hans Villius 1966 tog upp Svartz vittnesmål till källkritisk diskussion i boken *Fallet Raoul Wallenberg*, behövde de inte använda många sidor för att visa att professors berättelse var så osammanhängande att det högst sannolikt berodde på ett missförstånd. Nanna Svartz själv hade inte mycket att säga mot detta.¹⁵⁵ Hade man dessutom vetat hur okritiskt ärendet behandlats i regeringen skulle en offentlig luftning av saken kanske kunnat hindra något av eländet.

Men detta är inte säkert. När Erlander valde att lägga detta enda bevis till grund för sina ansträngningar under fyra år, måste han ha haft politiska skäl till det. Han kan ha menat att om Nanna Svartz historia blev offentlig skulle medierna och offentligheten instinktivt ha satt tilltro till den. Och tilltron till den högt aktade, pensionerade professorn, som också var en engagerad medlem i Wallenbergaktionen, skulle lätt ha blivit ett argument mot regeringen. Presumtionen att hon talade sanning skulle ha vunnit brett stöd, oavsett vad regeringen och eventuella experter menade. Då var det bättre att föregripa opinionen och hantera ärendet bakom stängda dörrar.

Om detta var Erlanders tankegång, saknade han inte insikter i medierna och hur de fungerar.

När Svartzspåret och dess dokument – noteväxlingen med Chrusjtjov, Gromyko och Kosygin – offentliggjordes i UD:s nya vitbok i september 1965, refererades ärendet utförligt i medierna. Regeringen fick stark kritik för att den hade undanhållit allmänheten det sensationella spåret, som nu blev känt i detalj. ”4 års hemligstämpel kan inte försvaras”, skrev Expressen, som menade att i varje fall partiledarna i riksdagen borde ha blivit informerade.¹⁵⁶ Folkpartiet krävde att när så mycket hade släppts fritt borde också resten av UD:s dokumentation bli tillgänglig, antingen för en par-

¹⁵⁵ Elsa o Hans Villius, *Fallet Raoul Wallenberg*, Stockholm 1966 s. 129-137. Nanna Svartz, ”Wallenberg-ärendet alltjämt öppen fråga”. Svenska Dagbladet 9.03.1966.

¹⁵⁶ Expressen, ledare 17.09.1965.

lamentarisk kommission eller för utrikesnämndens medlemmar.¹⁵⁷ Kommentarererna till vitboken, som noggrant samlades in och återgavs i UD:s pressöversikter,¹⁵⁸ visade att den socialdemokratiska pressen till övervägande del betraktade fallet som i praktiken avslutat. "Som läget nu är, tycks alla möjligheter ha blivit uttömda", "inte finnas [det] utsikter för ett fortsatt agerande".¹⁵⁹ Oppositionspressen däremot höll dörrarna öppna – eller krävde att regeringen skulle göra det. "Uteslutet [...] att sätta punkt"; "Är detta slutet så är det ett vanhedrande slut"; "svenska folket [kan] aldrig i sitt hjärta betrakta affären Wallenberg som utagerad förrän visshet vunnits".¹⁶⁰ Då vitboken debatterades i utrikesnämnden den 1 oktober 1965 enades dock regeringen och oppositionen om att det för stunden inte var ändamålsenligt att ta upp fallet Wallenberg igen. "Ett skede är slut", kommenterade Svenska Dagbladet. Ohlin, som upprepade förslaget om en parlamentarisk kommission, vann inte gehör. Men Erlander försäkrade att fallet inte var slutgiltigt skrinlagt. "Regeringen kommer som hittills att följa denna fråga med stor uppmärksamhet", löd den officiella förklaringen.¹⁶¹

I debatten efter offentliggörandet av vitboken väckte Svartzspåret mindre uppmärksamhet i pressen än dokumenten kring Bruggerspåret och de angränsande vittnesmålen, som ju pressen själv hade varit med om att både få fram och rapportera om. Och långsamt upphörde Svartz att fungera som allmänt sanningsvittne för att Wallenberg var i livet. Inom Wallenbergaktionen behöll hennes vittnesmål full trovärdighet. Även de ivrigaste tidningarna – främst Expressen – vidhöll att det hon berättade måste vara rätt. Men Villius undersökning 1966 ledde till att vittnesmålet förlorade avsevärt i trovärdighet. I självbiografien *Steg för steg*, som publicerades 1968, försvarade Svartz sin version. Men självbiografien öppnade samtidigt för en möjlig förklaring av den märkliga historien. Boken visade att Svartz hade varit djupt engagerad i Wallenbergs öde åtminstone sedan 1945 då hon träffade Staffan Söderblom och madame Kollontaj i Moskva. Hon hade till och med råkat höra ett av deras samtal om den försvunna diplomaten. Kollontaj hade hon känt sedan 1937. Hon kan därför ha haft en viss mental beredskap

¹⁵⁷ Dagens Nyheter 19.09.1965.

¹⁵⁸ PM rörande presskommentarer kring vitboken i fallet Raoul Wallenberg; Svensk Pressöversikt Nr. 58, Nr. 59. UD arkiv.

¹⁵⁹ Stockholms-Tidningen 17.09.1965, Aftonbladet s.d.

¹⁶⁰ Expressen 17.09.1965, GHST s.d., Svenska Dagbladet s.d.

¹⁶¹ Svenska Dagbladet 2.10.1965. Pressmeddelande den 1 oktober, tryckt i Utrikesfrågor. Offentliga dokument m.m. rörande viktigare svenska utrikespolitiska frågor 1965. Stockholm 1966 s. 154.

då hon mötte sin ryska kollega och på en direkt fråga fick de framviskade och oklara upplysningarna i december 1960. Arbetsgruppens rapport från 2000 kunde bara konstatera att ingenting i det som hon berättade har gått att bekräfta.¹⁶²

Under de dramatiska händelserna 1964–66, fallet Wallenbergs offentliga klimax så långt, framstod statsminister Erlander i medierna som den samlande, nationella gestalten som framförde Sveriges krav på Sovjet. Det var under denna tid som regeringen fick ord om sig att energiskt driva ärendet framåt. Det är rent ut tillfredsställande att konstatera, skrev Svenska Dagbladet i samband med vitboken, ”att den svenska regeringen under en följd av år gjort vad som rimligtvis kunnat begäras av den”. Samtidigt upprätthålls kritiken av UD retrospektivt, men då som en kritik av gårdagens fel och försummelser. Regeringens aktivitet nu ”står i bjärt kontrast till valhäntheten och försummelserna under tiden närmast efter Wallenbergs bortförande från Budapest”, fortsatte Svenska Dagbladet, och Bertil Ohlin använde sig av likartade formuleringar. Det var vid den här tiden som föreställningen om de graverande felen under ”den första tiden” vann fäste i mediernas beskrivning. Dock var det oklart vad som menades med ”den första tiden” eller ”inledningsskedet”. Några syftade uppenbart på ett antal månader efter april 1945, andra på en längre, men ej preciserad period som omfattade både samlingsregeringen och den socialdemokratiska regeringen, medan vissa syftade på ”en följd av år”. Denna oklarhet skulle komma att öka vid offentliggörandet av nästa vitbok 1980/82.

Ett TV-program i februari 1965 kom på ett speciellt sätt att bidra till den retrospektiva UD-kritiken. Hans Villius 38 minuter långa dokumentär ”Lubjanka-Lefortovskaja-Vladimir: vad vi vet och inte vet om Raoul Wallenberg”, som sändes den 2 februari 1965, byggde på journalfilm, vittnesmål och intervjuer men också på dokumentforsknin i National Archives i Washington.¹⁶³ Här hade Villius hittat en kort noteväxling mellan svenska och amerikanska myndigheter i april 1945, där amerikanerna erbjöd sig att hjälpa legationen i Budapest att leta efter Wallenberg, men detta erbjudande hade runnit ut i sanden av en eller annan anledning, som enligt dokumentationen var ovisst. Vissa uttalanden kunde dock tolkas som att Söderblom den gången hade motsatt sig att ta emot amerikansk

¹⁶² Nanna Svartz, *Steg för steg*. En självbiografi. Stockholm 1968 s. 119-131, 211-215. Arbetsgruppen 2000 s. 159f.

¹⁶³ Dokumentären beskrivs närmare i Hèrnö, Raoul Wallenberg. En bibliografi s.42.

hjälp. I TV-programmets kölvatten framfördes detta nu som en allvarlig, ja graverande kritik. "USA fick ej efterspana Wallenberg", skrev Dagens Nyheter med tydlig skärpa, efter att "den sensationella, hittills okända uppgiften om det amerikanska erbjudandet och Sveriges avvisande hållning" hade kommit fram. Expressen talade om "den svenska regeringens fumlige insats" i detta ärende, och Erik Sjöquist summerade i samma tidning "att svenska regeringen intog en kraftlös och alltför försiktig attityd", medan Uppsala Nya Tidning menade att programmet avslöjade "med vilken tafatthet denna fråga handlades från svenskt regeringshåll".¹⁶⁴ Efter några dagar med starkt kritiska inslag smög sig emellertid eftertanken in i presskommentarerna. UD offentliggjorde det amerikanska materialet in extenso. Det stod klart att Söderblom den gången kunde ha haft sina skäl att hålla amerikanarna lite på avstånd, om det var det han hade gjort. På det hela taget avdramatiserades informationen avsevärt. Svenska Dagbladet erkände till och med att under de förhållanden som rådde 1945 var det "sannolikt att ett öppet amerikanskt engagemang för en svensk diplomat skulle ha ökat misstänksamheten mot denne". Eftertankar som denna fick dock blygsamma uppslag jämfört med det ursprungliga avslöjandet.¹⁶⁵

Historikern och TV-producenten Hans Villius kom för övrigt att lämna även andra och mer sansade bidrag till den offentliga debatten om fallet. I juli 1965, direkt efter det att utrikesnämnden hade börjat behandlingen av vitboken, offentliggjorde han och hustrun Elsa en artikel i Dagens Nyheter som med kylig, källkritisk metod slog fast att den sovjetiska dödförklaringen från 1947 sannolikt var äkta. Argumentet, som framfördes logiskt-deduktivt i deckarstil, gick ut på att förklaringen från den sovjetiske fängelseläkaren Smoltsov hade varit undangömd i läkarens eget arkiv och att NKVD just av den anledningen inte hade kunnat makulera den när de hade tagit Wallenberg av daga. Författarna varnade i en slutappell för att fästa tilltro till de många vittnesmålen om att Wallenberg hade setts i livet. "Dessa berättelser kan inte utan vidare accepteras därför att de *verkar* trovärdiga. De måste innehålla uppgifter som *tveklöst* klargör att de är sanningsenliga."¹⁶⁶

¹⁶⁴ Dagens Nyheter 3.02.1965, Expressen s.d., Uppsala Nya Tiden enligt UD:s Presstjänst februari 1965, UD arkiv.

¹⁶⁵ Svenska Dagbladet 9.02.1965.

¹⁶⁶ "Misstro och trovärdighet i fallet Wallenberg" Dagens Nyheter 30.07.1965. DN:s ledare dagen efter ger ett betingat stöd till författarens slutledning.

Argumentet upprepades och fördjupades i paret Villius bok *Fallet Raoul Wallenberg*, som utkom i januari 1966. Där gick de kritiskt igenom flera av vittnesmålen, bland annat Nanna Svartz. Boken väckte stor, men i sin grundstämning en något avvaktande, uppmärksamhet i pressen. Ingen seriös recension kunde undvika att erkänna att det låg mycket i författarnas resonemang – att Wallenberg sannolikt dog 1947, att alla senare bevis, inklusive professor Svartz, hade bedömts för milt, samt att de svenska rättsliga myndigheterna, som hade förklarat regeringens bevismaterial som juridiskt hållbart, hade överskridit sin kompetens. Men samtidigt påpekade recensenterna att mycket fortfarande var för oklart för att en ensidig källkritisk bedömning skulle kunna ligga till grund för så drastiskt omvärderade slutsatser som dem som författarna lanserade. Socialdemokraten och historikern Stig Hadenius menade för sin del att författarna driver ”en tes som för en politiker varit omöjlig i 1950- och 60-talets Sverige”. De borde samtidigt ha tagit hänsyn till att kunskapen om ärendet den gången var mer begränsad, samtidigt som det politiska trycket för att Wallenberg skulle vara i livet, var en realitet som ingen kunde bortse från.¹⁶⁷ UD:s pressavdelning samlade en diger mapp med reaktioner på boken, bland annat Nanna Svartz energiska ripostering ”Jag tog inte fel!”, statsminister Erlanders kritik av ett enda dateringsfel i boken, som Expressen tillmätte den vikten att ”det smular sönder bevisningen”, samt Rudolph Philipps upprörda avvisande av hela boken som pro-sovjetisk.¹⁶⁸ Nästan varenda större tidning hade ledarartiklar om boken, de flesta med den slutsatsen att även om författarna kunde ha *något* rätt, så var absolut inte allt sagt med detta.¹⁶⁹

I denna kör fanns en avvikande röst. Ivar Harrie, Expressens f.d. chefredaktör, gick i sitt gamla organ fullt och helt in för Elsa och Hans Villius källkritiska resonemang (”paret Villius har gett lösningen”), kombinerat med en besk betraktelse över svenska mediers mångåriga upphaussing av ”helgonlegenden Raoul Wallenberg”. Harrie gav till och med uttryck för den insinuationen att eftersom boken var så märkvärdigt svår att få tag i hos bokhandlarna i Sverige, måste det ha att göra med ”det otillåtligaste i en

¹⁶⁷ Stig Hadenius, ”Gåtan är ännu olöst”, Aftonbladet 29.01.1966.

¹⁶⁸ Expressen 28.01, 31.01., 1.02.1966, Sydsvenska Dagbladet 29.01. o 31.01.1966.

¹⁶⁹ UD, Svensk Presstjänst, Nr.7 1966 ”Affären Wallenberg”, Nr. 8 1966 ”Fallet Wallenberg under ny analys”. UD:s arkiv. Utöver den öppna kritiken av Villius bok, utsattes *Fallet Raoul Wallenberg* för en mer förtäckt kampanj som förfäktade att författarna var ryska medlöpare eller rent av betalades av Moskva. Se Bernt Schiller, Varför ryssarna tog Raoul Wallenberg. Stockholm 1991 s. 202 n.1.

välstyrd välfärdsstat är att peta på helgonlegender” – ett angrepp på Expressens egen linje i fallet, som chefredaktör Per Wrigstad bestämt tillbakavisade i samma tidning. Expressen, sa Wrigstad, hade under alla år ”drivit Wallenbergaffären med engagemang och lidelse”. Det skulle tidningen fortsätta med.¹⁷⁰

Nya röster, nya aktörer (1967–74)

”I dag är affären Wallenberg i det närmaste avskriven”, anmärkte Stig Hadenius i sin recension av Villius bok 1966. Den omfattande debatten kunde kanske tyda på att detta inte gällde mediernas och allmänhetens latenta engagemang i saken. Men för myndigheterna var ärendet i praktiken bordlagt. Vitboken och debatten i utrikesnämnden hösten 1965 blev därmed, som Uppsala Nya Tidning skrev inför tjugofemårsminnet av Wallenbergs försvinnande, ”en slutpunkt i regeringen Erlanders strävanden att skapa full klarhet”.¹⁷¹

Också när det gäller händelser och nyheter som kunde driva saken framåt, uppstod det en lång paus, närmast en utmattning, efter debatten om *Fallet Raoul Wallenberg*. Visserligen fortsatte nya vittnen att träda fram i offentligheten. Dansken Mogens Camre anmälde sig i september 1965 med budskapet att Wallenberg var i livet 1950. En anonym Parisbaserad man sa ungefär detsamma i oktober samma år. I oktober året därefter berättade Boris Björklund att Wallenberg hade omkommit i Sibirien 1955, medan två ungerska vittnen i augusti 1967 rapporterade att de hade sett honom 1947 respektive 1955.¹⁷² Och flera vittnesberättelser följde under 1970-talet. Erik Sjöquist letade fram Haim (eller Jefim) Moshinski i Israel 1974, en f.d. KGB-man som hade sett Wallenberg på Wrangelön så sent som 1961 eller 1962. Jaroslav Trusjnovskij vittnade om samma sak 1977.¹⁷³ Genom alla dessa år dök således rubriker som ”Wallenberg lever”, ”Wallenberg är i livet!”, ”Jag såg honom”, upp i svensk press. Men bekräftelser var det ont om. ”Sedan 1965 [har det] inte framkommit något som kunnat föranleda den svenska regeringen att göra en framställning

¹⁷⁰ Expressen 9.02.1966.

¹⁷¹ Uppsala Nya Tidning 17.01.1970.

¹⁷² Svenska Dagbladet 27.09.1965. ibid. 14.10.1966. Aftonbladet 10.08.1967, Sydsvenska Dagbladet 15.08.1967.

¹⁷³ Vår Kyrka 1974/14. Kvällsposten 23.09 o 6.11.1977.

till den ryska regeringen”, sa utrikesminister Sten Andersson hösten 1974.¹⁷⁴

Men exakt 1974 sväller UD:s klippmaterial på nytt. Förutom de sporadiskt uppdykande vittnena fick Sverige en ny, offentlig debatt om Wallenbergfallet. Karakteristiskt nog berodde den på televisionen. I februari 1974 sände TV1 serien ”Vad hände Raoul Wallenberg?” i tre delar. Journalfilm och intervjuer hade här klippts samman med dramatiserade avsnitt med skådespelaren Måns Westfelt i rollen som huvudpersonen. Hela ärendet skulle gås igenom en gång till.

Pressen väntade sig på förhand ”från kritik” av UD, inspirerad av producenten Gunnar Möllerstedt, som förklarade att ”svenska myndigheter agerat trögt och smusslat med fakta”.¹⁷⁵ Det visade sig att det i synnerhet var behandlingen av Nanna Svartz som han syftade på. Hennes vittnesmål presenterades i den tredje delen av filmen som sanning ”utom alla tvivel” och regeringen fick motsvarande kritik för att ha negligerat det. Över huvud taget fylldes förhandskommentarerna och recensionerna av den nya TV-serien i samma grad av välkända poänger från pressens mångåriga UD-kritik och nya missförstånd som nu vaknade till liv under en ny journalistgeneration – som att det skulle ha funnits 1 miljon underskrifter på petitionen till Stalin 1947, eller att Wallenberg blev ”cyniskt offrad” av sina överordnade i Budapest 1945.¹⁷⁶ Men först och främst visar uttalandena om TV-serien att kritiken mot UD nu hade nått en grad av självklarhet som gjorde att den framstod som en sanning som alla kände till. ”Ingen bestrider väl längre att den dåvarande svenska statsledningen var ousäktligt passiv under det första, avgörande skedet”, skrev redaktör Harald Wigforss. ”Alla vet redan att de makthavande i Sverige under flera år gjorde ytterst lite för att få klarhet i vad som hänt Raoul Wallenberg”, instämde Per Ahlmark lite senare.¹⁷⁷ I debattörernas retorik hade statsledningens försummelser blivit en *locus communis* som inte längre krävde motivering eller belägg.

Men också mer kvalificerad kritik nådde fram. Möllerstedts historiska expert, docent Bernt Schiller vid Göteborgs universitet, hade som bakgrund till serien gjort grundliga efterforskningar i internationella arkiv, och kunde i del tre av serien lägga fram en

¹⁷⁴ Expressen 23.10.1974.

¹⁷⁵ Svenska Dagbladet 4.02.1974.

¹⁷⁶ Svenska Dagbladet 11.03.1974, Kvällsposten 11.03.1974.

¹⁷⁷ Dagens Nyheter, odaterat utklipp febr. 1974 UD arkiv. Expressen 29.01.1975.

teori om varför ryssarna arresterade och sedan hemlighöll att de hade Wallenberg i sitt förvar. Det berodde på att de misstänkte att han förhandlade med tyskarna i Budapest och var involverad i planer på att få till stånd ett avtal mellan de allierade och tyskarna, kanske en separatfred, riktad mot Sovjetunionen. Utifrån detta perspektiv gick det att förklara varför Sovjet betraktade Wallenberg som en mycket farlig man, som det fanns all anledning att ta i förvar. I recensionerna av serien påpekades det att detta innebar ett visst ursäktande av Sovjets agerande, som stred mot programmets grundläggande vinkling: indignation över Sovjetunionens omänskliga metoder. Historikerna komplicerade alltså bilden, i stället för att förklara och förenkla den.¹⁷⁸ Schiller fick lättare genomslag i pressen då han gick ut och kritiserade UD direkt för att de inte förstod det ryska handlings sättet. "UD borde redan 1945 haft möjlighet att inse att ryssarna såg Wallenberg som en bricka i det storpolitiska spelet", sa han. I så fall skulle man ha kunnat agera mer adekvat. Svenska Dagbladet tolkade hans expertkommentar som "från kritik" av UD för att samtidshistorisk expertis inte hade använts i hanteringen av fallet.¹⁷⁹

All kritik i samband med TV-serien 1974 ledde till en samlad slutsats: kravet på att alla akter i Wallenbergfallet skulle offentliggöras. Detta krav bottnade i antagandet att UD hade "ett jättestort, hemligt arkiv" som man av en eller annan anledning inte ville öppna. "Man får lätt intrycket att UD har något att dölja", konstaterade Fredrik van Dardel i seriens andra del som bar titeln "Hemlighetsmakeri och ovisshet".¹⁸⁰ "Vad är det UD vill dölja", undrade GT.¹⁸¹ Kravet på att sekretessen skulle hävas och arkiven öppnas för full och fri granskning löpte nu som en röd tråd genom debatten. Detta krav framfördes också i riksdagen. Mellan 1974 och 1980 framställdes inte mindre än sex interpellationer och motioner i frågan om UD-arkivets öppnande – fyra av Anders Björck (m) och två av Olle Wästberg (fp). Aldrig tidigare hade ärendet Wallenberg behandlats i riksdagen med så täta mellanrum (se nedan). Jämfört med tidigare perioders förståelse för vad som trots allt kunde betraktas som rimlig diplomatisk sekretess, var 1970-talets krav på öppenhet absolut och orubbligt.

¹⁷⁸ Heng Österberg i Svenska Dagbladet 11.03.1974.

¹⁷⁹ Göteborgs Tidning 11.03.1974, Svenska Dagbladet 4.02.1974. Schiller fortsatte sina granskningar under åren efter TV-produktionen och utgav senare boken *Varför ryssarna tog Raoul Wallenberg*, Stockholm 1991.

¹⁸⁰ Kvällsposten 24.02.1974. Svenska Dagbladet 11.03.1974.

¹⁸¹ GT 11.03.1974.

Med undantag av arkivfrågan var debatten efter 1974-års TV-serie på många sätt en upprepning av det som tidigare sagts och hänt i ärendet. Det är svårt att tänka sig att opinionen i Sverige påverkades i nämnvärd grad av denna parad av återupprepningar. Men fr.o.m. 1974 hände det någonting som pekade mot att fallet Wallenbergs ställning i offentligheten skulle förändras. Det var vissheten om att ärendet i allt högre grad höll på att bli en internationell angelägenhet. Wallenbergfallet vann nu på allvar fäste i internationella medier och internationell politik och detta medförde betydliga förändringar i opinionsbildningen. Basen för åsiktsbildningen flyttades åtminstone delvis ut ur Sverige. Under loppet av 1979 stiftades Raoul Wallenbergföreningar i USA, Israel, Storbritannien och Frankrike.¹⁸² Också den svenska aktionen övergick till föreningsform under ledning av Ingrid Gärde Widemar, som nu var pensionerat justitieråd. Den svenska kommittén inordnades därmed i ett större, internationellt nätverk. Internationaliseringen kändes så stark att Expressen 1981 publicerade ett särskilt, stort upplagt reportage om den: "När världen upptäckte Raoul Wallenberg".¹⁸³ En av Wallenbergs anhöriga konstaterade 1982: "Jag sätter större tro till den amerikanska opinionen [än den svenska]. Utan den skulle säkert saker och ting inte kommit så långt som de gjort i dag".¹⁸⁴

Fallet Wallenbergs internationalisering (1975–79)

Man anser ofta att det var den människorättspolitik som Jimmy Carter, USAs president under perioden 1977–81, bedrev som på allvar lyfte fram Wallenberg internationellt. Carter engagerade sig starkt i Wallenberg och tog bland annat på eget initiativ upp den försvunna diplomatens öde under ett toppmöte med president Bresjnev. Det var också under Carters presidentperiod som kongressledamoten Tom Lantos – som själv var en av dem som Wallenberg hade räddat – började verka för att han skulle tilldelas den sällsynta utmärkelsen att bli hedersmedborgare i USA, vilket också skedde i september 1981. För den svenska offentligheten var internationaliseringen av ärendet emellertid en sak som låg längre

¹⁸² Aftonbladet 17.01.1980.

¹⁸³ Expressen 16.01.1981, rep. av Erik Sjöquist.

¹⁸⁴ Nina Lagergren till Sydsvenska Dagbladet 26.05.1982.

tillbaka i tiden och som i första hand kopplades till den österrikiske människorättsaktivisten Simon Wiesenthals namn.

Svenska medier hade sporadiskt rapporterat om utlandets intresse ända sedan 1950-talet. I juni 1956 meddelade Dagens Nyheter i en enspaltare att Newsweek i sitt sista nummer hade rapporterat att Wallenberg högst sannolikt var död. I november samma år fick tidningsläsarna veta att ett amerikanskt TV-bolag hade producerat ett program om deras landsman.¹⁸⁵ Ännu en svängning i internationell riktning följde i samband med Eichmann-processen i Jerusalem våren 1961. Under processförberedelserna nämndes Wallenbergs namn. Ett par svenska tidningar snappade upp det och Lars Berg kunde återigen berätta sin fantastiska historia om förbindelsen mellan Eichmann och Wallenberg i Budapest 1944, en uppgift som offentliggjordes i hans bok från 1949.¹⁸⁶ Därmed hade grunden för förståelsen av ärendets internationella sida lagts.

Men det var först då direktören för det judiska dokumentationscentret i Wien, Simon Wiesenthal, kom in i svensk debatt som denna förståelse började vinna insteg på allvar. Av UD:s klippmaterial att döma skedde detta samtidigt med att Möllerstedt/Schillers serie visades i svensk TV i februari 1974. Journalister från Göteborgspressen (serien var en Göteborgsproduktion) sökte i detta sammanhang efter relevant stoff. Plötsligt framträdde ”den världsberömda nazistjägaren ” Wiesenthal i svenska medier och berättade att han i fyra år hade arbetat med fallet Wallenberg på uppdrag av Maj von Dardel. Och han var full av idéer om hur ärendet skulle drivas vidare. Wiesenthal ville föreslå Wallenberg som kandidat till Nobels fredspris. Han ville också ta kontakt med Aleksandr Solzenitsyn, författaren till *Gulag-arkipelagen*, som nu levde i exil i Norge, för att höra efter om han under sin tid i Ljubjanka-fängelset hade sett till svensken.¹⁸⁷ Ett par år senare tog Wiesenthal upp saken vid den så kallade Sacharovhearingen i Rom.¹⁸⁸ Den amerikanska tidningen New York, och även västtyska Der Spiegel, rapporterade före julen 1977 att Wiesenthal var på väg till Israel för att träffa ett vittne som hade sett Wallenberg så sent som 1975 – en otrolig upplysning, som Wiesenthal lika fullt fann nödvändig att undersöka personligen. Detta var så uppseende-

¹⁸⁵ Dagens Nyheter 6.06.1956. Oidentifierat utklipp från 25.11.1956 i UD arkiv.

¹⁸⁶ Expressen 19.03.1961, Svenska Dagbladet 20.04.1961.

¹⁸⁷ Göteborgsposten 25.02.1974, Kvällsposten 26.02.1974.

¹⁸⁸ VG, Oslo, 28.11.1977.

väckande att det också togs upp i Sveriges Riksdag.¹⁸⁹ Våren 1978 berättade Wiesenthal för Veckojournalen att han samarbetade med svenska UD och inom kort hoppades kunna presentera två pålitliga vittnen som kunde bevisa att Wallenberg var i livet efter 1947, en sak som utrikesminister Karin Söder bekräftade i riksdagen.¹⁹⁰ Ett av vittnena var den österrikiske läkaren Menachem Melzer, som gjorde ”ett mycket seröst intryck”, sa Wiesenthal. Inte heller UD:s departementsråd Jan Lundvik ville helt tillbakavisa denne Melzer. Problemet var bara att han hänvisade till ett fängelse i Vorkuta som inga andra vittnen hade uppgivit som aktuell vistelseort.¹⁹¹

Kort sagt, med Wiesenthal och hans rastlösa energi blåstes nytt liv i ärendet – åtminstone för pressen. Wiesenthal hade ständigt överraskande idéer. Under en vistelse i Köpenhamn i augusti 1978 uppmanade han Sverige att dra sig ur de olympiska spelen i Moskva, om inte ryssarna avslöjade hela sanningen om Wallenberg. Förslaget rapporterades utförligt, om än med viss skepsis, i svensk press.¹⁹² Wiesenthal kunde också förklara varför så många opålitliga vittnen framträdde i denna sak: Det berodde på familjen Wallenbergs rikedom, som gjorde att äventyrare från många länder försökte med en lögn för att slå mynt av sin historia – en poäng som aldrig tidigare hade framförts offentligen i Sverige.¹⁹³

I januari 1979 blev ärendet emellertid återigen föremål för hemlighållna åtgärder. Den 27 januari 1979 detonerade nyheten att den svenska regeringen i största hemlighet hade förberett och den 3 januari avsänt en note i Wallenbergfallet, och att det tre veckor därefter hade kommit ett svar från Sovjet. Notan, som var den första på 14 år, var utformad som ett brev från statsminister Ola Ullsten till Sovjetunionens statsminister, och uppfattades omedelbart som en markering från den nya folkpartistiska regeringens sida.

De upplysningar som låg till grund för den nya hänvändelsen gällde vittnesmål som hittills hade varit helt okända för medierna. Medan uppmärksamheten de sista åren hade fokuserat på Moshinski och Melzer, samt på Wiesenthals mer eller mindre trovärdiga vittnen, hade UD arbetat även i andra riktningar. I kungörelsen om noteväxlingen av den 26 januari hänvisade man till två

¹⁸⁹ Dagen 31.12.1977. RD 1977/78 nr. 83 s. 11 ff, fråga ställd av Olle Wästberg och besvarad av utrikesminister Karin Söder 27 februari 1978. – Wiesenthal förlorade snart tilltron till detta vittne, berättade han för Arbetet 7.03.1978.

¹⁹⁰ RD 1977/1978 Nr. 83 s. 12.

¹⁹¹ Vecko-Journalen 11.04 och 18.04 1978.

¹⁹² Berlingske Tidende 28.08.1978, jfr. Eskilstuna-Kuriren 29.08.1978.

¹⁹³ Intervju i Arbetet 7.03.1978.

nya vittnen, som pressen nu fick bråttom att förfölja. Dessa två vittnen presenterades under februari och mars som polacken Abraham Kalinski och ryssen Jan Kaplan i utförliga intervjuer. Den förstnämnde lät sig intervjuas direkt medan den sistnämnde lämnade sin historia genom dottern Anna Bilder i Tel Aviv. Båda hade träffat på Wallenberg – Kalinski i Vladimir och ett par andra fängelser ett antal gånger mellan 1952 och 1959, Kaplan i Butyrka-fängelset i Moskva 1975. Kalinski var för sin del säker på att Wallenberg fortfarande var i livet. Men sovjetmyndigheterna hade inte kunnat verifiera deras vittnesmål. Efter bara tre veckor ("tro det den som vill", Uppsala Nya Tidning) kom det nedslående svaret till den svenska regeringen "att det inte finns och inte kan finnas något nytt i frågan om R. Wallenbergs öde". I sin kungörelse försäkrade regeringen att den fortsatte att arbeta utifrån hypotesen att han "kan vara i livet" och att man ville "fortsätta ansträngningarna att skapa full klarhet om hans öde". Men det hela lät ganska resignerat. I verkligheten betraktade man avslaget som definitivt – för den här gången.¹⁹⁴

Likväl kunde man spåra en viss ljusning i Sovjets svar. Ingmar Lindmarker i Svenska Dagbladet kunde rapportera ingående om hur utrikesledningen bedömde formuleringen av svaret. Notan var inte avvisande. Jämfört med tidigare sovjetiska svar, som ofta bar prägel av irritation eller oförskämdhet, var detta svar "skyndsamt, artigt och opolemiskt". Det var tydligt att ryssarna reagerade med en hittills aldrig visad empati för den svenska regeringens problem i fallet Wallenberg. Svaret ledde på det hela taget till en öppning för fortsatt dialog med Moskva.¹⁹⁵

Svensk press spekulerade inte över om Sovjets nya ton var ett resultat av att man också i Kreml hade blivit klar över sakens internationella utveckling. Men det måste ligga nära till hands att tänka sig ett samband mellan Carter-administrationens engagemang och tonen i det svar som inkom till Rosenbad i januari 1979. Ärendet var inte längre en enbart svensk angelägenhet – kanske inte ens i första hand svensk.

¹⁹⁴ Svenska Dagbladet, Dagens Nyheter, Expressen, Aftonbladet 29.1.1979.

¹⁹⁵ "Ny öppenhet om Wallenberg", Svenska Dagbladet 28.01.1979.

"På något sätt avslutat" (Vitboken 1980 – 1982)

Året efter noteväxlingen utgav UD de första sju delarna av det samlade Wallenbergmaterialet medan resterande fyrtio delar gavs ut 1982. Därmed hade "det jättestora, hemliga arkivet" öppnats för var och en. "Jag har en känsla av att Wallenbergfallet [...] på något sätt är avslutat", skrev veteranen bland pressens Wallenbergreportrar, Erik Sjöquist, i en kommentar till offentliggörandet.¹⁹⁶ Det är tragiskt, skrev han också, att man troligen aldrig får veta sanningen – vilket Expressen faktiskt under alla år hade sagt var fullt möjligt. Den antydning till självkritik som låg i denna anmärkning går igen i många av pressens reaktioner på det väldiga materialet. Kommentarer från 1982 var dock långt mer positiva till myndigheterna, och särskilt UD, än vid lanseringarna av de tidigare vitböckerna. Det gällde i synnerhet i förhållande till 1980, då materialet från de första efterkrigsåren 1945 – 49 frisläpptes och alla Staffan Söderbloms anteckningar och brev ådagalades. Vid detta tillfälle blev domen i pressen hård med anklagelser om att "UD svek Wallenberg": "Trots ett enormt opinionstryck har den svenska regeringen och utrikesförvaltningen i inledningsskedet – då utsikten att lyckas rimligen var störst – handlat inkonsekvent och kraftlöst."¹⁹⁷ "Det fanns ingen politisk vilja att verkligen ställa frågan om den saknade UD-tjänstemannen på sin spets. UD:s eget folk anpassade sig efter regeringens brist på kraftfulla initiativ."¹⁹⁸ I kommentarerna från 1982, då hela materialet lagts fram, är tonen en annan. Man stöter ständigt på formuleringar som att "Utrikesdepartementet har ansträngt sig mer än någon trodde för att få klarhet", eller att det har funnits "ett brinnande svenskt intresse [...] att söka lösa gåtan."¹⁹⁹

Men även denna gång upprepades och framfördes kritik. Ett flertal, i synnerhet borgerliga, tidningar menade att myndigheterna uppträtt "valhänt" – det var det uttryck som helst användes – i alla fall i början av fallet. Uttrycket "de förlorade åren" gick också igen som en beteckning på den första perioden efter 1945. Tid, viktig tid, hade gått förlorad under den första perioden efter 1945. Men hur långt sträckte sig beteckningen "de förlorade åren" egentligen? Och hur hade UD under denna period rent konkret misskött sig

¹⁹⁶ Expressen 25.05.1982.

¹⁹⁷ Expressen, ledare 31.01.1980.

¹⁹⁸ Dagens Nyheter, ledare 1.02.1980.

¹⁹⁹ Sydsvenska Dagbladet 26.05.1982, Expressen ibid.

genom att förlora tid och initiativ? Om detta var kritikerna nu ännu mindre eniga än tidigare.

Svenska Dagbladet ansåg att de förlorade åren sträckte sig från 1945 till 1957, då Östen Undén hade försinkat en aktiv handlingslinje gentemot Moskva. Även Dagens Nyheter satte en skiljelinje vid 1957, då Undéns ”långt drivna försiktighet” gav plats åt Arne Lundbergs energiska agerande.²⁰⁰ Stockholms-Tidningen fastställde däremot den förlorade tiden och ”det valhanta uppträdandet” till Stalinepoken, alltså 1945–53. Erik Sjöquist hävdade för sin del att 1951 var skiljeåret; ”åtminstone” från 1951 (och kanske tidigare) hade ärendet hanterats med oklanderlig energi. Tidigare hade en ivrig UD-kritiker som Per Ahlmark begränsat perioden av ”otrolig nonchalans” från myndigheternas sida till 1940-talet, dvs. fram till 1949.²⁰¹

Men det fanns också dem som tog i kraftigare. Tidningen Barometern menade att UD:s ”misstag och felbedömningar” absolut inte hade upphört efter de första åren, utan att de fortsatte också på 1950- och 1960-talet. För Göteborgs-Postens del varade regeringens valhänthet genom hela Erlanders och Palmes tid. På detta sätt fick begreppet ”de förlorade åren” en ganska diffus innebörd.

Exakt vilka möjligheter som hade gått förlorade var heller inte helt klart. Det kunde knappast röra sig om insamlingen och värderingen av vittnesmål, som departementet hade genomfört i konkurrens med pressen. Det framgår av det offentliggjorda materialet, skrev TT, att ”den ende som nu lever som med absolut säkerhet träffat den svenska diplomaten i fångenskap i Sovjetunionen”, var Gustav Richter och hans vittnesmål gällde uteslutande perioden 31 januari–1 mars 1945.²⁰² Det var nog så viktigt, eftersom det bevisade att Wallenberg inte hade omkommit i Budapest, som man hade meddelat 1947. Men det hade ju också ryssarna själva erkänt var felaktigt – efter intensiva och ihärdiga svenska påtryckningar. Alla andra vittnen som hade framträtt i svensk press, med förklaringar som tolkades som tillförlitliga och trovärdiga, hade alltså visat sig vara vilseledande blindspår. Man kunde kanske ha väntat sig att detta skulle ge upphov till reflektioner om pressens roll i opinionsbildningen. Så tycks inte ha varit fallet.

Men en sak var helt klar: fallet Östen Undén. Undén stod i en klass för sig som skyldig till den valhanta tiden och dess försum-

²⁰⁰ Detta var ett missförstånd. Lundbergs tid i UD 1951–57 sammanföll med Undéns.

²⁰¹ Alla tidningar citerade 25.02.1982. Per Ahlmark: RD 1975 Nr. 35 s. 169.

²⁰² ”Gustav Richter – enda säkra vittnet”. Norrländska Socialdemokraten 25.05.1982.

meler, oavsett hur långt den perioden sträckte sig eller vad den innebar. Dokumenten avslöjade nu att Undén två gånger hade dödförklarat Wallenberg i utrikesnämnden, först 1952 och sedan 1957. Detta var den enskilda fråga som väckte störst uppmärksamhet, och den var föga hedrande för Erlanders utrikesminister.

Nu var kritik av Undén långt ifrån något nytt inslag i Wallenbergdebatten. Personen Undén hade varit skottavla åtminstone sedan 1957. Kritiken mot honom fick överraskande ny näring 1979, fem år efter hans död, då hans f.d. UD-medarbetare Per Anger i sina memoarer riktade starka anklagelser mot sin chef och hans inställning till ärendet: "Man fick nästan känslan att Undén gärna godtog Vysjinskijs ord att Wallenberg ej fanns på ryskt område". Resultatet blev att "Wallenberg offrades på neutralitetens altare", att "Raoul Wallenberg kunde ha räddats av Undén" men att "regeringen då svek", som det hette i recensionerna av Angers bok i november 1979.²⁰³ Anger var inte ensam om sin kritik. I december samma år gick en annan av UD:s f.d. ämbetsmän, Gunnar Häggelöf – Söderbloms efterträdare som sändebud i Moskva – till pressen med minnesanteckningar om sin chefs hantering av Wallenbergfallet. Även dessa svärtade ner honom kraftigt.²⁰⁴ De uppseendeväckande uttalandena från UD:s egna ämbetsmän år 1979 måste givit opinionen bilden av en utrikesminister som inte bara hade uppträtt motvilligt, utan som aktivt hade motsatt sig den lösning som kanhända var den enda som kunde ha givit resultat – utväxling, efter schweiziskt mönster. Med 1980 års vitbok fick sedan allmänheten tillgång till vissa dokument som föreföll att underbygga detta, och med 1982 års fullständiga offentliggörande kom definitiva fakta på bordet. Undén hade dödförklarat Wallenberg därför att han hela tiden hade ansett fallet vara kontra-produktivt för sin utrikespolitik.

Det var en hård dom. Å andra sidan fick kritiken genom fokuseringen på Undén en tydlig politisk och konstitutionell adress. Det var ju den ansvarige utrikesministern som fick klä skott. På detta sätt mynnar opinionsmaterialet från den svenska pressen 1945–82

²⁰³ Per Anger, *Med Raoul Wallenberg i Budapest*. Sth. 1979, s. 139. Recensioner i Svenska Dagbladet 12.11.1979, Norrköpings Tidningar 15.11.1979

²⁰⁴ Gunnar Häggelöf, "När Wallenbergarkivet öppnas". Svenska Dagbladet 7.12.1979. Det berättas här om en konferens med Undén i månadsskiftet november/december 1946, där Undén ska ha motsatt sig ett förslag från Häggelöf om en kraftfull hänvändelse till Sovjet. Egendomligt nog har Häggelöf glömt att en demarche med kraftfullt innehåll faktiskt gjordes just i månadsskiftet november/december, se ovan s. 18.

ut i en kritik som också åtföljdes av klara föreställningar om ansvar – även om den ansvarige inte längre var i stånd att försvara sig.

Epilog: Wallenberg i riksdagen (1975–95)

Under de första trettio åren efter 1945 behandlades fallet Raoul Wallenberg endast undantagsvis i riksdagen, allt som allt 7–8 gånger. Viktiga debatter förekom förhållandevis sällan – som den efter Håstads första interpellation 1946, eller den efter Gärde Widemars 1951. Också Ohlins interpellation från 1964, före Chrusjtjovs besök, bör uppmärksammas för vad den ger av referenser till opinionsbildningen. Utöver detta ger riksdagsprotokollen föga stoff.

Detta förändras helt från mitten av 1970-talet. Mellan 1974 och 1989 tas frågan upp sammanlagt 23 gånger i form av motioner och frågor. Det betyder att Wallenbergfallet behandlades vid varje riksdag, ofta flera gånger, och med allt tätare mellanrum. Men efter 1989 blir det tyst. På 1990-talet togs ärendet upp endast en gång (1995).

1970- och 80-talets starka parlamentariska fokusering har otvivelaktigt sin bakgrund i inrikespolitiska förhållanden. Ett regimskifte, som det som ägde rum i Sverige 1976, med övergång till koalitionsregeringar, leder naturligt till ökad parlamentarisk aktivitet i ett ärende. Det kommer också att ställas flera frågor till statsråd än tidigare – dels som kritik, dels som avtalat samspel. Också ändringar i riksdagens regler och arbetssätt har under åren gjort det lättare för enskilda representanter att utmärka sig, t.ex. genom motionsinstitutet. Backbenchers har på senare tid fått friare spelrum än tidigare.

Ändå är det tydligt att den nya parlamentariska aktiviteten i detta fall drivs fram av ett nytt sätt att se, eller ett nytt perspektiv, på hela Wallenbergfallet. Detta perspektiv är internationaliseringen. De allra flesta av de motioner och frågor som tagits upp efter 1974, tar sin utgångspunkt i den omständigheten att hela fallet har blivit, eller håller på att bli, internationellt. Det är således den uppmärksamhet det väcker ute i världen, som motiverar att det tas upp så ofta i riksdagen hemma.

Hänvisningarna till utlandet blir särskilt tydliga under 1980-talet. Men de präglar även den första omgången av frågor och motioner, som består av de sex tillfällen då Wallenbergfallet tas upp 1974–80

med krav på att regeringen ska öppna eller offentliggöra UD:s Wallenbergarkiv.

Anders Björcks interpellation den 16 januari 1974 – den första av dessa – ställde den i och för sig vanliga frågan till utrikesminister Sten Andersson: Vad kommer regeringen att göra för att komma närmare ett uppklarande av ärendet och för att få UD:s handlingar öppnade? Men motiveringen kunde nu backas upp med internationella omständigheter – med hänvisning till de senare årens amerikanska senatsförhör där flera nya vittnen hade trätt fram. Att den amerikanska kongressen hade blivit en part i ärendet måste uppfattas som en tungt vägande motivering.²⁰⁵ Då Olle Wästberg i februari 1978 frågade utrikesminister Karin Söder om inte nytt arkivmaterial nu kunde offentliggöras – något som hon i sitt svar lovade skulle göras – var det med hänvisning till Simon Wiesenthals internationellt kända efterforskningar.²⁰⁶ Sådana referenser till Wallenbergintressen ute i världen gjordes med tiden allt oftare. Arkivfrågan väckte för övrigt också mer näraliggande frågor om bl.a. huruvida regeringen skulle ge ut en ny vitbok (Björck), om det inte kunde inrättas en brett sammansatt medborgarkommission med uppgift att granska arkiven (Ahlmark) osv.²⁰⁷ Dessa frågor hade mindre prägel av internationell kontext, och mer av inhemsk irritation över sekretess och onödigt hemlighållande. Informationsbehovet stod i centrum. ”Vi vet så förfärligt litet därför att så mycket är hemligstämplat”, som det uttrycktes.²⁰⁸

Internationella hänvisningar blev vanligare under 1980-talet, när arkivfrågan var avklarad i och med öppnandet 1980 och 1982. Den enskilda sak som nu oftast togs upp gällde frågan om hur Sverige skulle hedra Raoul Wallenberg på vederbörligt sätt, när så många andra länder ägnade honom olika former av hedersbevis. Man undrade om han inte borde få ett eget frimärke, om det var dags att instifta ett Wallenbergpris, om han borde utnämnas till hedersmedborgare, om man borde resa ett Wallenbergmonument eller på annat sätt hedra honom i konstnärlig form.²⁰⁹ De flesta av dessa förslag lades fram före 1986, under socialdemokraternas regering,

²⁰⁵ RD 1974 Nr. 5 s. 87 f, Nr.85 s. 10–15.

²⁰⁶ RD 1975 Nr. 35 s. 174.

²⁰⁷ RD 1975, UU 1975:2 o. Nr 35 s. 168–77. RD 1975/76 Nr. 54 s.33–35. RD 1980/81 Nr. 79 s.105–107.

²⁰⁸ RD 1977/78 Nr 83 s. 11–13.

²⁰⁹ RD TU 1982/83: 10 (frimärke). RD UU 1983/84:9 (Wallenbergpris). RD 1983/84 Nr.149 s. 112–118 (monument, frimärke). RD TU 1983/84: 15 (frimärke). RD UU 1985/86:27 (monument, hedersmedborgare). Motion i RD 1986/87: K 822 (konstverk). Motion i RD 1989/90: K 324 (konstverk).

och kom alla från den borgerliga sidan. Samtliga motiverades med den internationella Wallenberguppmärksamheten – att Sverige inte fick vara sämre än andra länder.²¹⁰ Alla förslagen avslogs av regeringen eller av majoriteten i det aktuella utskott som behandlade frågan. Två sådana förslag, som ställdes 1984 av Sven Munke (m) respektive Elisabeth Fleetwood (m), fick ett mycket tydligt och inte utan politisk udd formulerat avslag från kulturminister Bengt Göransson:

Vi har i vårt land principen att inte hedra levande personer genom resande av statyer eller utgivande av frimärken. För en fortsatt diskussion och för att möjliggöra fortsatta framställningar vid samtal med sovjetiska myndigheter är det faktiskt principiellt viktigt att vi står fast vid denna principiella syn: Raoul Wallenberg lever [...] menar ni [interpellanterna] att regeringen skall lägga ned ärendet Raoul Wallenberg genom att föreslå ett hedrande i form av ett frimärke eller ett monument och därmed medge att Raoul Wallenberg inte lever längre.²¹¹

En annan grupp motioner, som var lika tydligt internationellt inriktade, var de som uppmanade regeringen att inte göra sina hemställningar till Sovjet direkt och bilateralt – flera sådana väcktes naturligtvis också – utan i stället gå via internationella organ eller tredje stater. Motivet till detta var att eftersom ärendet Wallenberg hade blivit internationellt, borde det också kunna lösas internationellt. Regeringen hade själv slagit in på den vägen, bland annat genom att ta upp frågan på den europeiska säkerhets- och samarbetskonferensen (ESK) i Madrid år 1980. Det svenska inlägget i detta sammanhang fick stöd från USA, Storbritannien och Schweiz.²¹² Dessutom hade regeringen på den stora internationella Wallenberghearingen i Stockholm i januari 1981 framfört budskapet att den ”välkomnar alla ansträngningar” av internationell art som kan bringa klarhet i saken.²¹³ I riksdagen kom det upp flera förslag i det hänseendet. Tanken på att inrätta en internationell granskningskommission lanserades. Regeringen uppmanades också att ta upp Wallenbergfallet på Stockholmskonferensen i januari 1984, och att be president Reagan att ta upp ärendet på mötet i

²¹⁰ En lista över de internationella hedersbevisen som visades Wallenberg under år 1983, framlades av Karin Ahrlund (fp) i Motion 1983/84:764.

²¹¹ RD 1983/84 Nr. 149 s. 115.

²¹² RD 1980/81 Nr. 79 s. 105 (Ola Ullsten), 1985/85 Nr. 25 s. 95 (Per Stenmarck).

²¹³ RD 1980/81 Nr. 79 loc.cit.

Genève i december 1985.²¹⁴ Förslagen avslogs, huvudsakligen på tekniska grunder, men ibland också med politisk udd. Att be president Reagan ta upp ärendet skulle vara opassande, var det svar som utrikesminister Andersson gav Hadar Cars (fp). Eftersom Raoul Wallenberg var amerikansk hedersmedborgare var det självklart upp till amerikanarna att själva bestämma om de ville ta upp hans sak.

Hanteringen av Wallenbergfallet i 1970- och 80-talets riksdag skiljer sig också på flera andra sätt från tidigare år. Medan interpellationsdebatterna på 1950- och 60-talet delvis hade varit mycket långvariga, togs frågan nu upp så ofta att debatterna vanligtvis blev korta, ibland mycket korta. Medan statsråden tidigare svarade med utförliga beskrivningar, kunde de nu ibland svara rent demonstrativt knapphändigt med bara en mening eller två.²¹⁵ Innehållet i hänvändelserna var då också ofta inriktade på rena detaljfrågor i samband med bestämda vittnesmål. 1982 frågade t.ex. Margaretha af Ugglas (h) utrikesminister Lennart Bodström vad regeringen tänkte göra med anledning av ett sådant vittnesbörd som lämnats i TV av en f.d. sovjetisk medborgare i Israel. Bodström var tvungen att svara att saken hade undersökts men det hade inte lett till något. En sådan framställning, där enskilda vittnesmål som avlagts i medierna fördes rakt upp till statsråden, hade varit otänkbar tidigare. Riksdagen blev på så sätt en förlängning av pressens funktion.

Efter murens fall och sovjetkommunismens upplösning blev förutsättningarna för att driva ärendet mycket annorlunda. Riksdagen förelades inte längre ärendet Wallenberg. 1991 inrättades en svensk-rysk arbetsgrupp. På femtioårsdagen efter Wallenbergs försvinnande, dvs. den 17 januari 1995, lade Elisabeth Fleetwood (m) fram ett sista förslag i riksdagen om att i konstnärlig form hedra hans gärning. Denna gång gick förslaget igenom och några år senare anlades Raoul Wallenbergs torg i Stockholms centrum.

Om pressmaterialet

UD:s eget pressmaterial består av tidningsklipp, i huvudsak insamlade av tjänstemännen själva, men under några perioder sammanställda av Argus. Klippsamlingen är långt ifrån fullständig. Först på

²¹⁴ RD UU 1982/83:10 (granskningskommission). 1983/84 Nr 76 s. 39 f (Stockholmskonferensen). 1985/85. Nr. 17 s. 16 f. (USAs president).

²¹⁵ Palme i svaret till Stenmarck RD 1985/86 Nr. 67 s. 52, Carlsson i svaret till Stenmarck RD 1987/88 Nr 67 s. 71 f.

1960-talet förefaller UD:s presstjänst att ha etablerat en systematisk inrikes insamling av mediernas, särskilt tidningarnas, hantering av Wallenbergärendet.²¹⁶ Rapporter om medietäckningen ingick dessförinnan i de allmänna pressöversikterna. Någon systematisk sortering eller arkivering av Wallenbergmaterialet med sikte på att bevaka den rikstäckande opinionen utfördes inte.

En egen arkivserie med klipp benämnd "Efterforskningen av Raoul Wallenberg. Tidningsklipp", lades upp på dossier P 2 EuI i juni 1946. Den föreligger i dag i tre pärmar, täckande åren 1946 – 55, 1956 – 76 respektive 1977 – 82. Serien omfattar cirka 250 klipp från svenska tidningar samt ett mindre antal klipp från utländsk press. Samma avdelning har ytterligare tre arkivboxar med pressklipp som inte är sorterade. Tillsammans med klippen från utrikesminister Undéns papper, uppgår antalet klipp till cirka 700. Dessa 700 klipp är i viss utsträckning dubletter, särskilt för åren 1957 och 1965 – 66, då de är hämtade från olika serier. Till detta kommer klippen från utländska tidningar. Dessa är spridda och tillfälliga för de flesta år, men mer systematiskt insamlade för åren 1957 – 59, då Sveriges ambassader i Bonn, Paris, Washington och de nordiska länderna ålagts att inrapportera presskommentarerna om Wallenbergfallet i respektive land. Cirka 65 klipp från utländsk press har bilagts dessa rapporter.

I Wallenbergaktionens arkiv i Riksarkivet finns cirka 50 pressklipp från året 1945, samlade i den s.k. Rudolph Philipp-samlingen. Under andra halvåret 1945 utfördes insamlingen genom Argus och materialet kan anses uttömmande. Därutöver finns det ca 1 000 klipp för åren 1955 – 56, insamlade genom AB Press-urklipp.

Detta ger följande kvantitativa fördelning av materialet:

1945–55	132 pressklipp
1955–65	1 200
1965–75	121
1975–85	550 ²¹⁷

Det som gör åren 1955 – 65 särskilt innehållsrika är dels att de under längre perioder än andra täcks av professionella klipptjänster,

²¹⁶ Den första analytiskt präglade sammanfattningen av pressens bevakning av fallet Wallenberg i Presstjänstens arkiv är sammanställd med anledning av vitboken från 1965. Se "PM rörande presskommentarer kring vitboken i fallet Raoul Wallenberg". Stencil 11 s. Pressbyråns arkiv, box 246, UD:s Wallenbergarkiv.

²¹⁷ I denna siffra inkluderas ett beräknat antal om 500 klipp från 1981–82 i Wallenbergföreningens arkiv (2 kartonger).

dels att de omfattar sådana intensivt pressbevakade händelser som Erlanders besök i Moskva och Chrusjtjovs besök i Sverige. Perioder som täcks av professionella tjänster ger i allmänhet upp till 510 gånger så många klipp som andra perioder, eftersom samtliga versioner av artiklar som förmedlats genom partipressen då är representerade i samlingen.

Kronologi över viktigare händelser i Raoul Wallenberg-ärendet 1944–1991

1944

- 25 maj Den amerikanske ministern i Stockholm Johnson instrueras att be UD utöka sin diplomatiska representation i Ungern.
- 2 juni Det svenska sändebudet i Budapest Carl Ivan Danielsson begär förstärkning
- 9 juni Johnson samtalar med kabinetssekreterare Erik Boheman som ställer sig positiv till utökad svensk diplomatisk närvaro i Ungern.
- 11 juni Det svenska sändebudet Staffan Söderblom anträder resan till Moskva.
- 12 juni Representanten för War Refugee Board (WRB), Iver C. Olsen träffar Wallenberg, Johnson underrättar USA:s utrikesminister Cordell Hull om att Wallenberg är en lämplig kandidat för uppdraget i Ungern.
- 15 juni Wallenberg på "middag hemma Olsson, Lauer".
- 19 juni Wallenberg tackar Boheman för det förtroende som UD visat honom.
- 21 juni UD underrättar Danielsson om att Wallenberg skall attacheras till beskickningen. Johnson telegraferar till Hull och ber om instruktioner till Wallenberg.

27 juni	Johnson ber på nytt om instruktioner till Wallenberg.
28 juni	Wallenberg sammanträffar klockan 13.00 med Johnson på Bellmansro.
29 juni	Johnson definierar (i ett telegram till Hull) projektet som "an American program" och ber om instruktioner till Wallenberg.
1 juli	Boheman träffar Johnson, delger honom en rapport avrättning av judar i ett koncentration-släger (möjligtvis Auschwitz-Birkenau) samt erbjuder sig att förmedla amerikanska instruktioner från USA till Wallenberg.
6 juli	Hull instruerar Wallenberg att följa den ungerska regeringens reaktion på Roosevelts varning rörande straff för de som är skyldiga till förintelsen av judar. Biträdande polchefen Sven Grafström underlättar Anger om Wallenbergs uppdrag som är "speciellt" och "ytterst delikat".
7 juli	Hull översänder instruktioner till Wallenberg. Raoul Wallenberg lämnar Stockholm för färd mot Berlin klockan 13.50.
10 juli	Wallenberg anländer till Budapest. Hull ber Olsen införskaffa information om var ungerska och polska förintelseläger är lokaliserade. Bl.a. Wallenberg skall användas för denna uppgift.
juli	WRB-rapport slår fast att "Wallenberg would be available for any work the WRB might wish to assign to him".
18 juli	Wallenberg sänder sin första rapport till UD.
24 juli	Wallenberg skriver till Lauer att "den bästa hjälpen vore om ungrarna fick klart för sig, vilken dum politik de bedriva med hänsyn till Rumäniens

milda behandling av judarna. Säg åt Larsson [Olsen] och Gustafsson [Böhm] detta”.

- 27 juli Wallenberg väntas till Stockholm. Boheman lovar att ordna en direktkontakt mellan Wallenberg och brittiska legationen.
- 28 juli Stettinius översänder information rörande flyktvägar för judar till Rumänien för vidarebefordran till Wallenberg.
- 29 juli Wallenberg sänder sin andra och tredje rapport till UD
- 5 augusti Instruktioner rörande finansiering av flyktingläger i Ungern utfärdas från USA för vidarebefordran via Olsen och UD till Wallenberg.
- 7 augusti Wallenberg sänder sin fjärde rapport till UD.
Johnson telegraferar till State Department att tyska myndigheter vägrat utfärda visum åt Wallenberg för genomresa till Sverige.
- 10 augusti Olsen noterar i brev till WRB-chefen John W. Pehle att ”the Swedish foreign office is somewhat uneasy about Wallenberg's activities in Budapest, and perhaps feel that he has jumped in with too big a splash”.
Olsen skriver till UD att han inte vill bestrida Wallenbergs administrationskostnader.
- 12 augusti Vice utrikesminister Edward R. Stettinius översänder ett antal frågor rörande verksamheten i Ungern för vidarebefordran via Olsen och UD till Wallenberg. Wallenberg instrueras också arbeta för att de lättnader vad gäller deportationer som antagits i Ungern efter den 10 juli skall fortgå.
- 8–14 augusti Anger äter lunch med Olsen i Stockholm.
- 16 augusti Wallenberg sänder sin femte rapport till UD.

19 augusti	Johnson telegraferar till State Department att det anses "not advisable" att be UD vidarebefordra instruktionen till Wallenberg rörande Szentirmay (som utfärdats den 5 augusti). Instruktionen skall istället förmedlas till Wallenberg via legationssekreteraren Per Anger som befinner sig i Stockholm.
23 augusti	Lauer skriver till Olsen och frågar om Olsen har förtroende för Wallenberg.
12 september	Wallenberg sänder sin sjätte rapport som vidarebefordras till brittiska legationen. I en bilaga till rapporten svarar Wallenberg på Stettinius av den frågor 12 augusti rörande verksamheten. Bilagan vidarebefordras av UD till Olsen.
27 september	Wallenberg sänder sin sjunde rapport som vidarebefordras av UD till brittiska legationen och Olsen.
2 oktober	Wallenberg instrueras av Hull att ta kontakt med ett antal namngivna personer och efterhöra huruvida dessa har projekt som behöver finansieras med amerikanska medel.
2 oktober	Wallenberg instrueras av Hull att ta kontakt med ett antal namngivna personer och efterhöra huruvida dessa har projekt som behöver finansieras med amerikanska medel.
10 oktober	900 ryssar utlämnas till Sovjetunionen.
12 oktober	Wallenberg sänder sin åttonde rapport som vidarebefordras av UD till brittiska legationen och Olsen.
15 oktober	De ungerska fascisterna, pilkorsarna, griper makten.
20 oktober	Söderblom instrueras att avlägga en démarche till skydd för svenska ekonomiska intressen i bl.a.

- Ungern. UD:s polchef Eric von Post underrättar tjänstemannen vid sovjetiska legationen i Stockholm Ilja Tjernysjev rörande verksamheten i Budapest till skydd för judarna.
- 13 november UD instruerar Danielsson att söka "förhala" frågan om svenskt erkännande åt pilkorsregimen.
- 8 december Wallenberg sänder sin sista rapport till UD. Denna rapport vidarebefordras till Olsen och Herbert Caird North vid brittiska beskickningen.
Wallenberg skriver i ett brev till Lauer att han tänker "stanna i Budapest några månader efter ryska besättningen av staden och bilda en internationell förening för återställandet av judisk egendom; han antar, att han i alla fall inte kan komma iväg så snart, om resan skall gå över Ryssland"
- 12 december Söderblom möter Dekanozov som klagar över den svenska politiken rörande de 30 000 baltiska flyktingarna i Sverige.
- 18 december Söderblom sammanträffar med Vetrov som behandlar honom kyligt och avvisar hans begäran om skydd åt svenska intressen i Rumänien. Söderblom ber också om att utfärdandet av ett dödsattest åt den svenska medborgaren Ingrid Witt-Lundvall påskyndas.
- 19 december Ingemar Hägglöf noterar i sin dagbok att Söderblom är nedstämd på grund av Vetrovs kyliga mottagande.
- 21 december Beskickningen i Berlin meddelar att Eichmann sagt sig ha för avsikt att "skjuta judehunden Wallenberg".
Amerikanska beskickningen i Stockholm erhåller instruktion från State Department att be UD överta skyddet av den spanska beskickningens i Budapest judar.

- 23 december Beskickningen i Budapest skickar sitt sista telegram till Stockholm.
- 24 december Det svenska beskickningshuset i Budapest plundras av pillkorsare. Beskickningens avdelning för skyddsmaktsärenden (B-avdelningen) utsätts för svår skadegörelse.
- 28 december UD instruerar svenska beskickningen i Berlin att efterforska Budapest-legationens öde.
- 29 december Berlin-beskickningen meddelar att Wallenberg har ställt sig under tyska truppers skydd.
- 30 december Söderblom instrueras avlägga démarche hos Dekanozov till skydd för personalen vid svenska Budapest-beskickningen.
- 31 december Söderblom skickar démarchen till Dekanozov som vidarebefordrar meddelandet till samma dag till röda arméns ställföreträdande generalstabschef.

1945

- 11–12 januari Wallenberg anländer till Benczurgatan 16
- 13 januari Sovjetiska soldater tar kontrollen över Benczurgatan. Wallenberg tar kontakt med de sovjetiska soldaterna.
- 14 januari Wallenberg lämnar Benczurgatan i sällskap med sovjetisk militär. Order utfärdas om att Wallenerg skall föras till generalmajor Afonin och att hans kontakt med yttervärlden skall förbjudas.
- 15 januari Ingemar Hägglöf noterar att Söderblom inte har besökt det sovjetiska utrikeskommissariatet (NKID) på en månad.
Pest erövrar av den sovjetiska armén.
- 16 januari Dekanozov meddelar Söderblom att Wallenberg

- påträffats och tagits i beskydd av sovjetiska trupper.
- 17 januari Söderblom telegraferar till Stockholm att Wallenberg har påträffats.
Vice försvarsminister Nikolaj T. Bulganin utfärdar en arresteringsorder för Wallenberg.
UD kontaktas av sovjetiska legationen i Stockholm rörande adressen till den estniska flyktingen Lidija Makarova.
- 18 januari UD underrättar North vid brittiska beskickningen angående Dekanozovs note.
- 18–20 januari UD underrättar amerikanska beskickningen angående Dekanozovs note samt ber USA framföra begäran om skydd åt de ”spanska” judarna i Budapest till den svenska legationen i Budapest via amerikanska beskickningen i Moskva.
- 20 januari Amerikanska beskickningen i Stockholm vidarefördrar UD:s uppmaning till State Department.
- 22 januari Söderblom instrueras att avlägga démarche till skydd för svenska ekonomiska intressen i Bulgarien.
- 23 januari Söderblom svarar UD rörande Bulgarien att ”sovjetregeringen mottager ej framställning”.
- 25 januari Wallenberg sänds till Moskva.
- 25–26 januari Söderblom träffar Dekanozov och tackar för det tillmötesgående man visat rörande beskickningens begäran om skydd åt Wallenberg. Söderblom ber om transitviseringar åt svenskar i Fjärran östern och Dekanozov begär att Sverige skall återsända fem sovjetiska marinsoldater som uppehåller sig i Sverige.
- 29–30 januari Söderblom träffar Vetrov.

- 6 februari Wallenberg anländer till Lubjanka och sätts i cell 121 där också Gustav Richter och Otto Scheuer vistas.
- februari Wallenberg upprättar en skrivelse till fängelse-direktören vari han protesterar mot sin häktning och begär i egenskap av diplomat få träda i förbindelse med den svenska beskickningen.
- 8 februari Söderblom anhåller om instruktioner till Wallenberg rörande hans status.
Wallenberg genomgår sitt första förhör i Lubjanka.
- 9 februari UD instruerar Söderblom att inhämta upplysningar rörande Budapest-beskickningens öde.
- 11 februari Svenska beskickningen i Budapest plundras av sovetiska trupper. Danielsson och Berg försöker utverka skydd åt legationen.
- 13 februari UD svarar på Söderbloms begäran om instruktioner: "Vad åsyftar Edert 74 som synes oss dunkelt".
- 14 februari Söderblom utvecklar sin tanke: Wallenberg skall träda i förbindelse med den nya ungerska regeringen "vilken självfallet av oss betraktas som landets enda lagliga".
- 17 februari UD meddelar Söderblom att Debrecen-regeringens status inte kan specificeras. Instruktioner skall lämnas till Wallenberg när Danielsson påträffas. UD meddelar legationen i Wien: "Wallenberg in Sicherheit seit einem Monat".
UD instruerar Söderblom att begära efterforskningar angående Budapest-svenskarna hos sovjetiska myndigheter.
Vetrov skriver till Dekanozov att polskt kol utgör det starkaste ekonomiska påtryckningsmedlet mot Sverige och föreslår att svenska diplo-

mater skall förbjudas att vistas i röda arméns uppmarschområden i Östeuropa.

- 19 februari Smersj-översten Muchortov framför anlagelser mot svenska beskickningen för bl.a. bristande neutralitet i en intern promemoria.
Reuterswärd meddelar att Danielsson i säkerhet den 3 februari.
- 20 februari Sovjetisk militär evakuerar Danielsson m.fl. till byn Dunavecse.
- 23 februari UD instruerar Söderblom att begära efterforskningar rörande Danielsson hos sovjetiska utrikeskommissariatet.
Reuterswärd meddelar UD att Wallenberg befunnit sig i Pest den 17 januari.
- 24 februari Söderblom beskriver sin ställning som "allt annat än lättsam".
- 28 februari Reuterswärd telegraferar till UD att den svenska Budapest-legationen med undantag för Wallenberg befinner sig på den påvliga nuntiaturen i Budapest.
Langlets brev av den 11 februari ankommer till Reuterswärd. Häri anges bl.a. att Raoul Wallenberg senast varit sedd i Pest den 17 januari "då han förklarade sig skola avresa med bil, dock utan att ange resmålet".
- febr./mars Kollontaj meddelar fru von Dardel och fru Günther att Raoul Wallenberg befinner sig i säkerhet.
- 6 (?) mars Wallenberg förflyttas till samma cell i Lubjanka som Jan Loyda och Willy Roedel.
- 2 mars Reuterswärd meddelar UD att Wallenberg den 17 januari befunnit sig i Pest men haft för avsikt att resa iväg med bil mot en icke angiven destination.

- 3 mars UD telegraferar till Söderblom att "alla medlem-arna Budapest-legationen utom Wallenberg som tidigare anträffats befinna sig i nuntiaturen".
Reuterswärd telegraferar innehållet ur ett brev av den 11 februari från Langlet till Stockholm vari han redogör för pilkorsplundringen av legationen i Budapest.
- 4 mars UD vidarebefordrar Langlets redogörelse till Söderblom.
- 5 mars Söderblom träffar Vetrov och överlämnar tre skriftliga dokument vari han bl.a. vidarebefordrar Langlets skildring av pilkorsplundringen, samt meddelar att hela Budapest-beskickningen påträffats med undantag för Wallenberg "om vilken vi redan för länge sedan har erhållit information".
Senare samma dag telegraferar Söderblom till Reuterswärd och frågar om Wallenberg har förenat sig med den övriga legationspersonalen på nuntiaturen.
- 7 mars Reuterswärd svarar Söderblom att Wallenberg har försvunnit sedan den 17 januari då han uppgav sig ha för avsikt att fara med bil mot en icke angiven destination.
UD instruerar Söderblom att avlägga démarche till skydd för svenska ekonomiska intressen i Ungern (STAB).
- 8 mars Kossuth-radion meddelar att Wallenberg mördats av Gestapo. Utsändningen avlyssnas av UD.
UD telegraferar till Söderblom att försöka framföra till Wallenberg att han är "efterlängad".
- 9 mars Söderblom vidarebefordrar denna förfrågan till Reuterswärd och vidtar ingen åtgärd hos sovjetiska myndigheter.
- 10 mars UD telegraferar till Söderblom och instruerar honom att undersöka huruvida uppgifter om att

Danielsson har arresterats är riktiga.

- 11 mars Legationssekreteraren Knut Anjou vid Bukarest-beskickningen konstaterar i en promemoria att ryssen Michail Tolstoj-Kutuzov vid Budapest-beskickningens B-avdelning "fungerat som sovjet-rysk spion".
- 12 mars Söderblom framför förfrågan rörande Danielssons öde till Dekanozov. Han meddelar också att han vidarebefordrat UD:s fråga rörande Wallenbergs hemkomst till Reuterswärd.
Söderblom avvisar UD:s instruktion om démarche rörande STAB och "tillråder démarche direkt till den ungerska regeringen".
- 14 mars Reuterswärd uppger i brev till Langlet att ungraren Bela Földes påstått att Wallenberg har blivit mördad.
- 15 mars Brev från Langlet och Berg ankommer till Reuterswärd. Bägge tror att Wallenberg skall komma tillrätta.
Vilmos Böhm meddelar UD skriftligen att Langlet uppgivit i Kossuth-radion att Wallenberg mördats av Gestapo.
- 17 mars UD begär att Söderblom "energiskt" skall begära besked var Danielsson, Anger och Wallenberg befinner sig.
- 19 mars Reuterswärd uppmanas att hos den ungerska regeringen begära besked om Danielsson, Anger och Wallenberg.
- 20 mars Lazlo Sulner överlämnar en utförlig promemoria till den svenska legationen i Bukarest angående den sovjetiska erövringen av Budapest och noterar att Wallenberg enligt uppgift "arresterats någonstans".
- 21 mars Söderblom telegraferar till Stockholm att Kollon-

- taj "har lovat påskynda efterforskningarna av Budapestsvenskarna".
- 22 mars Reuterswärd meddelar att Budapest-legationens personal har ankommit till Timisoara.
- 25 mars Budapest-legationens personal ankommer till Bukarest.
- 26 mars Söderblom rapporterar till UD att han meddelat Vetrov att Budapest-legationens personal ankommit till Timisoara med undantag för Wallenberg som "varit försvunnen sedan den 17 januari då han sade sig ämna avresa i bil".
Söderblom noterar att man från sovjetisk sida kopplar samman frågorna om baltflyktingar och genomresevisum för svenskar i Fjärran östern. "Detta förhållande öppnar dystra framtidsperspektiv".
- 27 mars UD frågar Reuterswärd om Danielsson har några uppgifter om Wallenberg.
Söderblom instrueras avlägga démarche rörande den saknade Stella Andrássy.
- 28 mars Reuterswärd svarar att "Danielsson has no news about Wallenberg".
- 29 mars UD meddelar Söderblom att "hela svenska Budapest-beskickningen utom Wallenberg varom närmare underrättelse saknas numera i Bucarest".
Söderblom avvisar UD:s instruktion om démarche för Stella Andrássy.
Söderblom instrueras att avlägga démarche till skydd för svenska ekonomiska intressen i Ungern.
- 2 april Langlet skriver till Reuterswärd (den 28 mars) att Wallenberg kan ha hamnat i händerna på förklädda pilkorsare "i vilket fall man kan frukta det värsta om hans öde".
Anger, Nilsson, Bauer och Berg formulerar ett svarsbrev på Langlets brev av den 28 mars.

- 3 april Söderblom vill att instruktionen om démarche av den 29 mars får anstå.
- 6 april Söderblom skriver i handbrev till von Post att det saknas grund för en svensk démarche rörande ekonomiska intressen i Ungern.
- 7 april UD instruerar Söderblom att avlägga démarche rörande svenska ekonomiska intressen i Ungern.
- 9 april Söderblom meddelar att han först vill konferera med Danielsson i ärendet.
- 12 april Söderblom skriver till von Post att han ogärna vill avlägga démarche till skydd för svenska ekonomiska intressen i Ungern. En sådan kan, enligt Söderblom, få "allvarliga konsekvenser".
Harriman erbjuder Söderblom hjälp i efterforskningsarbetet av Wallenberg. Söderblom avböjer emellertid med hänvisning till att Wallenberg hade lämnat Budapest i bil mot okänd destination och att man inte hade någon anledning att anta att ryssarna inte gjorde vad man kunde.
- 13 april Budapest-legationens personal anländer till Moskva. Söderblom har längre samtal i synnerhet med Danielsson men också med STAB:s representant i Ungern Yngve Ekmark. Danielsson och Söderblom avlägger visit hos Vetrov. På kvällen fortsätter legationspersonalen resan till Sverige med tåg via Leningrad och Helsingfors.
- 14 april Söderblom meddelar UD att Wallenberg befaras ha omkommit under resa till Debrecen genom bilolycka, rånmord, bakhåll av pilkorsare etc. "Jag fruktar att klarhet aldrig vinnes"
Günther beordrar Söderblom att avlägga démarche för Stella Andrassy.
- 17 april Söderblom redogör i handbrev till von Post an-

- gående ett samtal med STAB:s representant Yngve Ekmark.
- 18 april Söderblom skriver att de sovjetiska truppernas agerande i Östeuropa måste förstås mot bakgrund av de övergrepp som nazityskland gjort sig skyldigt till i Sovjetunionen.
Budapest-beskickningens personal anländer till Stockholm.
- 19 april Söderblom uppmanar Sverige upprätta en ny beskickning i Budapest.
Söderblom skriver till UD att han fruktar att ryssarna "med bästa vilja i världen icke kunna skapa klarhet" om vad som hänt Wallenberg.
Söderblom skriver i brev till Engzell att han anser sig "böra motarbeta en sammankoppling av olika frågor".
- 20 april Anger gör en föredragning som protokollförs. Emellertid har det inte gått att med visshet bestämma huruvida denna skedde inför utrikesministern eller någon annan. Klart är att samma uppgifter förekommer i ett brev från Lauer till Jakob Wallenberg samma dag.
Sovjetiska beskickningen i Stockholm begär Makarova utlämnad.
Legationen i Bern meddelar att de schweiziska diplomaterna Feller och Meier aldrig återommit efter att ha besiktigat en beskickningsokal med sovjetisk eskort.
- 21 april Utrikesministern ger Söderblom en "definitiv instruktion" att söka upp Dekanozov och beära besked rörande Wallenberg.
- 24 april Danielsson meddelar legationen i Bern att Fellers försvinnande kan ha ett samband med dennes kontakt med nazister.
- 25 april Söderblom träffar Dekanozov och meddelar att han har fått uppgifter som tyder på att det kan ha

hämt Wallenberg "någon olycka". Dekaozov, som lovade att vidtaga en undersökning av Wallenergs öde, tog å sin sida upp flyktingrågan som "vore en besvärlig, obehaglig angeägenhet".

- 27 april Utrikesministern redogör för de sovjetiska truppernas plundring av den svenska legationen i Budapest. Han konstaterar att den första kontakten mellan legationsanställda och den sovjetiska armén skedde den 1 februari trots att Dekanozovs note fastställt att Wallenberg kommit i kontakt med sovjetiska militära myndigheter redan den 17 januari.
- 28 april Wallenberg genomgår sitt andra förhör.
- 17 maj Aftontidningen och Västmanlands läns tidning redogör för den sovjetiska plundringen av den svenska legationen i Budapest.
- 18 maj Söderblom träffar Dekanozov och ber om besked rörande Wallenberg. Dekanozov för in samtalet på frågan om de baltiska flyktingarna och konstaterar att det "kunde förekomma fall då Söderblom skulle önska en personlig kontakt" med svenskar i Sovjetunionen. Söderblom framhåller att det "vore olyckligt, att i det internationella umgänget koppla samman en fråga med en annan".
- 23 maj Dekanozov frågar Slavin om uppgifter rörande plundringen är riktiga. Vetrov svarar den 24 maj att uppgifterna var sanna.
Det österrikiske sändebudet i Prag Ferdinand Marek omhändertas av sovjetiska trupper.
- 24 maj Söderblom instrueras avlägga démarche med protest mot plundringen av svenska legationen i Budapest.
- 25 maj Svenska Berlin-beskickningen når Moskva och fortsätter samma dag resan mot Stockholm.

26 maj	Söderblom understryker i en skrivelse till Günther att det ofta förekommer överdrifter vad gäller den sovjetiska arméns agerande i Östeuropa.
29 maj	Söderblom instrueras låta militärattachén Carol Bennedich ta upp fallet Wallenberg med sovjetiska försvarskommissariatet. Sovjetiska beskickningen i Stockholm tar upp fallet Makarova. Wallenberg förflyttas från Lubjanka till Lefortovo.
1 juni	Danielsson konstaterar i brev till Joseph Bartha att det är mycket möjligt att Wallenberg förts bort och dödats av tyska SS-trupper eller pilkorsare.
5 juni	Den svenske militärattachén i Moskva tar upp fallet Wallenberg med det sovjetiska försvarskommissariatet och noterar att "det kunde ju exempelvis ha inträffat en olycka".
14 juni	Danielsson redogör för verksamheten vid Budapest-legationen inför Johnson och Olsen
18 juni	Söderblom konstaterar i brev till von Post att han misslyckats med att "dämpa upphetsade överdrifter" kring den sovjetiska plundringen av legationen i Budapest.
22 juni	Söderblom far till Stockholm.
27 juni	Söderblom träffar Maj von Dardel som överlämnar ett antal fotografier av sonen för vidarebefordran till NKID.
31 juni	Undén tillträder som utrikesminister.
2 juli	Legationen i Bern meddelar att "en absolut tillförlitlig sagesman" uppgivit att Wallenberg vistades "frisk och fri" under säker förklädning i Pest.
4 juli	Den svenske sjömannen Karl Einar Erlandsson

förs till Butyrka-fängelset i Moskva.

- 4 juli Söderblom återvänder till Moskva.
- 6 juli Söderblom skriver i handbrev till kabinetssekreteraren att de nya uppgifterna om Wallenberg riskerar att försätta honom i "en mycket obehaglig situation" och att han mot bakgrund av detta inte kommer företaga sig något i saken.
Söderblom uppmanar i brev till Grafström att man låter utreda Budapest-beskickningens mottagande av depositioner samt utfärdandet av skyddsbrev.
Söderblom uppmanar UD att upprätta en beskickning i Ungern.
- 12 juli Kabinetssekreterare Stig Sahlin svarar att han inte förstår Söderbloms betänkligheter rörande de nya uppgifterna om Wallenberg.
- 13 juli Fallet Makarova tas upp av sovjetiska beskickningen i Stockholm.
- 27 juli NKID riktar en förfrågan till det sovjetiska säkerhetskommisariatet rörande Wallenberg.
- 1 augusti Sovjetisk démarche i fallet Makarova.
- 3 augusti Ett antal frisläppta danskar meddelar Söderblom att af Sandeberg är internerad i lägret Krasnogorsk utanför Moskva. Söderblom översänder samma dag en démarche i fallet af Sandeberg till Vetrov.
- 8 augusti Säkerhetskommisariatet svarar NKID att man inte förfogar över några uppgifter om Wallenberg.
- 11 augusti Den sovjetiske ministern i Stockholm Tjernysjev tar upp frågan om de baltiska flyktingarna i Sverige med Undén.
- 14 augusti Söderblom skriver till Sahlin att man från sovjetisk sida ställer sig skeptisk till humanitär verksamhet

	av den typ som bedrivits bl.a. vid den svenska Budapest-legationen. Han beskriver också Wallenberg som "en representant för Röda korset" som flytt från "det ryska kvarteret".
15 augusti	Söderblom träffar Vetrov och begär besked rörande af Sandeberg.
20 augusti	Sovjetbeskickningen begär Makarova hemsänd.
19 september	Söderblom överlämnar en démarche i fallen af Sandeberg och Erlandsson.
24 september	Przybyszewski Westrup meddelar att man från schweizisk sida ansåg sig "bestämt veta" att Feller och Meier internerats i Sovjetunionen. Söderblom instrueras att återvända till Stockholm "för rapportering".
25 september	Söderblom meddelar att amerikanska myndigheter försöker inhämta upplysningar om vad som hänt Wallenberg genom dess representation i Ungern.
2 oktober	Söderblom i Stockholm.
4 oktober	Hägglöf överlämnar en note rörande af Sandeberg.
10 oktober	Hägglöf påminner avdelningschefen vid NKID Aleksander N. Abramov om af Sandeberg.
15 oktober	Svenska beskickningen i Moskva överlämnar en note med anledning av Viva Lundberg och ett antal andra svenskfödda tyska medborgare i lägret Krasnogorsk.
17 oktober	Sovjetisk démarche i fallet Makarova (överlämnas i Stockholm).
24 oktober	NKID meddelar att Erlandsson släppts.
1 november	Hägglöf träffar Abramov och begär svar angående af Sandeberg och Lundberg.

UD upprättar en utförlig kronologisk promemoria över skriftväxlingen i ärendet Wallenberg.

- 3 november Chargé d'affaires Barck-Holst instrueras av UD att avlägga en démarche rörande Wallenberg.
- 5 november Sovjetisk démarche i fallet Makarova (överlämnas i Stockholm).
- 6 november Schweiz och Sovjetunionen når en preliminär överenskommelse om utväxling av Feller och Meier mot sex internerade sovjetiska medborgare i Schweiz som gjort sig skyldiga till smärre brott.
- 22 november Tjernysjev tar upp fallet Makarova med Undén.
- 28 november Dekanozov vänder sig till Abakumov för information rörande Wallenberg inför en kommande föredragning inför Molotov.
- 30 november Hägglöf överlämnar note till Abramov i fallet af Sandeberg.
- 1 december Barck-Holst avlägger på nytt démarche rörande Wallenberg.
- 3 december Söderblom på middag hos Undén.
- 6 december Schweiz beslutar låta utlämna Kottjetkov i utbyte mot Feller och Meier.
- 14 december Söderblom återvänder till Moskva.
- 15 december Det nya svenska sändebudet till Ungern Rolf Arfwedsson anländer till Moskva.
- 17 december Hägglöf tar upp fallet fallet af Sandeberg med Tjernysjev som tar upp fallet Makarova. Hägglöf uppfattar att Makarova-ärendet opplas samman med fallen af Sandeberg och Lundberg.

Söderblom meddelar Westman att han anser sig skild från ”vidare bekymmer för de svensk-ungerska förbindelserna”.

- 18 december Söderblom skriver till Grafström att Langlets uppgifter samt det faktum att man i Budapest uppkallat en gata efter Wallenberg, talar för att Wallenberg är död. Söderblom frågar också om Grafström tycker att fotografierna bör överlämnas.
- 24 december Arfwedsson lämnar Moskva för vidare färd mot Budapest.
- 26 december Söderblom träffar Abramov och ber att få ett svar i den andan att Wallenberg har omkommit.
- 28 december Sovjetiska myndigheter ställer ultimatum att endast utlämna Feller och Meier i utbyte mot de sex internerade sovjetiska medborgarna, Kottjetkov och Novikov. Schweiz går med på detta krav.
- 29 december Söderblom påminner på nytt Abramov om af Sandeberg.
- december Wallenberg utarbetar genom knackningskontakt med Ernst Ludwig Wallenstein en skrivelse på franska till Stalin vari han kräver att få komma i kontakt med svenska beskickningen. (Detta sker möjligtvis först till sommaren 1946).

1946

- 8 januari Grafström svarar att fotografierna bör överlämnas till NKID.
- Tjernysjev uppmanar i brev Abramov att bättre följa skriftväxlingen med den sovjetiska beskickningen i Stockholm och att alltid möta svenska krav med sovjetiska motkrav (bl.a. fallet Makarova).

- 14 januari Söderblom träffar Abramov och tar upp fallet af Sandeberg.
- 15 januari Przybyszewski Westrup rapporterar angående utväxlingen av Feller och Meier till utrikesminister Undén.
- 19 januari Söderblom översänder en promemoria rörande af Sandeberg till Abramov.
- 25 januari Sverige utlämnar 146 balter till Sovjetunionen.
- 26 januari Arfwedsson erhåller uppgifter om att Wallenberg den 17 januari 1945 setts i bil tillsammans med tre namngivna sovjetiska soldater.
- 27 januari Söderblom överlämnar fotografierna av Wallenberg till NKID.
Feller och Meier frigges.
- 3 februari Kirill N. Novikov (NKID) ber Viktor Abakumov (Smersj) påskynda svar på Dekanoovs förfrågan av den 28 november rörande Wallenberg. Novikov vidarebefordrar också de fotografier Söderblom lämnat till Abramov.
- 9 februari Söderblom träffar Abramov och tackar för att man sänt tillbaka Lundberg. Abramov svarar att han är missnöjd med den svenska handläggningen av fallet Makarova.
- 12 februari Grafström vidarebefordrar uppgifterna från Arfwedsson till Söderblom och pekar på att Dekanozovs note nu har bekräftats.
- 16 februari Tjernysjev rapporterar att de anglo-saxiska länderna har stärkt sitt inflytande över Sverige. Tjernysjev föreslår att den sovjetiska politiken mot Sverige bör ändra karaktär.
- 19 februari Söderblom skriver i brev till Grafström att fallet af Sandeberg nog är beroende av fallet Makarova.

- ”Säkert är, att det skulle vara bra, om unga fröken Makarova kunde förmås resa hem till sin far”.
- 1 mars Abramov vidarebefordrar Tjernysjevs rapport från Sverige och föreslår förändringar i Sovjetunionens politik mot Sverige.
- 9 mars Söderblom träffar Abramov och tar upp fallet af Sandeberg samt ett antal fall av svenskfödda tyska medborgare i sovjetisk fångenskap. Abramov tar upp fallet Makarova. Söderblom skriver till Engzell att ”vi i realiteten icke kunna hoppas på af Sandebergs hemsändande med mindre fröken Makarova återbördas till sin fader”. Söderblom tar också upp den vittnesuppgift rörande Wallenberg som Grafström vidarebefordrat från Arfwedsson. Söderblom säger dock att han ännu en gång hade övertygats om att Wallenberg inte finns bland de levande.
- 15 mars Legationsrådet i Bern Lars von Celsing rapporterar att Feller ansåg det finnas gott hopp om att Wallenberg finns i livet och att ”ryssarna [...]i månader vid förfrågan vidhöllo att de alls intet hade bekant om hans – Fellers – öde”. Feller uppgav sig dock också veta att pilkorsarna haft för avsikt att undanröja Wallenberg.
- 20 mars Novikov återkommer till Smersj rörande Dekanovs förfrågan rörande Wallenberg av den 28 november 1945. Novikov översänder också vittnesuppgiften från Arfwedsson att Wallenberg setts i en bil tillsammans med tre namngivna sovjetiska soldater.
af Sandeberg frigives.
- 21 mars Beslut fattas om att hemkalla Söderblom.
- 22 mars Tjernysjev tar upp fallet Makarova med Undén.
- 26 mars Söderblom träffar Abramov och tackar för att af Sandeberg frigivits. Abramov uttrycker för-

hoppningen att af Sandeberg inte skall nyttjas för anti-sovjetisk propaganda i Sverige. Han tar också upp fallet Makarova.

- 30 mars Tjernysjev skriver till Molotov att Söderblom bör bytas ut.
- 31 mars Abramov sammanfattar i en promemoria till Molotov vilka krav Sovjetunionen bör ställa på Sverige för att en förändring i politiken skall kunna komma till stånd. Bl.a. måste Sverige erbjuda ett lån på goda villkor samt byta ut Söderblom.
- 10 april Gunnar Lagergren överlämnar vittnesuppgifter från György Gergely som ger ytterligare stöd åt uppgifterna från Arfwedsson.
- 11 april Söderblom konstaterar i en skrivelse till utrikesministern att Sovjetunionen den 20 mars beslutade att trots allt "sända hem den siste svensken".
- 24 april Grafström vidarebefordrar uppgifterna från Gergely till Söderblom och konstaterar att detta utgör "den viktigaste ledtråden hittills". Söderblom uppmanas påminna Abramov.
- 29 april Undén träffar Tjernysjev som tar upp fallet Makarova. Undén svarar att "det vore en bra obetydlig fråga, som så sysselsatte de bägge regeringarna". Undén understryker att han livligt hoppas på att få till stånd ett handelsavtal.
- 30 april Söderblom träffar Abramov och rapporterar till Stockholm att Abramov anmärkt att "herr af Sandeberg ju påträffats". Detta skulle, enligt Söderblom, "kunna fattas som en antydning om att Wallenberg trots allt är i livet och blivit identifierad i något läger eller dylikt". Abramov tog också upp fallet Makarova.

3 maj	Söderblom far till Stockholm.
5 maj	Söderblom träffar Undén.
23 maj	Söderblom återvänder till Moskva. Han tar med sig ett brev från Marcus Wallenberg till Kollontaj.
6 juni	Söderblom träffar Molotov och ber om att få en audiens hos Stalin.
15 juni	Söderblom träffar Stalin och säger sig vara "personligen övertygad om att Wallenberg fallit offer för en olycka eller för rövare".
18 juni	Söderblom rapporterar till Undén angående mötet med Stalin.
20 juni	Söderblom skriver till Grafström och understryker att hans rapport från mötet med Stalin bör behandlas med diskretion.
28 juni	af Sandeberg uppger i en intervju i Stockholmstidningen att han träffat två personer i sovjetisk fångenskap som säger sig ha träffat Wallenberg och hans chaufför.
29 juni	Söderblom besöker Undén och berättar om audiensen hos Stalin.
1 juli	Ungraren Hódosi Kovács Géza uppger sig ha suttit fängslad tillsammans med Wallenberg i Tjeckoslovakien.
12 juli	Chargé d'affaires Barck-Holst överlämnar en démarche i ärendet Wallenberg till NKID baserad på uppgifterna från af Sandeberg.
17 juli	Lozovskij översänder en förfrågan rörande Wallenberg till biträdande inrikesminister Tjeryjev. Den omedelbara anledningen till förfrågan uppges vara Barck-Holst démarche den 12 juli. Wallenberg genomgår sitt tredje förhör.

- 24 juli Barck-Holst träffar Abramov som på fråga om Wallenberg påminde om att af Sandeberg hittats efter långvarigt sökande och repatrierats till Sverige. Abramov tog också upp fallet Makarova.
- 27 juli Barck-Holst telegraferar till UD att Abramov, i samband med fråga om Wallenberg, tagit upp fallet Makarova.
- 9 augusti Biträdande inrikesministern meddelar NKID att Wallenberg inte befunnit sig i några av dess läger och att man saknar uppgifter om honom.
- 21 september Granovskij avviker från ett sovjetiskt fartyg i Värtahamnen och tar kontakt med den amerikanska legationen.
- 5 oktober Statsminister Per Albin Hansson avlider.
- 7 oktober Hägglöf skriver till Grafström att ”när en sak bragts inför Stalin, är det svårt, för att icke säga omöjligt, att förmå vederbörande ämbetsmän att röra på sig”. ”Såsom saken nu ligger till, tror jag att det inte är mycket vi kunna göra utom att avvakta den högstes besked – om nu ett sådant överhuvudtaget kommer att lämnas”.
- 10 oktober Tage Erlander tillträder som statsminister.
- 30 oktober Dekanozov begär i samtal med Hägglöf i Moskva att Granovskij skall utlämnas.
- november Rudolph Philipp publicerar sin bok om Raoul Wallenberg vari bl.a. anges att han hade ett hemligt uppdrag från Amerikas president. af Sandeberg publicerar sin bok vari han skildrar Berlins erövring och tiden som fånge i Sovjetunionen.
Hägglöf samtalat med Undén och föreslår ett antal åtgärder (bl.a. utväxling och en kylig behandling av den sovjetiske ministern i Stockholm) för att få till stånd resultat i Wallenberg-ärendet.

- Undén förhåller sig dock avvisande till Hägglöfs råd.
- 13 november Elis Håstad (h) riktar en interpellation till Erlander med anledning av ärendet Raoul Wallenberg.
- 17 november Allmän beredning i fallet Granovskij. Beslut fattas att inte utlämna honom till Sovjetunionen.
- 21 november Undén sammanträffar med Molotov i New York. Wallenberg-ärendet berörs inte.
- 22 november Tjernysjev besöker Erlander och Westman och begär att Granovskij skall utlämnas.
- 23 november Tjernysjev besöker Westman och kräver Granovskij utlämnad. Enligt obekräftade uppgifter skall Westman härvid ha svarat att Sverige "ännu inte har fått något besked om Wallenberg"
- 25 november Westman riktar ett brev till Tjernysjev och understryker att affären Granovskij "icke vore av den betydelse, att den borde tillåtas inverka på den önskvärda utvecklingen av förbindelserna mellan Sverige och Sovjetunionen".
- 27 november Erlander svarar på Håstads interpellation i Riksdagen.
- 28 november Grafström instruerar Barck-Holst att göra en framställan rörande Wallenberg så högt som möjligt inom NKID.
- 29 november Vilmos Böhm uppger i samtal med Westman att han personligen är "övertygad om att Wallenberg icke längre funnes bland de levandes antal".
- december Tjebotarjov skriver i promemoria att det vore önskvärt att Vysjinskij ringde Abakumov med anledning av Wallenberg-ärendet.

- 4 december Grafström översänder ett telegram till Undén i New York: "Följande upplysningar rörande aktuella svensk-ryska frågor kunna måhända erbjuda intresse därest Excellensen före sin avresa skulle sammanträffa med Molotov". Han ger därefter en kort redogörelse för bl.a. läget i Wallenberg-ärendet.
- 6 december Ungraren Alexander Kasser uppger i samtal med Petri att han i februari 1945 skulle ha hört ett rykte om att det i ett sovjetiskt läger i Gödöllö i Ungern funnits "sogar ein Diplomat".
- 8 december Barck-Holst uppmanar UD att be Hans Beck-Friis vid legationen i Helsingfors att under hand ta upp Wallenbergs öde med Abramov.
Barck-Holst tar upp fallet Wallenberg med Kollontaj som uppgivit att det mindre sannolikt att Dekanozov på egen hand skulle våga avgiva svar i Wallenbergfrågan. Barck-Holst frågar om inte Undén hade fått något tillfälle att i New York ta upp Wallenberg-ärendet med Molotov.
- 9 december Undén sammanträffar med Molotov i New York. Wallenberg-ärendet berörs inte.
- 12 december Barck-Holst tar upp fallet Wallenberg med Ivan G. Sysojev vid NKID som svarar med att fråga efter gynnsamma meddelanden i fallet Granovskij och Makarova. Barck-Holst frågar om man från sovjetisk sida vill få till stånd en utväxling av Wallenberg, vilket Sysojev förnekar.
- 12december Arfwedsson telegraferar att Wallenberg skall befinna sig i läger 1156 i Sovjetunionen.
- 13 december Barck-Holst träffar Solomon Lozovskij som lovade underrätta Dekanozov och Stalin.
- 17 december Sovjetiska legationen i Stockholm avger démarche rörande 147 till Sverige flyktade sovjetiska sol-

dater.

Nikolaus von Maasburg uppger att han sett Wallenberg i det sovjetiska koncentrationslägret Ivanka i Tjeckoslovakien.

- 22 december Barck-Holst talar med NKID:s protokollchef Kottjetkov rörande fallet Wallenberg.
- 30 december Barck-Holst riktar en officiell skrivelse till Undén vari han konstaterar att man från sovjetisk sida försökt använda sig av Wallenberg som "ett slags förhandlingsbasis". Indirekt uppmanar han också UD att tillämpa samma förhandlingsmodell då Tjernysjev för fallet Makarova på tal.

1947

- 2 januari Molotov ber "om en återblick och förslag" i ärendet Wallenberg.
- 11 januari Dekanozov ber Abakumov "informera vad som är känt rörande denna fråga [Wallenberg-ärendet] inför en föredragning för kamrat Molotov".
- 13 januari Barck-Holst samtalar med Novikov vilken uppger "att det ju vore uppenbart, att Wallenberg på sin tid omhändertagits av sovjettrupper".
- 16 januari Novikov uppmanar Vetrov göra en "officiell förfrågan angående Wallenberg hos våra organ (men inte på telefon).
- 24 januari Hägglöf besöker NKID:s protokollchef F. F. Molotjkov och konstaterar att han inte vill ta upp fallet Wallenberg vid sitt planerade möte med Molotov och Vysjinskij.
- 30 januari Hägglöf sammanträffar med Novikov som konstaterar att "Wallenberg hamnade i röda arméns händer under period präglad av hårda strider i Ungern, då varje typ av händelse kunde ha inträffat

– Wallenberg kunde ha flytt, fientligt flyg kunde ha attackerat osv. Hägglöf sade att inte heller han kunde utesluta detta. Enligt den svenska samtalsuppteckningen konstaterar han också att det säkerligen finns läger i Sovjetunionen som inte har hunnit slutföra efterforskningarna. Hägglöf avslutar sin skrivelse med att regeringen borde deklarerat att fortsatt dröjsmål med besked i Wallenberg-ärendet kunde ”vara av natur att kunna störa det eljest goda grannskapsförhållandet”.

- 2 februari Vysjinskij skriver på Novikovs rapport från samtalet med Hägglöf: ”Vad handlar detta egentligen om? Det är nödvändigt att finna godtagbara förklaringar”.
- 1 mars Wallenberg förflyttas från Lefortovo till Lubjanka. Strax före förflyttningen genomgår han sitt fjärde förhör.
- 11 mars Wallenberg genomgår sitt femte förhör.
- 9 april Undén tar för första gången upp ärendet Wallenberg med den sovjetiske ministern i Stockholm och ber att få svar på den utlovade undersökningen.
- 4 maj Ferdinand Marek avlider i sovjetisk fångenskap till följd av ”hjärtfel och kronisk njurinflammation” (enligt sovjetiska uppgifter som presenteras 1954).
- 14 maj Vysjinskij tillställer Molotov en promemoria i ärendet Wallenberg. Promemorian avslutas med uppmaningen att ålägga Abakumov ”avlägga rapport om ärendets substans och förslag om dess avveckling”.
- 18 maj Molotov ber Abakumov rapportera angående Wallenberg.
- 7 juni Håstad riktar en interpellation till Undén i

Wallenberg-ärendet.

- 3, 5, 11 juni Det nya sändebudet i Moskva, Rolf Sohlman, rapporterar att Wallenberg, enligt uppgifter från två ungrare skulle ha omkommit i lägret i Gödöllö i Ungern.
- 12 juni Feller uppger sig tro att "Wallenberg dödats av pillkorsarna eller omkommit på annat sätt vid sina försök att taga sig över till de ryska linjerna."
- juli Polacken Adolphe Coen uppger sig ha suttit internerad tillsammans med Wallenberg i klostret Brygitki nära Lwow från december 1946 till mars 1947.
- 1 juli Undén avger svar på Håstads interpellation.
- 7 juli Vysjinskij ber Abakumov tillstålla honom uppgifter rörande bl.a. omständigheterna kring arresteringen av Wallenberg inför utarbetandet av ett svar till Sverige.
- 8 juli UD erhåller ett nummer av *Reader's Digest* vari återfinns en artikel om Raoul Wallenberg ("Raoul Wallenberg: Hero of Budapest"). Häri anges bl.a. följande: "Ostensibly a secretary of the Swedish legation – actually supplied with U.S. funds and bearing a secret commission from Sweden's king – this 32 year-old crusader became a figure as legendary as Lawrence of Arabia" (P 2 EuI, 8/7-1947: 96).
- 16 juli Sohlman sammanträffar med Vetrov som noterar att det var mycket som talade för att Wallenberg dött i samband med striderna i Budapest.
- 17 juli Abakumov avger svar på Vysjinskijs fråga av den 7 juli i ett personligt brev till Molotov.
Smoltsov rapporterar att fången Wallenberg har avlidit till följd av hjärtinfarkt.

- 22 juli Vysjinskij ber Abakumov påskynda svar om Wallenberg.
Flera av Wallenbergs och Langfelders f.d. cellkamrater genomgår förhör varefter de isoleras under flera månader.
- 23 juli Langfelder genomgår ett 14 timmar långt förhör.
- 18 augusti Vysjinskij avger sin note vari fastslås att Wallenberg inte finns i Sovjetunionen och att han är okänd för oss.
- 21 augusti UD:s Vaktrapport sammanfattar ärendet Wallenberg: "På förfrågan om vad det ryska meddelandet om Wallenberg innebär ligger det i sakens natur, att det icke kan bli någon förnyad framställning i Moskva. Det ryska utrikesministeriets utförliga svar på de svenska framställningarna anger att ytterligare upplysningar om Wallenbergs öde icke stå att erhålla genom de ryska myndigheterna."
- oktober Polacken Iriczenko uppger att Wallenberg befinner sig döende i södra Polen.

1948

- 1 juli Sohlman skriver i ett handbrev till Engzell: "När Pripp igår i annat ärende besökte chefen för Nordeuropeiska avdelningen i härvarande utrikesministerium, minister Abramov, tog den senare upp ärendet Lydia Makarova. Herr Abramov sade, att en svensk, Henning Frösth [...] begått ett brott men att man vore villig att låta honom hemresa mot det att Makarova utlämnades."
- oktober Ungersk folkdomstol slår fast att Wallenberg mördats av nazister.

1949

21 mars UD rapporterar att den danske medborgaren Haakon Dahl, som under sex år vistats som fånge i Sovjetunionen, utväxlats mot en lettisk kommunist.

1950

augusti Ungraren Sandor Újváry uppger att han befunnit sig i sovjetisk fångenskap tillsammans med Wallenberg i en liten by utanför Budapest.

1951

februari Gheorgiu Vas underrättar UD att Wallenberg finns i ett rumänskt fångläger i staden Sibiu.

april Ungraren Sandor Újváry uppger sig ha mött Wallenberg i sovjetisk fångenskap i februari 1945.

december Italienaren Claudio de Mohr uppger att han upprätthållit ”ständig kontakt” med Raoul Wallenberg från den 20 april 1945 till början av 1948.

1952

11 februari Undén överlämnar en note till Sovjetunionens sändebud i Stockholm Konstantin Rodionov vari han anhöll att ”Sovjetunionens regering vidtager de för Wallenbergs snara återförande till Sverige erforderliga åtgärderna”.

16 april Sovjetunionen meddelar att svaret som givits i Vysjinskijs note av den 18 augusti 1947 står fast.

- 23 maj Undén överlämnar en ny note till Rodionov vari bl.a. återopas uppgifter från Lars G:son Berg.
- 26 maj Sohlman överlämnar samma note i Moskva varvid vice utrikesminister Zorin går till motattack och säger att Sovjetunionen har bevis för svenskt spioneri riktat mot Sovjetunionen.
- 28 juni Svenska regeringen påminner Sovjetunionen om Wallenberg-ärendet.
- 30 augusti Svenska regeringen påminner Sovjetunionen om Wallenberg-ärendet. Under samtalet med Rodionov säger Undén följande: "Wallenberg var svensk diplomat åtnjutande diplomatisk immunitet. Det är fruktansvärt att han inte kunnat återfinnas och sändas tillbaka till Sverige. Dessutom har han gjort en modig och ärofull gärning genom sina ansträngningar att rädda ungerska judar från fascisternas förföljelser".
- 1 oktober Svenska regeringen påminner Sovjetunionen om Wallenberg-ärendet.
- 17 november Svenska regeringen påminner Sovjetunionen om Wallenberg-ärendet.

1953

- 31 mars Sohlman tar upp Wallenberg ärendet med Rodionov.
- 13 april Lundberg tar upp Wallenbergärendet med Tarabin.
- 4 maj Sohlman tar upp Wallenbergärendet med Semjonov.
- 21 maj Sohlman tar på nytt upp Wallenbergärendet med Semjonov.

- 3 juni Undén tar upp Wallenbergärendet med Rodionov.
- 16 juli Rodionov meddelar att man från sovjetisk sida har "gjort de mest omsorgsfulla efterforskningar efter Wallenberg", varefter man kunnat konstatera att Wallenberg "icke befunnit sig och icke befinner sig i Sovjetunionen" (P 2 EuI, 7/8-1953).

1954

- 17 juni Undén besöker Sovjetunionen och säger till vice utrikesminister Zorin att man från svensk sida inte "kunde resignera" inför det svar som Rodionov givit i juli 1953, samt att det vore möjligt att "denna sak å sovjetisk sida behandlats som ett uteslutande polisiärt ärende och att Wallenberg – helt utan grund – exempelvis kunde ha dömts till något straff för t.ex. spionage". Undén uttalade också sin förhoppning att "sovjetregeringen måtte göra en verklig kraftansträngning för att Wallenberg måtte befrias och återsändas till Sverige.
- 1 oktober Sohlman överlämnar en utförlig promemoria i ärendet Wallenberg till Zorin. Här redogörs bl.a. för vilka kriterier UD använder sig av i bedömningen av vittnesmålen. Man anför också ett vittnesmål som gör gällande att "den eljest obegripliga behandlingen av en svensk diplomat [är] ett utslag av egendomliga polismetoder, som Beria inför [...]."
- 18 december Sohlman påminner om Wallenberg-ärendet inför Semjonov, varvid denne svarar att "om ni tro, att vi ha R. W. misstaga ni er nämligen. Han har icke befunnit sig på vårt territorium. Hade vi haft honom skulle vi utlämnat honom".

1955

- 5 mars Sohlman tar upp Wallenberg-ärendet med Bulganin, varvid denne konstaterar att "som statsminister kan jag säga Er att han icke finns här och att vi intet kunna göra i saken. [...] Fanns han här skulle han få resa hem."
- 22 mars Carl Ivan Danielsson översänder ett brev till UD från Michail Tolstoj-Kutuzov vari denne hävdar att Wallenberg omkommit under striderna i Budapest i januari 1945.
- 26 mars Lundberg samtalar med Tarabrin angående fallet Wallenberg.
- 14 juni En svensk riksdagsmannadelegation träffar Vorosjilov och Gromyko.
- 27 juli Lundberg konstaterar i en promemoria att Tolstoj-Kutuzov har skickats fram med det bestämda syftet att pröva hållbarheten i det svenska materialet.
- 8 november Undén överlämnar en note i Wallenbergärendet till Rodionov.
- 15 november Sohlman träffar Bulganin och konstaterar att det kunde finnas "många tänkbara förklaringar till att man här misstagit sig, namnförväxling etc. och alluderade på möjligheten Beria et consortes varit skulden".

1956

- 9 mars Undén överlämnar en note till Rodionov. Han utvecklar också en hypotes om varför man från sovjetisk sida skulle ha omhändertagit Wallenberg. Enligt Undén skulle det under Berias regim ha förekommit ett grovt maktmissbruk.

19 mars	Sovjetunionen svarar att "Wallenberg icke befunne sig på sovjetiskt territorium och detta meddelande vore definitivt".
30 mars	Erlander besöker Moskva och träffar det sovjetiska ledarskiktet. Sverige överlämnar bevismaterial i form av vittnesmål bl.a. från Claudio de Mohr m.fl. Sovjetunionen lovar genomföra en undersökning av fallet Wallenberg.
14 maj	Sverige överlämnar en påminnelse i fallet Wallenberg till Sovjetunionen.
14 juli	Sverige överlämnar en påminnelse i fallet Wallenberg till Sovjetunionen.
20 juli	Sverige överlämnar en påminnelse i fallet Wallenberg till Sovjetunionen.
3 september	Sverige överlämnar en påminnelse i fallet Wallenberg till Sovjetunionen.
27 september	Sverige överlämnar en påminnelse i fallet Wallenberg till Sovjetunionen.
18 november	Sverige överlämnar en påminnelse i fallet Wallenberg till Sovjetunionen.
20 december	Sverige överlämnar en påminnelse i fallet Wallenberg till Sovjetunionen.

1957

6 februari	Sovjetunionen överlämnar Gromykomemorandumet med Smoltsov-rapporten.
26 februari	Undén skriver i en promemoria (som bl.a. tillställs Sohlman) att "vi har enligt min mening inte anledning att hålla igång ett kontinuerligt gräl med Sovjet, sedan vi nu sagt vår mening om var ansvaret ligger. Vi har själva ett ansvar för utvecklingen av vårt förhållande till Sovjetunionen.

Det hör till våra viktigaste utrikespolitiska uppgifter att vidmakthålla eller bygga upp ett vänskapligt förhållande till Sovjet i den mån detta kan ske utan offrande av viktigare ärenden”.

1958**1959**

februari Sverige överlämnar fyra nya vittnesmål som gör gällande att Wallenberg vistats i Vladimirfängelset.

1960**1961**

januari Nanna Svartz meddelar sitt vittnesmål.

25 februari Sohlman överlämnar ett brev till Chrusjtjov med anledning av de nya uppgifterna från Svartz.

1962**1963****1964**

juni Erlander tar upp Svartz vittnesmål med Chrusjtjov.

1965

juli Svartz sammanträffar med Mjasnikov i närvaro av svenska och sovjetiska diplomater. Bägge håller fast vid sina respektive versioner.

1966

22 februari Svingel träffar den svenske utrikesministern och redogör för sina kontakter med "östrepresentanten".

15 mars Regeringen beslutar att inte följa upp Svingel-spåret.

1966–78**1979**

3 januari Sverige avger en démarche med anledning av nya vittnesmål från Kalinski och Kaplan.

1980–85**1986**

Statsminister Ingvar Karlsson besöker Moskva och gör en framställan med anledning av Wallenberg-ärendet.

september Ambassadör Rune Nyström konstaterar i sin utredning att det möjligtvis hade funnits en lite möjlighet att få Wallenberg återförd till Sverige "om man på svensk sida hade handlat tillräckligt snabbt efter hans tillfångatagande, hade utnyttjat

fru Kollontays vittnesmål snabbare och med större kraft, och om man förstått de sovjetiska signalerna om villighet att genomföra en utväxling av Wallenberg mot sovjetmedborgare i Sverige. Vidare hade möjligen accepterandet av amerikanskt stöd 1945 kunnat varit ett verksamt medel för att få Wallenberg fri. Detta var innan det kalla kriget hade börjat och medan Förenta Staterna ännu var avsevärt starkare än Sovjetunionen”.

1989

Sovjetunionen överlämnar ett antal av Raoul Wallenbergs personliga tillhörigheter bl.a. hans pass, fickkalender m.m. Dessa har enligt uppgift påträffats en kort tid dessförinnan i samband med renoveringsarbeten i en källarlokal i KGB:s arkiv.

1991

Den svensk-ryska arbetsgruppen inleder sitt arbete.

Arkivstudier

Utrikesdepartementets arkiv

UD:s arkiv är strukturerat enligt en hierarkisk uppdelning i tre nivåer: *avdelning*, *grupp* och *mål* (Fredriksson, 2000b: 4). Med avdelning avses större ämnesområden såsom *politiska ärenden* (beteckning: HP), *handelsärenden* (H), *rättsärenden* (R), *administrativa ärenden* (P), *skyddsmaktsärenden* (B) *arkivärenden* (A).

Inom respektive avdelning återfinns ett varierande antal grupper. Varje grupp är försedd med ett nummer. Ju högre nummer desto mer specialiserad och avgränsad är den fråga som gruppen avser. Frågor rörande nationella minoriteter faller inom avdelningen "politik" (HP). Eftersom det är ett avgränsat specifikt ämnesområde inom gruppen politik får det ett jämförelsevis högt nummer: 21.

Grupperna är därefter indelade i mål beroende på vilken sakfråga som avses. Målen kategoriseras i enlighet med en bokstavskombination som speglar målets innehåll. Dessa bokstavskombinationer avser *a)* ett ämnesområde (t.ex. rättsärenden betecknas R och judefrågan betecknas J) (om dossiern rör mer generella aspekter av en viss sakfråga benämns den A = allmänt), *b)* angelägenheter rörande ett visst specifikt land.

Målbeteckning för enskilda länder består av två led. Ett som anger världsdel eller region, t.ex. Norden (A), Centraleuropa (C), Västeuropa (D), Östeuropa (E), och ett som anger landets namn (ofta, men inte alltid, landsnamnets begynnelsebokstav), t.ex. Ungern (U), Ryssland (R) och Tyskland (T). I vissa fall används ett antal ytterligare bokstäver för att undvika missförstånd. Rumänien benämns sålunda (Ru).

I enlighet med detta arkivsystem klassificeras dossierer rörande "nationella minoriteter" generellt enligt följande: HP 21 A, dvs. *avdelning*: politik (HP), *grupp*: (21), *mål*: A. Om dossiern avser

nationella minoriteter i Ungern blir beteckningen: HP 21 Eu (E=Östeuropa och U=Ungern).

I målindelningen finns ytterligare en underavdelning: *Uppslagsdossierer*. Med uppslagsdossierer avses sådana dossierer vari material rörande något mycket specifikt (såsom en enskild person eller konferens) har samlats. Dossiern för administrativa ärenden rörande Ungern betecknas P 2 Eu. Alla dokument rörande efterforskningarna av Raoul Wallenberg har emellertid samlats i en uppslagsdossier som har beteckningen P 2 EuI.

Dossierer i UD:s arkiv

Innehållet i nedanstående dossierer har granskats ingående. Därutöver har översiktliga genomgångar genomförts av dossierer, diarier och arkiv bl.a. vid de svenska beskickningarna i Helsingfors, Berlin och Wien.

Blåboken (49 volymer) innehållande material ur *Nationella minoriteters ställning/Judefrågan, Ungern*, (HP 21 J), *Organisationen av Sveriges diplomati och konsulatväsen Ungern* (P 2 Eu), *Raoul Wallenberg* (P 2 EuI).

Persondossier (P 1) (för Ingemar Hägglöf, Gunnar Hägglöf, Ulf Barck-Holst, Staffan Söderblom, Göte Karlsson, Margaretha Bauer, Asta Nilsson, Lars G:son Berg, Carl Ivan Danielsson och Per Anger).

Ingrid Witt, (R 20, F/155), 1944.

Ingrid Witt, (R 3, W/196), 1944.

Organisationen av Sveriges diplomati och konsulatväsen Ungern, (P 2 Eu), vol. 1-4, 1921-51.

Vid Riksarkivet deponerade dossierer ur UD:s arkiv

Beslagtagna varor och skadegörelse på egendom Ungern, (HP 80 E), 1943-45, del. 1, (RA vol. 3568).

Bortkomna effekter, (P 96 A), 1920-47, del 1-4, (RA vol. 1513).

DC 3:an/Catalinan, (HP 1 ErI), 1952, del 1-6, (RA vol. 546).

Desertörer, (P 90 Bb), 1944-64, del 7-10, (RA vol. 1314).

Diverse biträde åt svenskar (enskilda), (P 96 S) 1943-45 (del 21-26) 1944-45 (del 27-32), 1945-46 (del 33-37), 1946-47 (del 38-40), (RA vol. 1541, 1542, 1543, 1544).

Diverse biträde åt enskilda, (P 96 R), del 16-20, del. 21-26, (RA vol. 1531, 1532).

Frågor rörande nationella minoriteters ställning/Judefrågan allmänt, hjälp åt flyktingar, (HP 21 A), 1943-45, del 13-16, (RA vol. 1050).

Frågor rörande minoriteters allmänna ställning, "Judefrågan allmänna fall Ungern", (HP 21), 1944-49 del 1-3, (RA vol. 1092, 1093, 1094).

Hemförskaftande av krigsfångar samt hjälp åt flyktingar, (P 40 G), 1945-46, del. 27-29, (RA vol. 52).

Hjälp åt flyktingar från Polen och Ryssland, (P 40 J), 1939-45: del. 1-2, 1946-47: del. 3-4, 1948-49: del. 5, (RA vol. 67, 68, 69).

Hjälp åt flyktingar från de baltiska staterna, (P 40 R), 1945-50: del. 3-5, 6-8, 9-10, 11-12, (RA vol. 77, 78, 79, 80).

Humanitär hjälpverksamhet, allmänt, (HP 39 D), 1943-44, del. 13-15, 1944-45, del. 16-18 (RA vol. 1590, 1591).

Humanitär hjälpverksamhet, Sovjetunionen, (HP 39/Ryssland), 1945-46 (RA vol. 1622).

Ingående diarium, inkommande privata skrivelser för 1945, (C 3 B), (RA vol. 392, 393),

Inkommande skrivelser från beskickningscheferna, juli t. december 1945, (C 3 B), (RA vol. 379),

Inkommande från riksdagen till UD, (C 3 B), (RA vol. 386, 387).

Inkommande skrivelser från beskickningar juli-dec. 1945, (C 3 B), (RA vol. 379).

Judefrågan Ungern, särskilda fall, (HP 21 Eu), 1944-45, del. 16-18, 19-22 (RA vol. 1099, 1100).

Klagomål och krav med anledning av krig och oroligheter/Beslagtagna varor och skadegörelse å egendom allmänt, (HP 80), del. 4-8, (RA vol. 3468, 3469).

Klagomål och krav med anledning av krig och oroligheter/Skador på egendom Ungern, STAB, (HP 80 Eu), (RA vol. 3568, 3569).

Kränkning av person, särskilda fall, (HP 80 B), 1946-52, del 160-168, (RA vol. 3508).

Politik allmänt, Bulgarien, (HP 1 Eb), 1944-47 del. 7-9 (RA vol. 435).

Politik allmänt, Litauen, (HP 1 Eli), 1932-52, del. 6-7, (RA vol. 474).

Politik allmänt, Rumänien, (HP 1 Eru) 1944-47, del. 20-22, (RA HP vol. 555).

Politik allmänt, Polen, (HP 1 Ep), 1944-50, del. 36-38, 39-41, 42-44 (RA vol. 486, 487, 488).

Politik allmänt, Schweiz, (HP 1 Cs), 1944-45, del. 99-104, (RA, vol. 329, 330).

Politik allmänt, Sovjetunionen, (HP 1 Er), 1944, del 78-80, (RA vol. 520), del 105-107, 108-110, 111-113, (1948-49) (RA vol. 529, 530, 531), (1944-46) del. 81-83, 84-86, 87-89, 90-92 (RA vol. 521, 522, 523, 524), 1946-47: del. 96-98, 99-100, 101-104, (RA vol. 525, 526, 527, 528). Därutöver har den till utredningen knutne experten fil. mag. Magnus Petersson granskat HP 1 Er-dossierer för åren 1947-1959.

Politik allmänt, Sverige, (HP 1 Ab), 1945-47, del 57-59, 60-62, (RA vol. 41, 42).

Politik allmänt, Tjeckoslovakien, (HP 1 Ec), 1944-46, del. 33-35, (RA vol. 449).

Politik allmänt, Turkiet, (HP 1 Et), 1944-48, del 22-23, (RA vol. 583).

Politik allmänt, Österrike, (HP 1 Cö), 1938-46, (RA vol. 358)

Politik, Östeuropa i allmänhet, (HP 1 Ea), 1924-52, del 1-3, (RA vol. 431).

Repatriering av utländska medborgare, (HP 39), 1944-45, del. 1-5, 1945-47, del. 6-8 (RA vol. 1689, 1690, 1691).

Repatriering av utländska medborgare Sovjetunionen, (HP 39 N/Ryssland), 1945-53, del 1-2 (RA vol 1693).

Riksdagens hemliga sammanträden, (HP 1 R), 1921-51, (RA vol. 13).

Svenska kurirer (P 91 C), 1944-45), (RA vol. 1386, 1387).

Svenskar som krigsfångar, allmänt, (HP 39 I), 1943-71, (RA vol. 1673).

STAB 4:A-B, (HP 80 A), 1940-63, del 5-6.

Särskilda fall av understöd åt svenska medborgare, (R 20 B), 1944-45, del 3047-3063, (RA vol. 193).

Tyskland allmänt, "Baltutlämningen", (HP 22 I), del. 1-3, 1939-45, (RA vol. 1114).

Understöd åt nödställda svenska medborgare/Evakuering av svenskar i Ungern, (R 20 Eu), 1939-56, del. 1-57, (Ra R 568).

Understöd åt nödställda svenska medborgare/Kirunasvenskar, (R 20 Er I), 1941-47, del 1-19, (RA vol. 567).

Utgående diarium, Avgående privata skrivelser, juli-dec. 1945, (C3 A) (RA vol. 414).

Utgående diarium, Kabinettet/UD, juli-dec. 1944 (C 3 A), (RA vol. 381, 382, 383, 395)

Utrikesnämnden och utrikesutskottet, (HP 1 A), del 16-18, (RA vol. 7, 8, 9).

Utväxling och hemsändande av krigsfångar, (HP 39), 1944-60 del. 1-3 (RA vol. 1646).

Utrikesministerns samtal med utländska beskickningschefer, (HP 1 S), 1932-1951, del. 3-5, (RA vol. 13, 14), (saknas uppteckningar för åren 1941-49).

Utrikesnämndens memorialprotokoll, (A 2), (RA, vol. 5-6).

Utväxling och hemsändande av krigsfångar m.fl. (HP 39), 1944-60, del. 1-3, (RA vol. 1646).

Svenska beskickningens i Bern arkiv

In- och utgående diariier för åren 1944-48.

Efterforskningar, specialdossier f. Raoul Wallenberg, (R 18 W) vol. 1-3, 1946 och framåt.

Klagomål och krav med anledning av krig och oroligheter, (HP 80 A-E) 1919-61.

Krigsfångar och hjälp åt desamma, (HP 39 G), 1940-46.

Stormaktskriget hjälpverksamhet, (HP 39 F), 1942-57.

Svenska beskickningens i Budapest arkiv

Efter den sovjetiska erövringen av Budapest i februari 1945 brändes, enligt kanslisten Margaretha Bauer, ”kvarvarande chifferhandlingar, politiska och handelspolitiska dossier, listor och andra handlingar angående judar, stämplat etc. ”(P2 Eu, 27/4-1945). Huruvida hela beskickningsarkivet härvid förstördes eller om delar av arkivet sedemera hamnade i den sovjetiska säkerhetstjänsten händer är inte känt. Utredningen har dock haft del av ett antal dossier som innehåller spridda handlingar rörande beskickningen 1944-45:

F. d. besk. Budapest p. t. Stockholm 1944-45. Krigshändelserna i Ungern. Besk:en i Budapest personal och verksamhet.

B-ärenden samt Beskickningens i Budapest humanitära verksamhet.

Besk. Budapest, p.t. Sthlm, Kassa.

Besk. Budapest, p.t. Sthlm, Diverse.

Besk. Budapest, provokationsförsök, 1952-53.

Svenska beskickningens i Bukarest arkiv

In- och utgående diariéer för åren 1944-46.

Hela arkivet, som finns i UD:s arkiv, har granskats. Följande två dossierer har varit av särskilt intresse:

Efterforskningar, (R 18/Ungern), 1944-1948.

Svenska beskickningen i Budapest m.m. Budapestsvenskarnas räkenskaper (P 57).

Svenska beskickningens i Moskva arkiv

In- och utgående diariéer (inkl. chifferdiariéer) för åren 1944-48.

Av utländska myndigheter begärda extraditioner, efterspaningar och åtal Ryssland (R 20 Er)

Allmänt angående estlandssvenskar, (HP 21 B), 1945-59.

Ang. krigsförbrytare, (HP 39 A), 1944-61.

Ang. repatrieringskommissionen i Moskva verksamhet samt krigsfångar, (HP 39 C), 1945-55.

Beskickningspersonalen, resor m.m. (P 9)

Chiffret och andra säkerhetsinstruktioner, (A 6 A/Moskva), 1942-48.

Ersättning på grund av understöd (Diverse personer), (R 20 A).

Flyktingfrågan: Ryska flyktingar i Sverige, Danmark etc. Baltfrågan, (HP 21), 1948-55.

Frågor rörande nationella minoriteters ställning, flyktingfrågan allmänhet, (HP 21 A), 1944-64.

Frågor rörande nationella minoriteters ställning, Ungern, 1944-48 (HP 21 Eu).

Handel och sjöfart underhandlingar och avtal Sovjetunionen, 1944-48, (HP 64 Er) (HP 64 A).

Interneringsläger i Sverige, 1943-58 (HP 22 A, HP 22 A3, HP 22 C).

Klagomål och krav med anledning av krig och oroligheter: Rumänien,

Jugoslavien, Bulgarien, vol. I-II., 1943-49 (HP 80 Ea).

Klagomål och krav med anledning av krig och oroligheter, Tyskland, (HP 80 Ct).

Klagomål och krav med anledning av krig och oroligheter, Österrike, (HP 80 Cö).

Politik allmänt, Rumänien, 1944-47 (HP 1 Eru).

Politik allmänt, Sovjetunionen (HP 1 Er) 1943-55.

Politik allmänt, Ungern, 1944-48, (HP 1 Eu).

Stormaktskriget, (HP 39 D).

Sveriges övertagande av främmande makters intressen, (P 19 A), 1927-51.

Säkerhetsåtgärder vid beskickningen, (A 14 V), 1946-52.

Övertagande av skyddet av Tysklands intressen i Sovjetunionen, (P 19 Ct), 1941-47.

Övertagande av Sovjetunionens intressen i Rumänien, (P 19 Er/Rumänien), 1941-45.

Övertagande av Sovjetunionens intressen i Ungern, (P 17), 1941-55 (finns dock endast dokument till 1943).

Svenska beskickningens i Washington D.C. arkiv

Judefrågan, (HP 21 A).

Klagomål och krav med anledning av krig och oroligheter, (HP 80), 1943-48.

Organisationen av Sveriges diplomati och konsulatväsen Ungern, (P 2 Eu), 1946-64.

Politik allmänt, Ungern, (HP 1 Eu), 1938-49.

Skyddsmaktsuppdrag, Ungern, (P 19 Eu) 1940-51.

Enskilda arkiv

Sven Grafströms arkiv vol 3, 4, *Riksarkivet.*

Christian Günthers samling, *Riksarkivet.*

Per Albin Hanssons arkiv, *Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek och Riksarkivet.*

Svante Hellstedts samling, *Nordiska muséets arkiv.*

Nils Herlitz samling, dagböcker, vol. 62, 1942-47, *Riksarkivet.*

Elis Håstads samling, *Carolina Rediviva.*

Valdemar Langlets samling kartong 3, 4, 8, 12, *Kungliga biblioteket.*

Nanna Svartz arkiv vol. 113-114, *Riksarkivet*.

Raoul Wallenberg-arkivet, Signum 1, vol 1-6 (1:5 Rudolph Philipps arkiv, 1:6 Kálman Lauers arkiv), *Riksarkivet*. Signum 2, vol. 1-11

Östen Undéns samling *Kungliga biblioteket*, UD.

Hugo Valentins samling acc. 1989/12, *Kungliga biblioteket*.

Raoul Wallenberg-arkivet, *Carolina Rediviva*.

Säkerhetspolisens arkiv

Utredningen har begärt att få ta del av personakter för bl.a. Iver C. Olsen, Carl Ivan Danielsson och Valdemar Langlet. Inga akter för dessa personer har dock påträffats i Säkerhetspolisens arkiv.

Utredningen har också begärt att få ta del av uppgifter rörande säkerheten vid de svenska beskickningarna i Budapest och Moskva under 1940-talet. Några sådana uppgifter förekommer dock ej i Säkerhetspolisens arkiv.

Utredningen har begärt och fått tillgång till följande personakter vid Säkerhetspolisens arkiv:

P 1854, Vilmos Böhm.

P 3385, Herbert Caird North.

250:121/P 107, Edvard M. Engström

P 3032, Morgan Skogen.

P 4856, Raoul Wallenberg

Militära underrättelse- och säkerhetstjänstens arkiv

Serie C I volym 5-6 *Diarium över utgående skrivelser*.

Serie C II volym 8,9 och 10. *Diarium över inkommande skrivelser*.

Serie F VIII e, volym 13, 14 och 15 *Underrättelsetjänst och sabotage. Svensk underrättelsetjänst i Baltikum*.

Serie F VIII e, volym 16 och 17 *Underrättelsetjänst och sabotage. Brittisk underrättelsetjänst*.

Serie E VIII e, volym 30 (1938-1943), 31 (1944), 32 (1945), 33 (1946), 34 (1947), 35 (1948), 36 (1949), 37 (1950-1951) och 38 (1952-1955). *Underrättelsetjänst och sabotage. Sovjetisk underrättelsetjänst*.

Serie E VIII e, volym 51 *Underrättelsetjänst och sabotage. USA:s underrättelsetjänst.*

Serie F VIII f, volym 26-35 *Censur och kontroll. Avlyssnade telefonsamtal, enskilda, firmor m.m.*

Serie F V volym 19 *Handlingar rörande sjöfartsdetaljen. Rapporter mm rörande diverse länder 1943-1950.*

Försvarsstaben, säkerhetsavdelningen.

Serie F VIII i, volym 3 *Uppgifter rörande Sovjetunionen och baltiska staterna. Sovjet PM, rapporter, m.m.*

Serie F VIII o, volym 4 *Organisation*

Serie F X a, volym 17 *ÖB utredning ang. opålitliga.*

Serie F X b, volym 9 *Flyktingar, internering, övriga länder*

Serie F X c, volym 6 *Handlingar enl. källor. Vissa personer och sakakter rörande spioneri och sabotage "Anette" 1944-45*

Serie F X f, volym 155 *Enskilda personer Vall - Van.*

Serie Ö I volym 21 *Personalkontroll*

Serie Ö IX volym 1 *Beskickningsresor*

Krigsarkivet:

C-byråns-arkiv: Serie F I, volym 2, *Inkommande skrivelser* 1944-1946 samt serie B II, volym 4 och 5, *Utgående skrivelser*, tidsperiod 1944-1945 (fört H 202:1).

T-kontorets arkiv, film nr 1-12 (rapporter 1946-1960) samt film 20-25 (korrespondens 1947-1959).

Försvarsstaben, utrikesavdelningen och försvarsattachéernas arkiv 1947-1959 (fört. H 202:3 resp H 202:4)